

ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС
ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

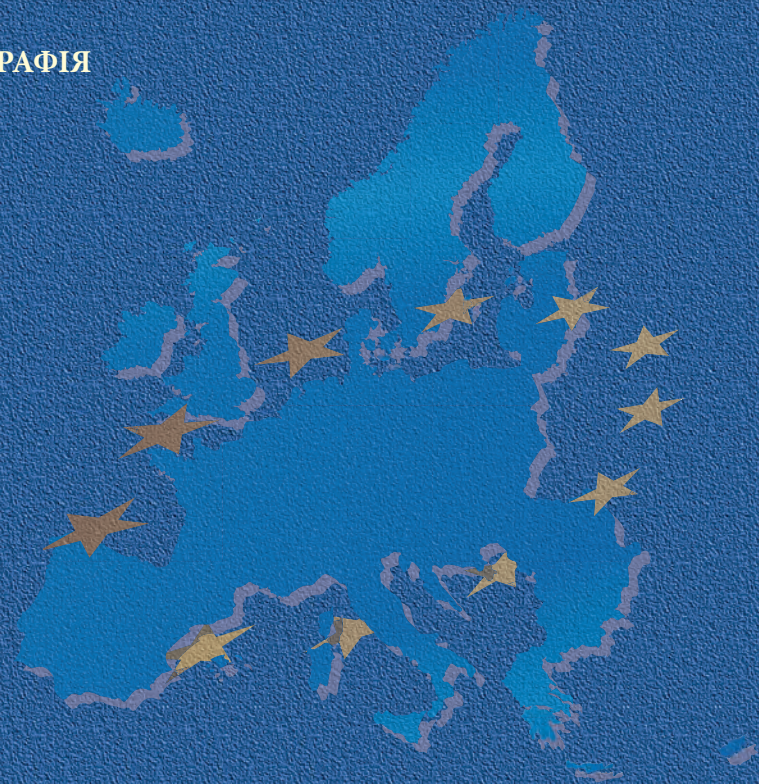
ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ:

Національна академія наук України
Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

МОНОГРАФІЯ

Національна академія наук України
Державна установа «Інститут всесвітньої історії
Національної академії наук України»

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

МОНОГРАФІЯ

За редакцією Кудряченка А.І.

Київ 2023

УДК 94(4) “1939/1945”

*Видання рекомендоване до друку рішенням Вченої ради
Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної
академії наук України», протокол № 8 від 16.11.2023 р.*

Рецензенти:

- Матвієнко В.М.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних організацій та дипломатичної служби Навчально-наукового Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Шаповал Ю.І.** – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Пам’ять про Другу світову війну: історичний дискурс європейських країн: монографія / за редакцією чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2023. 280 с.

ISBN 978-617-14-0235-5

У монографії проаналізовано зміст, специфіку та еволюцію політики пам’яті провідних європейських країн щодо Другої світової війни; здійснено систематизацію і концептуалізацію європейського досвіду реалізації політики пам’яті про Другу світову війну; виокремлено форми, методи та засоби актуалізації історичної пам’яті як дієвого чинника політичної мобілізації і суспільної консолідації; витлумачено феномен історичного дискурсу пам’яті; визначено суспільно-політичні, соціальні й економічні детермінанти сучасних «воєн пам’яті» та «битв за минуле», що пов’язані з Другою світовою війною; теоретично осмислено і адаптовано іноземний досвід політики пам’яті як способу формування національної ідентичності та іміджевого позиціонування на міжнародній арені для потреб України.

УДК 94(4) “1939/1945”

ISBN 978-617-14-0235-5

© Державна установа
«Інститут всесвітньої історії
НАН України» 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. Українська історіографія досліджень історичної пам'яті про Другу світову війну ..	22
РОЗДІЛ II. Пам'ять про Другу світову війну: переможці та переможені	50
2.1. Друга світова війна в «політиці пам'яті» ФРН та «історичній політиці» НДР (1945–1990 рр.)	50
2.2. Особливості формування історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну у Великій Британії	70
2.3. Пам'ять про Другу світову війну: італійський досвід ..	89
2.4. Французька Республіка: історична спадщина і «місця пам'яті»	102
РОЗДІЛ III. Особливості формування історичної пам'яті про Другу світову війну в європейських країнах: «комплекс жертви»	110
3.1. Пам'ять про Другу світову війну в Республіці Польща	110
3.2. Специфіка історичної пам'яті про Другу світову війну в Чехії	129
3.3. Історична пам'ять та контрпам'ять про Другу світову війну в Словаччині	156

3.4. Друга світова війна й «історична травма» Угорщини	181
3.5. Трансформація історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії	190
ВИСНОВКИ	222
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	241
СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ	277

ВСТУП

На нинішньому етапі поступу Європи та світу вивисується значущість й актуальність тематики, пов'язаної з пам'яттю про Другу світову війну та відповідного історичного дискурсу європейських країн. Дане твердження впливає як із широким перетворень на континенті, так і низки глобальних змін і викликів, з якими зіткнулося людство. З іншого боку, актуальність європейського дискурсу про Другу світову війну обумовлена наявністю цілого комплексу гострих теоретичних і практичних проблем сучасного світу, які безпосередньо пов'язані з трагічним історичним минулим та його сучасною інтерпретацією.

Історична пам'ять та її європейський дискурс – це проблематика, яка має актуальне наукове та суспільно-політичне звучання, особливо у нинішній період воєнної російської агресії проти нашої країни. Відтак «слід брати до уваги те, що не лише відмінні історичні національні наративи, але й доволі різні суспільно-політичні практики у демократичних та авторитарних державах давалися взнаки раніше та мають відповідний вплив на сучасний перебіг подій. Європа і світ на рубежі ХХ–ХХІ століть переживають значні не лише політичні, економічні, екологічні, але й соціальні та духовні зміни і випробовування»¹. Саме тому соціально затребуваними та достатньо популярними стали історичні студії (*memory studies*), зростаючий

1 Кудряченко А.І. Проблема історичної пам'яті: європейський дискурс (1945–2022 рр.). *Вісник Національної академії наук України*. № 3. 2023. С. 60.

спектр тематики історичної пам'яті про минуле як утвердження одного з ключових концептів «нового історизму», що співпадає зі становленням «нової культурної історії, яка стала відповіддю на різні виклики постмодерну».

Аналіз свідчить, що в останні десятиліття історичного поступу людство зіштовхнулася з цілою низкою безпрецедентних глобальних викликів, зокрема, проблемами виживання, системної трансформації, модернізаційного та цивілізаційного розвитку. Все це однозначно підтверджує розгорнута Росією 24 лютого 2022 р. неспровокована повномасштабна агресія проти України. І як показують наступні роки бойового протистояння, російсько-українська війна стала найбільшою в Європі з часів Другої світової війни. Дійсно, що брутальна агресія Кремля стала екзистенційним випробовуванням для держави, її інститутів, для кожного українця і українки. Минулі місяці війни стали однозначно унаочненням неймовірної відваги і стійкості українців, які виборюють власну свободу та свій демократичний вибір. Незламність духу українських бійців, стійкість цивільних, завзятість та захисна функція держави по відношенню до своїх громадян весь цей неймовірно напружений час доводять прихильність і прагнення вітчизняного соціуму до втілення стратегічної перспективи входження до євроатлантичного кола демократій.

Чітка виразність як новітніх системних змін, так і екзистенційних викликів Українській державі та нашому суспільству імперативно вимагають глибокого їх наукового осмислення, а також ґрунтового аналізу всіх складових гуманітарних досліджень, зокрема пов'язаних з проблематикою історичної пам'яті європейських країн, подоланням минулого, діалектичним взаємозв'язком між історичною наукою та пам'яттю, посиленням соціальних детермінант, відповідних форм колективної історичної пам'яті та забуття. Навіть незаангажованому досліднику чи експерту кидається в очі, що попри труднощі

викликані наслідками Другої світової війни та післявоєнних десятиліть перетворень, більшість країн Європи пододала минулі протистояння і досягла суспільного примирення, а в особі Європейського Союзу постала потужним гравітаційним полюсом міждержавної інтеграції, який слугує чітким притягальним ареалом для більшості європейських країн, у тому числі й вихідців із колишнього радянського симбіозу.

Звичайно, що повз нашу увагу не можуть пройти ті розбіжності, які почасти проявляють себе. І це стосується як відмінних інтересів окремих країн в самій Європі у політичній чи економічній та навіть у безпековій сферах, а також стосовно недавнього минулого та його сучасних інтерпретацій. Це призводить до протистояння між ними на міждержавному та регіональному рівнях, і як наслідок – до послаблення єдності й посилення нестабільності, чи навіть виникнення окремих конфліктів. Прикладами цього можуть бути наполягання уряду Греції та неодноразові вимоги Республіки Польщі від уряду об'єднаної ФРН щодо виплати фінансових компенсацій за нанесену шкоду у період нацистської окупації². Час від часу з'являються провокаційні політичні заяви та відповідні «війни пам'яті» поміж країнами-сусідами чи окремими регіонами.

Спостерігається і зниження ефективності діяльності провідних міжнародних організацій континенту, в тому числі ОБСЄ, окремих структур Європейського Союзу, Європейського парламенту у врегулюванні виникаючих криз, зокрема у безпековій сфері. Про це свідчать військові конфлікти на Балканах, пострадянському просторі, а особливо з 2014 року – анексія Криму та війна Росії проти України, а з 24 лютого 2022 року – неспровокована повномасштабна кремлівська агресія.

2 Польща деталізувала вимоги про компенсацію від Німеччини за втрати під час Другої світової війни, 28 жовтня 2022 <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/10/28/7149597/>

Підготовчими заходами для Кремля, окрім багатьох інших складових, впродовж останнього десятиліття стало проведення активної пропагандистської кампанії проти так званих «фальсифікацій історії», домагання засудження «реабілітації нацизму» на різних міжнародних форумах. В цьому ряду став особливо возвеличений новостворений культ «великої Перемоги». Він, за кремлівською термінологією, перетворився на основну «скрепу» путінського режиму з власною догматикою, символікою та обрядністю.

Натомість, очільники МЗС України і країн Балтії у спільній заяві з нагоди 75-ї річниці капітуляції гітлерівської Німеччини вкотре звинуватили Росію у генеруванні історичних міфів і перетворенні пам'яті про Другу світову війну на інструмент маніпуляцій. Зі свого боку, США закликали РФ припинити самовихваляння, яке ґрунтується на зумисному спотворенні історії. Адже для багатьох європейських країн «перемога» означала лише заміну нацистської окупації радянською, про що постійно нагадують Польща, Чехія та інші країни Центрально-Східної Європи.

Нині саме під абсурдною ширмою «денацифікації» путінський режим намагається приховати агресивну загарбницьку війну проти нашої країни та геноцид українського народу. За даних умов аналіз основних тенденцій сучасного розвитку воєнно-політичних подій на континенті та стратегічних прагнень України свідчать про те, що уже сьогодні формується нова структура європейського та світового устрою, дієвим чинником якої стає офіційний Київ. На сучасному етапі лінія протистояння ліберальної демократії євразійській автократичній системі перемістилася із західного на східний кордон нашої держави. Реальний прогноз воєнних подій у російсько-українській війні доводить, що уже тепер закладається фундамент нової структури європейського і світового устрою. Україна при дієвій підтримці

демократичних держав, здобувши перемогу та проводячи успішну відбудову країни, спроможна стати не лише спонукальним чинником утвердження безпекового переоблаштування Європи, але і дієвим полюсом глобальної економічної та геополітичної системи. Наша країна має перехопити попередній вплив та першорядність Росії і стати загалом притягальним та впливовим актором у Європі та на обширах пострадянського простору. Вхідження нашої держави до євроатлантичного ареалу покликане зміцнити лідерство Євросоюзу, НАТО та США на міжнародній арені і сприяти їх утвердженню все більш впливовими акторами у розв'язанні зростаючої кількості міжнародних криз³.

Дані перспективи та імперативи змін ставлять перед Україною нові вимоги до теоретичного осмислення цих стратегічно важливих напрямів і в їх числі гуманітарного блоку питань щодо раціонального використання позитивної практики і досвіду європейських країн, які протягом повоєнних та останніх десятиліть здійснили чимало для подолання тоталітарного минулого, у справі формування виважених національних наративів пам'яті та засадничих традицій національної єдності. Скажімо, для «сучасної Німеччини, як і для будь якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту стало наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, виразним символом злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ століття»⁴. Тож і перед українським суспільством стоїть ціла низка завдань стосовно опрацювання минулого, виведення із нього уроків та вирішення непростих завдань у контексті сучасних викликів. Все це спроможне значно посилити інтенції

3 Кудряченко А.І. Проблема історичної пам'яті: європейський дискурс (1945–2022 рр.). *Вісник Національної академії наук України*. № 3. 2023. С. 62.

4 Кудряченко А.І., Солошенко В.В. Політика пам'яті та повернення культурних цінностей як складові подолання тоталітарної спадщини у ФРН. *Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.)*: монографія / За ред. А.І. Кудряченка. Київ, 2021. С. 95.

держави і суспільства на шляху адаптації та інтеграції до кола держав сучасного ліберального світу.

Відтак, стає цілком очевидним, що наукові дослідження історичної пам'яті про Другу світову війну неминуче виконують подвійну функцію. Саме вони постають не просто інтелектуальною рефлексією певного трагічного періоду у фаховій академічній сфері, але й мають на меті політичне переосмислення суспільного буття та сприяють самовизначенню соціуму. Відтак суто теоретичні наукові диспути підставово перетворюються на арену гострого ідеологічного протиборства представників різних політичних сил, що зумовлює постійно високий інтерес до цієї проблематики.

Побудова стабільного і прогнозованого майбутнього видається абсолютно неможливою в разі ігнорування проблем минулого. Адже попри поступове віддалення у часі від найбільш жахливої катастрофи ХХ століття, суспільний резонанс довкола подій 1939–1945 років залишається стабільно високим. Тож і політичні дискусії щодо тієї воєнної доби не лише не вгамовуються, але й загострюються та поглиблюються, отримуючи з кожним наступним поколінням новий зміст і різноманітні відтінки. І це особливо актуально звучить при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив майбутнього.

Дослідження історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну в сучасних суспільно-гуманітарних науках уже традиційно ведеться в межах міждисциплінарного підходу, а фахівці використовують весь арсенал загальнонаукових і спеціальних методів. Передусім ідеться про епістемологію філософії постмодернізму, в контексті якої історичний дискурс постає рефлексивною формою наукової комунікації. А це пов'язано з актуалізацією певної історичної свідомості та детерміновано домінуючим в даній культурно-епістемологічній традиції типом раціональності. В результаті дискурсивного моделюван-

ня історичної дійсності відповідно до різних смислових схем, історичний дискурс розглядається як когнітивне поле конкурентної боротьби численних інтелектуальних конструкцій, які претендують на адекватне відображення людського буття (М. Фуко, Ж. Дерріда, Р. Барт, Ч. Уайт, К. Дженкінс).

Важливий внесок у розробку цієї проблематики зроблено відносно новою комплексною суб-дисципліною «дослідження пам'яті» (historical memory studies), що веде свій початок від праць культуролога А. Варбурга та соціолога М. Альбвакса. Наочно продемонструвавши, що колективна пам'ять по суті завжди являє собою реконструкцію, а не безпосередні переживання, вони довели, що на наші уявлення про минуле завжди впливають ментальні образи. Їх ми використовуємо, щоб розв'язати питання минулого в світлі сучасності, а кожна індивідуальна пам'ять формується під впливом усього соціуму та локальної групи.

У своїй знаменитій доповіді «Що таке нація?» (1882 р.) французький філософ культури Е. Ренан, даючи визначення нації як специфічного утворення, що формується в «добу модерну», доводив, що ані мова, ані географічна територія, ані релігія не є визначальними чинниками її існування. Для перетворення спільноти на націю необхідні передусім спільні спогади про перемоги й страждання, спільне відтворення ціннісної картини світу в сакралізованих діях (ритуалах) і колективне забуття певних моментів минулого⁵.

Виокремлюючи індивідуальну і колективну пам'ять, французький соціолог Альбвакс відзначав беззастережну залежність першої від останньої, наголошуючи на суспільних детермінантах творення спогадів. За його визначенням пам'ять – це не суто індивідуальне відображення, опрацювання і збере-

5 Ренан Ж.Е. Що таке нація? (переклав з французької Микола Залізник). Доповідь, прочитана в Сорбонні 11-го березня 1882 р. В кн.: *Націоналізм. Антологія*. Київ: Смолоскип, 2000. С.107–120.

ження отриманих вражень, а соціально обумовлений процес. Відтак, за його слухним твердженням, «індивідуальна пам'ять – це точка зору на колективну пам'ять, що змінюється у залежності від того місця, яке займає конкретна особа». М. Альбвак став першим соціологом, який обґрунтував ідею залежності людських уявлень про минуле від тих ментальних образів, за допомогою яких суспільство намагається вирішити існуючі проблеми, перетворюючи колективну пам'ять на реконструкцію минулого у світлі сучасності заради майбутнього⁶.

Дані нові ідеї справили визначне значення та вирішальний вплив на формування школи «Анналів» – нового напрямку історичних досліджень, який склався з кінця 20-х років ХХ століття. Батьки-засновники цього наукового напрямку М. Блок та Л. Февр гуртували своїх прихильників навколо журналу «Аннали соціальної і економічної історії». Провідними заходами нового напрямку досліджень стали заміни класичної «історії-розповіді» «тотальною історією», яка використовує проблемний підхід, покликана була охопити всі аспекти суспільного життя: економіку, соціум, культуру. Головний акцент змін пролягав у відмові від уваги на діяльності «героїв» (видатних осіб) чи яскравих і помітних подіях (війни, катастрофи) та на зосередженні дослідження глибинних суспільних процесів і соціальних структур та їх розкриті. В результаті були реалізовані масштабні наукові проекти, в їх числі і міжнародні. Певно, що найбільш відомим із них став дослідницький проект під орудою Ф. Арьеса і Ж. Дюбі, в якому брали участь французькі, британські та американські історики. Результатом стала підготовка і публікація п'яти томної «Історії приватного життя», що охоплювала всю історію Заходу – починаючи з античності аж до кінця ХХ століття. Даний доробок висвітлював і характеризував крізь призму трансформації буденного приватного життя різноманітні су-

6 Альбвак М. *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое издательство, 2007.

спільні інститути та соціальні взаємовідносини, проблеми релігії та повсякденного побуту, культурні здобутки та чинники формування європейської ментальності.

Слід відзначити, що криза школи «Анналів» призвела до занепаду концепції «тотальної історії». Вже наприкінці 1980-х років Ж. Дюбі констатував, що школа «Анналів» припинила своє існування, розпавшись на численні дрібні напрями. Проте загальне усвідомлення важливості проблеми історичної пам'яті призвело до того, що саме в цей період активізувалися дослідження у даній сфері. Так, надзвичайно успішним був фундаментальний науковий проект «Місця пам'яті» (*Les Lieux de mémoire*) 1984-1992 рр. втілений під керівництвом П'єра Нора. Залучивши понад 100 фахівців-істориків, цей видатний науковець підготував знакове семитомне видання.

Відтак, починаючи з 80-х років ХХ століття в багатьох галузях сучасного гуманітарного знання спостерігався справжній «меморіальний бум». Він досить швидко вийшов далеко за межі академічного середовища спонукаючи наукові дебати та суспільні дискусії. Ба більше, часто виникали навіть політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті, особливо пов'язаних з Другою світовою війною. Тож даний дискурс впродовж останніх десятиліть перетворився на складову буденного явища громадського життя як на національному, так і на міжнародному рівнях. Іншими словами, проблема історичної пам'яті посіла чільне місце у європейському дискурсі, до неї долучилося чимало дослідників.

У цей період кількість присвячених історичній пам'яті праць множить у геометричній прогресії, активно розробляється методологія досліджень та поширюються усталена термінологія (коммеморація, місця пам'яті та інші). Саме в цей період почали говорити про створення нової гуманітарної субдисципліни – *memory studies*, прихильники якої претендували на статус представників нової парадигми сучасного соціаль-

но-гуманітарного знання, що ґрунтується навколо концепту «пам'яті».

Важливо, що у цей період новий напрям досліджень зміцнюється інституційно. Так, у 1989 році починає виходити американський науковий журнал «History & Memory», в багатьох американських і європейських університетах в цей час з'являються навчальні курси з історичної пам'яті, а з 2008 року друкується спеціалізований журнал «Memory Studies». Університети та видавництва публікують різноманітні книжкові серії, присвячені дослідженню історичної пам'яті. Зрештою, в 2016 році була створена Асоціація досліджень пам'яті. Тож члени цієї фундації свою мету вбачають в об'єднанні існуючих дослідницьких груп, а також у створенні медійно-культурного простору для практичної діяльності фахівців і політиків.

Нині широковідомі такі представники memory studies як Я. Ассман, Б. Зеліцер, Дж. Олік, Дж. Роббінс, В. Канштайнер, Г. Ехтергоф, М. Саар, П. Гаттон, П. Коннертон, Ш. Лінд, А. Ассман, Р. Траба, С. Конрад, К. Даасе, Е. Джелін, Б. Молден, Є Хьюн Лім, А. Ерль, Я. Мюллер, Т. Бергер, Дж. Герф, Т. Шнейдер, І. Нойман, С. Сулейман та інші. Всі вони успішно працюють над розвитком цього нового наукового напрямку.

Надзвичайно цікаві результати науковці отримали в межах так званої «історії повсякденності», що вивчає умови життя, побуту, праці та відпочинку, а також форми свідомості, норми поведінки, соціально-політичні уподобання переважної більшості населення («звичайних людей»). Як приклад, можна навести працю відомих британських істориків М. Селігмана, Д. Девісона, Д. Макдональда «В тіні свастики: життя в Німеччині за нацистів» або російських фахівців Б. Ковальова «Повсякденне життя населення Росії в період нацистської окупації» та І. Єрмолова «Три роки без Сталіна. Окупація. Радянські громадяни між нацистами і більшовиками». Найбільший професійний інтерес становить інформація про буденне життя маси

тих людей, без яких не було б відомої нам історії, але які залишилися для історичної науки «безіменними» та «мовчазними».

Конкретні дослідження щодо пам'яті про Другу світову війну дуже часто зачіпають суспільно чутливі теми. Тому не випадково дискусії з приводу «вини німецького народу» у злочинах гітлерівського режиму (репрезентована прізвищами К. Ясперса та М. Гайдеггера) або кількості жертв Голокосту (дослідники «Національного меморіалу катастрофи і героїзму» – Яд ва-Шем в Ізраїлі та «Меморіального музею Голокосту» у США) проти так званих «ревізіоністів» (Д. Ірвін, Ю. Граф) інколи завершувалися значними штрафами, кримінальними справами і реальними термінами тюремного ув'язнення.

Окреслена проблематика історичних студій протягом останніх років стає все більш пріоритетним напрямом наукових досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України»⁷, Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень. Науковими співробітниками академічних інститутів та провідних вітчизняних університетів зроблено значний внесок у дослідження історичної пам'яті, її відповідних часових зрізів та соціально-політичних проявів у нашій та зарубіжних країнах.

В Україні проблематикою *memory studies* займаються М. Михальченко, Г. Касьянов, Л. Нагорна, Ю. Шаповал, В. Солдатенко, Л. Зашкільняк, В. Ткаченко, В. Масненко, А. Киридон, А. Кудряченко, Ю. Зерній, В. Солошенко, В. Розумюк, В. Артюх, Л. Герасименко, О. Трегуб, В. Полянський, А. Коник, І. Симоненко, В. Карлова, А. Портнов, О. Готра та інші історики, філософи, соціологи, політологи. Співробітниками Інституту історії НАН України, Інституту політичних і етнонаціональ-

⁷ Див. відповідні видання на сайті Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu.html>

них досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України, ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України» зроблено значний внесок у дослідження історичної пам'яті. Колектив Українського інституту національної пам'яті видає солідний збірник наукових праць «Національна та історична пам'ять» та опублікував низку монографій.

Знаковими монографічними дослідженнями стали праці: «Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками» (за ред. акад. НАН України В. Смоля), «Минуле в інтерпретаціях істориків: П'ять розвідок про пам'ять» (А. Киридон), «Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії» (Л.Нагорна), «Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації» (М.Козловець), «Росія: ідентичність агресора», «Україна – Росія: на рубежі геополітичного розлому» та «Війни історичної пам'яті: «never more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії)» (В. Ткаченко). Серед важливих здобутків вітчизняної історичної науки у сфері історичної пам'яті слід відзначити колективні монографії «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» (за ред. Ю. Шаповала), «Проблема історичної пам'яті у всевітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.)» (за ред. чл.-кор. НАН України А. Кудряченка) тощо.

Вітчизняні дослідники беруть до уваги, що з середини 1990-х рр. продовжується поступове інституційне та організаційне оформлення досліджень пам'яті як окремої субдисципліни, активно приймають участь в обговоренні її сучасного стану та перспектив розвитку. Теоретико-методологічні засади становлення *memory studies* з різних позицій розглядалися істориками, філософами, соціологами та іншими фахівцями соціально-гуманітарних дисциплін. Зокрема, П. Хаттон аналізував проблему пам'яті від ренесансу до сучасності, поєднуючи історію з культурологією та герменевтикою пам'яті, нові шляхи історичного мислення пропагує Й. Рюзен, примає історично-

го досвіду у наративістській філософії історії обстоює Ф. Анкерсміт, семантику історичного часу досліджує Р. Козеллек, справжній путівник з культуральної історії пропонує П. Берк.

Проте, на жаль, можна констатувати, що проблема історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну в країнах Європи на сьогодні ще не отримала належного висвітлення в українській історіографії. І цей напрям досліджень стає затребуваним для вітчизняних дослідників.

Важливе місце у академічному аналізі та розробці тематики історичних студій у нашій країні належить Державній установі «Інститут всесвітньої історії НАН України». У Інституті протягом останніх років були виконані кілька науково-дослідницьких робіт цього напрямку, проведено низку відповідних міжнародних та всеукраїнських наукових заходів. Розробляючи тему пам'яті про Другу світову війну та відповідного історичного дискурсу європейських країн, ми впродовж трьох років провели різні наукові заходи та підготували і видрукували кілька збірників статей, присвячених проблемам історичної пам'яті. За матеріалами відповідних конференцій нами опубліковані три збірники наукових праць – «Теоретико-методологічні засади дослідження історичної пам'яті», «Консолідуєчий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості», «Політика пам'яті і «битви за минуле»⁸.

Провідними засадами у підготовці монографії «Пам'ять про Другу світову війну: історичний дискурс європейських країн» стали як ретельне вивчення відповідних наукових дискурсів у провідних країнах Європи, так і проведення ґрунтовного аналізу їх практики. Зокрема, увага дослідників зосереджується на теоретичному визначенні, обґрунтуванні та концептуалізації ідейних та інтелектуально-психологічних чинників історичної пам'яті у контексті забезпечення національної консолі-

8 Див. на сайті Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» у рубриці нові видання <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu.html>.

дації провідних країн та для транзитивних країн і суспільств, що перебувають у стані кризи. Ми з'ясували можливості засобів впливу на формування й реактуалізацію історичної пам'яті національних спільнот та їх консолідуючого потенціалу; виявляли межі варіативності демократичних моделей політики пам'яті та умови їх ефективного застосування у процесах формування та підтримки національної єдності. Реалізація основних завдань дослідження передбачала застосування когнітивного і прогностичного потенціалу стосовно історичних студій для теоретичного обґрунтування діалектичного взаємозв'язку між історичною пам'яттю суспільства та моделями національної поведінки соціуму, коли історична пам'ять постає водночас і результатом історичного процесу і його важливою детермінантою.

Відтак основна ідея наукової монографії «Пам'ять про Другу світову війну: історичний дискурс європейських країн» полягає в комплексному дослідженні історичного дискурсу пам'яті про цю величезну катастрофу ХХ століття в країнах європейського континенту.

Теоретико-методологічною базою даної науково-дослідницької праці став міждисциплінарний підхід шляхом поєднання та комбінування базових методологічних підходів історичної науки, класичної філософії, соціології, психології, політології, соціальної антропології, культурології, а також *memory studies* (досліджень пам'яті). Передусім, наукове дослідження ґрунтувалося на використанні історико-дескриптивного, компаративного, системного та структурно-функціонального методів. Тим самим робота науковців Інституту передбачала комплексне дослідження історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну в країнах Європи в межах міждисциплінарного підходу шляхом поєднання та комбінування базових методологічних підходів основних суспільних і гуманітарних дисциплін задля створення нового історичного знання.

У рамках даної тематики витлумачено феномен історичного дискурсу пам'яті; проаналізовано зміст, специфіку та еволюцію політики пам'яті провідних європейських країн щодо Другої світової війни; визначено суспільно-політичні, соціальні й економічні детермінанти сучасних «воєн пам'яті» та «битв за минуле», що пов'язані з трагічними подіями тієї війни; здійснено систематизацію та концептуалізацію європейського досвіду реалізації політики пам'яті про Другу світову війну; виокремлено форми, методи та засоби актуалізації історичної пам'яті як дієвого чинника політичної мобілізації та суспільної консолідації; теоретично осмислено, концептуалізовано й адаптовано зарубіжний досвід політики пам'яті як способу формування національної ідентичності для потреб України.

Розроблені теоретико-методологічні засади дослідження, які вбирають принципи міждисциплінарного підходу шляхом відповідного комбінування наукових методів, сприяли довершеному з'ясуванню феномена історичного дискурсу пам'яті, узагальненню іноземної та вітчизняної історіографії дослідження історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну в країнах Європи, висвітленню особливостей наукової рефлексії та суспільної перцепції трагедії Голокосту тощо.

Дослідниками переконливо доведено, що домінуючі упродовж століть і тисячоліть наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, дискредитовані з позицій загальнолюдської моральної свідомості. Натомість на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвності та його проекція у середовищі «мовчазних свідків» травми – дискурс колективної провини й відповідальності.

З позицій комунікативного підходу нами простежено розвиток конфлікту ціннісних систем на європейських обширах та його осмислення у період між Першою та Другою світовими війнами. Розглянуто причини відмінностей у культурах

історичної пам'яті в європейських країнах усталеної і молодій демократії та впливу цих відмінностей на сучасні міжнародні відносини. Здійснений дослідниками Інституту аналітичний огляд еволюції проблематики історичної й колективної пам'яті та розвитку меморіальних досліджень уможливив зробити висновок щодо укоріненості селективного характеру колективної пам'яті. При цьому робота з відновлення минулого здійснюється за законами сучасного і відповідно до його актуальних потреб. Відтак показано, що політизація минулого залишається невід'ємним складником його функціонування в сучасному.

Науковці Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» ретельно проаналізували зміст, специфіку та еволюцію політики пам'яті провідних європейських країн щодо Другої світової війни. Нами визначено суспільно-політичні та соціально-економічні детермінанти сучасних «воєн пам'яті» та «битв за минуле», що пов'язані з Другою світовою війною. Для сучасних дослідників та політиків, для допитливих читачів монографії слушними стануть ґрунтовний аналіз політики «подолання минулого» у ФРН; вплив «нової східної політики» ФРН (1969–2022 рр.) на формування і проведення «політики пам'яті» на різних етапах історії ФРН залежно від зовнішньої і внутрішньополітичної ситуації; ставлення до «нової східної політики» різних політичних партій (СДПН, ХДС/ХСС, ВДП, «Союз 90/Зелені»); зміни в «політиці пам'яті» у ході судового переслідування націонал-соціалістичних злочинців; теоретичні й методологічні засади політики «примирення» із націонал-соціалістичним минулим; взаємозв'язок між «ною східною політикою» і «політикою пам'яті» щодо східноєвропейських сусідів ФРН в контексті формування т. зв. *Realpolitik*. Дослідниками виявлено взаємозв'язок між «ною східною політикою» ФРН і «політикою пам'яті» стосовно східноєвропейських країн, окупованих нацистською Німеччиною під час Другої світової війни.

Сподіваємося, що викличе неабиякий інтерес дослідження проблематики історичної пам'яті про Другу світову війну всіх інших країн континенту, в яких з'ясованні відповідні складнощі та особливості. Зокрема, це стосується Великої Британії, Італії, Республіки Польщі, Чеської та Словацької республік, Угорщини, Швейцарської Конфедерації тощо.

Ми свідомі того, що дане дослідження ґрунтується на попередньому доробку виконавців, відображеному в їхніх численних публікаціях (індивідуальні та колективні монографії, енциклопедичні видання, тематичні збірки статей), виконаних планових науково-дослідницьких проєктів⁹ тощо.

Відтак дана монографія має суттєве науково-теоретичне, методологічне та практичне значення і її напрацювання можуть бути продовженими у формі науково-дослідних проєктів, присвячених різним проблемам історичної пам'яті.

Результати дослідження можуть використовуватися дослідницькими, аналітичними та навчальними інституціями і бути затребуваними в галузях історичної науки, політології, вищої освіти, зовнішньополітичної діяльності, а також у контексті адаптації зарубіжного досвіду політики пам'яті стосовно формування національної ідентичності для потреб сучасної України.

9 Див. на сайті Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» у рубриці нові видання <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu.html>.

РОЗДІЛ I

УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ

Кардинальний розлам звичних схем людського буття, політична, соціальна й економічна трансформація світового масштабу на межі ХХ–ХХІ століть вимагали ґрунтовного пояснення історії і практики подій, що відбулися. На порядку денному постала необхідність нового бачення, нових оцінок, що висували й нові завдання перед гуманітаріями з переосмислення минулого задля розчищення шляхів розвитку демократичного громадянського суспільства.

Така справа не виявилась легкою. Складнощів розкриттю багатьох проблем, з-поміж них і питань історичної пам'яті Другої світової війни, додає низка факторів. Це зокрема і сама контроверсійна історія тієї війни в українському вимірі й українській історіографії, і нестача відповідних джерел, більшість з яких перебуває під сімома замками в російських архівах у м. Подольську, і диференційне трактування доступних документів сучасними українськими істориками, переважна більшість яких вихована радянською владою і освітою, хоча й на українській землі. Нерідко одним і тим самим подіям у науковій літературі даються діаметрально протилежні оцінки [1; 2].

Сама назва війни є предметом довготривалих наукових дискусій і політичних суперечок. Радянський концепт «Велика

Вітчизняна війна» може ще надовго залишитися в історичній пам'яті українського народу. Водночас у науковій літературі останнім часом використовуються такі поняття, як «німецько-радянська», «нацистсько-радянська» війна тощо.

Дослідження українських учених про історію пам'яті Другої світової війни періоду незалежності переважно зосередились на таких питаннях, як:

- Героїзм українського народу, зокрема українських фронтовиків і мирного населення під час Другої світової війни.
- Злочини фашистсько-німецьких загарбників на українській землі.
- Національний спротив українців радянському і фашистському режимам на окупованих територіях.
- Героїка і герої Української повстанської армії і Організації українських націоналістів.
- Голокост єврейського народу і геноцид українського населення під час світових гуманітарних катаклізмів середини ХХ століття.

З огляду на оновлення концепції історичних оцінок, а також великий хронологічний період – понад тридцять років міжнародної суб'єктності України – приділимо першочергову увагу науковим розвідкам і публікаціям саме періоду незалежності. Однак це не виключає і звернення до попереднього історичного відтинку часу, який не позбавлений цікавих робіт і напрацювань.

Перш ніж перейти до обговорюваної проблематики, необхідно подати невеличкий глосарій основних термінів і визначень, прийнятих як вітчизняною, так і закордонною науковою спільнотою. Отже, пам'ять у контексті історії означає історичну пам'ять або колективну пам'ять, яка використовується в публікаціях на задану тематику. Історична пам'ять є одним із засобів, за допомогою якого групи людей створюють і потім ідентифікують конкретні факти про історичні періоди або

події, іноді на основі поточних обставин. Історична пам'ять передбачає сукупність пам'яті родинної, пам'яті релігійної та пам'яті національної. Історія тісно пов'язана з пам'яттю, яка передається від покоління до покоління. Пам'ять – це розповідь очевидців про подію. Водночас історія є інтерпретацією цієї пам'яті. Наприклад, якщо хтось вивчить документ з минулого і передасть цю інформацію іншим, то його трактування цього документу буде вважатися історією.

Історики вивчають пам'ять, оскільки вона була і є важливим інструментом влади у всі часи існування людських суспільств. Отже, пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, яке, з одного боку, сприяє його самодостатності й самобутності, а з іншого, – органічно інтегрує в загальноцивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, які активно творили історію. Історичну пам'ять можна трактувати і як спрощене колективне сприйняття фактів свого минулого учасниками національної спільноти. Цим вона відрізняється від історичної науки, яка має спиратися на наукові дослідження.

Термінологічний апарат української *memory studies* сформувався у 1960–1980-х рр. у межах історичної науки. Тепер ця термінологія вважається традиційною: історіографічне джерело, історіографічний факт, історіографічний процес, історіографічна ситуація, історіографічне поле, історіографічні міфи, історіографічні стереотипи, напрям, школа, течія та ін. Потім понятійний апарат історіографії поповнився модерними термінами – стиль мислення, тип історика, образ науки, ідеал науковості, парадигма, інституціоналізація, а згодом і постмодерними – дискурс, деконструкція, наратологія тощо [3]. Втім, деякі вчені висловлюють суттєві застереження стосовно формування оновленої частини термінології.

Особливістю сучасного етапу розвитку української історіографії *memory studies* є те, що події Другої світової війни і пам'ять про неї нині викликали небачену активізацію істо-

ричних досліджень, радикальне оновлення, урізноманітнення і розширення їхньої проблематики. Серед істориків, праці яких пов'язано з вивченням даної теми в площині історичної та національної пам'яті, назвемо Д. Веденеєва, В. Гриневича, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, І. Іллюшина, М. Ковалю, В. Ковалю, В. Кучера, О. Лисенку, І. Наумову, І. Патриляка та ін.

Інноваційний підхід до вивчення проблем історії пам'яті про Другу світову війну переважної більшості представників нового покоління українських істориків полягає у спробі виокремити її український вимір, визначити українські чинники, які нівелювалися радянською, а сьогодні московською історіографією.

Важливим етапом формування державності України було звернення істориків поза іншим до неоднозначності оцінок результатів Другої світової війни. Значні фундаментальні розробки з цих питань підготував колектив фахівців Інституту історії України НАН України. З середини 1990-х – початку 2000-х рр. у творчому доробку Інституту з'явилася низка новаторських праць, серед них – навчальний посібник за редакцією В. Смолія «Історія України: нове бачення» (1995–1996; у доопрацьованому варіанті виходив у 1997, 2000, 2002); колективні монографії: «Україна: утвердження незалежної держави. 1991–2001» (2001); «Нариси з історії дипломатії України» (2001); «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси» (2002); «Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки» (2003) тощо. Важливими узагальнювальними роботами стали 15-томне видання «Україна крізь віки» (відп. редактор В. Смолій) і 3-томне видання «Давня історія України».

На особливу увагу заслуговують археографічні праці, що вийшли в Україні з кінця 1980-х рр. Зокрема, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України перевидав класичну спадщину національної іс-

торіографії кінця XIX – початку XX ст., а також багато праць істориків, створених за межами України.

Чимало публікацій з найбільш дискусійних проблем історичної науки є в доробку Інституту історії України НАН України, Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Фундаментальні збірники документів нині видано майже з усіх питань, що донедавна були маловивченими.

У роботах характеризуються як позитивні, так і негативні моменти історичної пам'яті часів війни. До позитивних зараховується остаточне об'єднання етнічних українських земель, встановлення і закріплення західного кордону України. Значно поліпшилося її геополітичне розташування у Європі. Незважаючи на справжні наміри комуністичного керівництва Радянського Союзу, у 1945 році Україна стала засновницею і повноправною учасницею ООН, внаслідок чого також набула членства у низці спеціалізованих установ і структур цієї світової міжнародної організації. З вивільненням української території від фашистських загарбників у 1943 р. українській республіці московським центром було надано право започаткувати власний Наркомат (міністерство) у закордонних справах на чолі з драматургом О. Корнійчуком, а також хоч і короткотерміново – Республіканський наркомат оборони на чолі з командувачем партизанським об'єднанням С. Ковпаком. Під час війни було затверджено військову відзнаку з ім'ям національного героя – орден Богдана Хмельницького тощо.

Негативні ж полягають у знищенні мирного населення і економічної інфраструктури республіки, замовчуванні українських героїв, маніпуляціях зі статистичними даними щодо учасників і втрат війни, післявоєнному терорі радянської влади тощо [2].

Науково-дослідна робота, пов'язана з теоретичним переосмисленням вітчизняної історії, дослідженням «білих плям» історичної пам'яті, опрацюванням нової періодизації історичного процесу, виявленням належного місця української історії в історії людства розгорнулася в Україні ще наприкінці 1980-х рр. Особлива увага приділялася підготовці документальних збірників, вивченню історіографічної спадщини XIX – початку XX ст., розвитку занедбаних у недавньому минулому спеціальних історичних дисциплін.

Плідна робота істориків упродовж останніх десятиліть створила належне підґрунтя для докорінного переосмислення концепції вітчизняної історії, подолання стереотипів і міфологем радянської доби. Відтак виникла ідея підсумувати новітні здобутки національної історіографії і зробити їх загальнодоступними у вигляді енциклопедичного видання з історії України. У червні 1997 р. Президія Національної академії наук України ухвалила постанову про підготовку багатотомної «Енциклопедії історії України» (ЕІУ) [4].

Зрозуміло, що праці енциклопедичного характеру з історії України, створені до 1991 р., містять значний обсяг важливої інформації і, поза сумнівом, залишаються вагомим досягненням історичної науки. Водночас їхнє значення як інформаційного ресурсу в сучасних умовах істотно понижується через політичну заангажованість, зумовлену догмами і стереотипами комуністичної доби. Особливо глибоких фальсифікацій зазнала історія українського народу різних епох та періодів; не було опису й аналізу минулого українських земель, які свого часу не входили до складу УРСР. Спотворювалися науково обґрунтовані докази з висвітлення історичних епох, і більше половини усіх статей Радянської енциклопедії історії України (1969–1972) присвячувалось періоду після 1917 р., тобто етапу соціалістичного будівництва.

Під час роботи над ЕІУ було визначено вагомість подій, персоналій, окремих фактів, ретельно відібрано гасла, створе-

но «дерево гасел», яке допомогло орієнтуватися щодо обсягу статей, їх логічної підпорядкованості та взаємопов'язаності. Робота триває й нині і буде продовжуватися до виходу в світ останнього тому.

Висловлюючи глибоку повагу українським історикам, що працюють в різних наукових установах і досліджують зазначену тематику, звернімо увагу на те, що незрівнянним за масштабами пошуків і публікацій є доробок працівників двох провідних історичних установ України: Інституту історії України НАН України під керівництвом академіка Валерія Андрійовича Смолія [5–11] і Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» під орудою члена-кореспондента Андрія Івановича Кудряченка [12–17].

Поза київськими центральними установами вагомі наукові розробки отримала українська історична наука із інших наукових центрів [18; 19].

Отже, серед значущих набутоків українських істориків насамперед назвемо «Енциклопедію історії України», яка значуща за насиченістю, професійно підготовленим інформаційним матеріалом, широтою охопленої тематики та високоякісним викладом. Безпосередньо Другій світовій війні присвячено другий том Енциклопедії історії України – «Друга світова війна 1939–1945» [20]. Втім, виклад матеріалу про війну, а отже і про історичну пам'ять не обмежується рамками тільки другого тому Енциклопедії, багато посилань на терміни, назви, показники тощо читач знайде в інших томах цього багатотомного видання.

Пріоритетним завданням української історичної науки на перших етапах української незалежності було створення оновленої концепції історії та історіографії Другої світової війни, розкриття усієї глибини, складності і багатогранності українського військово-політичного і економічного фактору, ролі і місця у війні України і українців.

У зв'язку із зазначеним, віддаймо належну пошану пам'яті першопрохідцям в цій площині, хто одними з перших ще за радянських часів доводив необхідність створення нової історіографії історичної пам'яті, яка має відповідати нормам і запитам демократичного суспільства, бути незалежною від ідеологічних, партійно-політичних пристрастей та замовлень, базуватися не на міфах і політичній кон'юнктурі, а на документах і фактах. Це авторитетний дослідник воєнної історії Віктор Коваль, до кола наукових інтересів якого входили також питання національно-визвольної боротьби Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. Він відстоював нетрадиційні для радянської історіографії погляди й судження. Йому належить низка змістовних і гострополемічних праць, в яких по-новому формулюється чимало актуальних наукових проблем, зокрема пов'язаних із історичною пам'яттю про війну, без вирішення яких неможливо уявити розвиток вітчизняної історіографії [21–24].

У його роботах міститься чимало конструктивних роздумів щодо аналізу і пояснення сутності складних суспільних процесів історичного буття України в роки Другої світової війни, а також необхідності їх персоніфікації. Новаторськими підходами відрізняються висновки з таких кардинальних аспектів теми, як роль народних мас у війні і життя людей за воєнних часів; соціальне становище і побут, господарська, громадсько-політична і міжнаціональна сфери життєдіяльності українського суспільства в умовах війни; реакція на вторгнення нацистських загарбників в Україну; армія фашистського агресора і обличчя ворога; окупаційна політика в Україні нацистів та їхніх союзників і рабсько-кріпосницький окупаційний режим; людські втрати України, ціна і джерела Перемоги; стан української культури в 1939–1945 рр. тощо [21–24].

Сучасні українські історики задля протистояння російським «фейкам» поза зазначеними напрямками дослідження

історії пам'яті про Другу світову війну змушені активно реагувати і викривати неправдиву інформацію щодо подій тієї доби й участі в ній українців. Боротьба з фальшивою «історією» Московщини і сьогодні ведеться з тих питань, які є складником історичної пам'яті про війну [25].

По-перше. Визначення винуватців розв'язування Другої світової війни. Розкриття об'єктивної інформації про політику вождів СРСР напередодні і під час війни.

По-друге. Спростування статистичних даних про війну: про участь українців у війні і вагомості військового та економічного потенціалу УРСР у здобутті перемоги над фашизмом. «Досі поширеним стереотипом є переконання, що за перемогу в Другій світовій війні потрібно дякувати Росії, тоді як саме українці зіграли визначальну роль у визволенні цих країн», – говорить в інтерв'ю Радіо Свобода посол України Євген Перебийніс. – Недаремно 1-й, 2-й і 4-й Українські фронти Червоної армії, які визволяли тодішню Чехословаччину і чий солдати полягли на її теренах, були названі українськими, адже 60–80% їхнього особового складу були етнічні українці. Усвідомлення того, що українців, які воювали і загинули у боротьбі з нацизмом, було більше, ніж американців, британців та французів разом узятих, стало можливим на Заході лише останніми роками. Участь українців у звільненні Європи від нацизму була вирішальною» [26].

По-третє. Втрати українців у Другій світовій війні. У своїх фронтових щоденниках Олександр Довженко писав про 13 мільйонів загиблих [27]. Ця цифра зустрічається й у спогадах тодішнього першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова. У «Книзі пам'яті України», де ретельно зібрано дані про загиблих, йдеться про понад 10 мільйонів загиблих українських громадян загалом, із них 6 мільйонів – у боях. Проте, пише дослідник Сергій Грабовський, – викликає сумнів методологія підрахунку: чому до числа жертв Другої світової зараховують

тих, хто загинув у таборі смерті Освенцім, і не рахують тих, хто загинув у ПечорЛАҐу? [25].

По-четверте. Радянська повоєнна політика в країнах так званого «соціалістичного табору».

По-п'яте. Героїка УПА і ОУН. Розкриття героїки Української повстанської армії. Дослідження історії Організації українських націоналістів.

Наш народ долучився до спільноти націй, які боролися і перемогли нацизм. І цю заслугу разом з воїнами радянської армії поділяють вояки УПА. І хоч їхня збройна боротьба не привела Україну до незалежності, але ці події закарбувалися у національній пам'яті і стали однією з рушійних сил наступних національних процесів.

По-шосте. Питання Голокосту на українських землях під час Другої світової війни і Голодомору: знищення єврейського етносу в концентраційних таборах, розташованих на українській території, і українського населення голодною смертю.

Такі явища, як історія та пам'ять деякі дослідники об'єднують, інші розглядають окремо, але при цьому важливо зберігати їхню незмінну сутність та поважати їхні відмінності. Історики є хранителями минулого: зберігають та відкривають факти й історії, з яких зіткане громадянське життя. Водночас ученим з метою повного висвітлення події необхідно знати усі оцінки різних історичних явищ.

Цікаві думки щодо взаємодії історії і пам'яті зустрічаємо в роботах зарубіжних дослідників, ознайомлення з якими стало можливим тільки з новою ерою вільного історичного пошуку. Історія, якою займаються кваліфіковані історики, це обґрунтована реконструкція минулого, що ґрунтується на його дослідженні. І вона має бути максимально критичною і скептичною щодо людських мотивів і дій, саме в тому полягає її об'єктивність. Історія є явищем більш відносним і залежить від місця, хронології та масштабу подій.

Як підкреслює Девід Вільям Блайт у статті «Історики і пам'ять», «Пам'яттю часто володіють, історію інтерпретують. Пам'ять передається через покоління, історія переглядається». Пам'ять часто зливається в єдине явище в об'єктах, місцях і пам'ятниках, а історія напрочуд прагне зрозуміти деталі окремих явищ та їхні контексти в усій їхній складності. При цьому історія підтверджує авторитет академічної підготовки, а пам'ять несе безпосередній авторитет особи та її досвід [28]. Американський історик Бернард Бейлін (*англ. Bernard Bailyn*) влучно визначив привабливість пам'яті: «Її зв'язок із минулим – це обійми. Зрештою емоційні, а не інтелектуальні. Це фіксований наратив, призначений для передачі в незмінному вигляді від одного покоління до іншого» [29].

Науковці, які досліджують історичну пам'ять, не менше віддані традиційним джерелам, аніж ті, хто займається будь-якою іншою тематикою. Вони оцінюють всілякі індивідуальні спогади у листах, мемуарах, промовах, дебатах та автобіографіях. Але головне, що їх хвилює, це проблема колективної пам'яті – способи, за допомогою яких групи, народи чи нації створюють версії минулого та використовують їх для самоствердження та завоювання влади сьогодні, в сучасному вимірі часу. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства [30].

Для порівняння, американське суспільство звернуло прискіпливу увагу на історію та істориків тільки з економічною кризою 1970-х років. Цьому сприяла жорстка дискусія в США щодо стандартів національної освіти і, зокрема, історії, внаслідок якої американський уряд, шукаючи додаткові матеріальні надходження до збіднілого бюджету, закрити кілька гуманітарних освітніх напрямів, в тому числі історичні дисципліни, а посади університетських викладачів і шкільних учителів гуманітарних наук було скорочено. Освітнє т. зв. «реформування» було не лише демонстрацією американських «культурних

воєн», але й наочним уроком політики влади щодо ставлення до історії і колективної пам'яті, як зазначає проф. Чекаленко в монографії «Публічна історія: виклики XXI століття» [17, с.17].

Отже, історики досліджують історичну пам'ять, оскільки вона була і є важливим дієвим інструментом влади. Звісно, тут існують ризики, оскільки історики можуть стати учасниками тих самих культурних воєн, що породили суспільні кризи, як-то культурна революція в СРСР, культурна революція в Китаї тощо. Зазначимо, що звернення до пам'яті спостерігається в кризові періоди, коли перед суспільством постають екзистенційні виклики та загострюються питання ідентичності.

Уже згадуваний американський історик Девід В. Блайт вважає, що дослідження історичної пам'яті після Голокосту та «холодної війни» почасти підживлюються потребою оцінити історії тих, хто зазнав травми, пережив геноцид чи тоталітарний контроль над історичною свідомістю. «Хоча з іншого боку, світ занадто захопився роллю пам'яті і ця одержимість може задушити принципи демократизації та універсалізації, саме тому учені покликані вивчати історичну пам'ять. Ми повинні знати механізм її використання та ризики, її цінності та темні тенденції» [31]. Отже, наведені вище приклади-застороги висловлені дослідниками саме щодо гіперзахоплення або історією, або пам'яттю, що не сприяє злагодженості суспільства та його демократизації.

Українські історики актуалізували дослідження пам'яті та історії вже в часи незалежності України. Серед провідних дослідників зазначеної тематики, перелік яких з кожним роком зростає, назовемо таких як Л. Зашкільняк, Н. Яковенко, Я. Грицак та ін.

У публікаціях за даною тематикою йдеться про роботи проф. Леоніда Зашкільняка [32-34], який досліджує роль історичної пам'яті у формуванні національної свідомості. Учений вважає, що історична пам'ять слугує ідейним засобом легіти-

мації, а історіографія завжди виступала одним із провідних чинників формування історичної пам'яті, оскільки остання неможлива без тих чи інших уявлень про загальне минуле. За таких умов історичну пам'ять треба вважати соціально-культурним феноменом, який містить у собі не тільки особистісні образи власного досвіду, а й відповідні пласти культурних уявлень епохи і соціального середовища. Як приклад розбіжностей між історичною пам'яттю та історіографією фахівець наводить сприйняття українського національно-визвольного руху в різні історичні періоди.

Дещо відмінною є думка проф. Наталії Яковенко, яка зазначає, що історична пам'ять – красива метафора й не більше: «Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне колективне переживання, яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі – історична пам'ять, по суті, тотожна міфу, бо вибирає з хаотичного плину суцього лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини» [35, с. 34].

Проф. Ярослав Грицак звертає увагу на особливості історичної пам'яті українського народу та її неможливість бути єдиною і спільною для всіх українців через тривалий період перебування українських земель у складі різних держав [36].

Дещо відмінний погляд на феномен історичної пам'яті пропонує доцент СумДУ В'ячеслав Артюх, який розглядає загальнонаціональну історичну пам'ять як угоду (культурну, ідеологічну) між різними варіантами локальних моделей пам'яті, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють. Наявність спільної історичної пам'яті є, на думку автора, матрицею, на основі якої формується нація [37].

Проф. Алла Киридон розробляє нові підходи щодо співвідношення професійної історіографії та колективної пам'яті. Авторка трактує історичну пам'ять як сукупність уявлень про

соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому й індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів [38, с. 113].

На недостатній рівень опрацьованості проблематики історичної пам'яті в Україні вказує проф. Сергій Стельмах. У цьому питанні, пише дослідник, «загалом можна погодитися з П. Толочком, який твердить, що “міфологізація історичного мислення притаманна суспільствам, які ще не пережили свого критичного самоусвідомлення”, і відносить до них сучасну Україну». На його думку, проблема полягає не тільки в небажанні, а й загалом у «провінційності» української історичної науки і відразою до теоретичних проблем історії. «В українській історичній науці початку 90-х років, – підкреслює дослідник, – “нові проблеми” (добу незалежності) не призвели до переосмислення теоретичної спадщини вітчизняної історіографії, усвідомлення магістральних тенденцій розвитку світової історичної думки ХХ ст. і розробки на цій основі нових підходів до вивчення власної історії. Замість цього з'явилася величезна кількість публіцистичних, науково-популярних “есе” і наукових досліджень з української історії, характерною ознакою яких стала політична заангажованість, “етноцентричність”, упередженість, орієнтація на застарілі концепції тощо. Зрозуміло, що це призводить лише до міфологізації історичної свідомості й не має нічого спільного з науковістю» [39].

Представники нової генерації істориків, що працюють над відповідною тематикою, також звертають увагу на владну заангажованість багатьох публікацій вже періоду незалежності. «Зловживання історією відбуваються не тільки в авторитарних режимах, – зазначає дослідник В. Бондар, – а й у відкритих суспільствах завдяки особливій системі регламентації, яка включає приховані механізми обмежень і заохочень визначених концепцій. Конструюванням прийнятних версій історичної пам'яті займається не тільки офіційна влада, але й опозиційні

сили і різні суспільні рухи. При цьому боротьба за політичне лідерство нерідко проявляється як суперництво різних версій історичної пам'яті і різних символів її величі або як суперечка з приводу того, якими епізодами історії нація повинна пишатися, а якими ні. Це той тип пам'яті, який відіграє особливу роль для конструювання соціальних груп сучасності. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства» [30].

Наступний пласт питань, що пов'язаний із дослідженням історичної пам'яті в Україні, є її *періодизація*. Можна констатувати, що хронологія розвитку української історіографії чітко відповідає хронології українського політикуму, а обрані вподобання історичних напрямів дослідження – черговим етапам зміни політичних еліт. Вища влада активізує наступний етап розвитку історіографії, появу нової тематики, активний рух друкованої продукції, на видання якої у владних структур завжди були відповідні можливості. Таким чином політичне маніпулювання історичною пам'яттю дійсно стає потужним чинником управління людською та суспільною свідомістю. Отже, питання періодизації української історіографії й досьогодні залишається предметом численних наукових дискусій, як пише проф. Олексій Ясь. У найзагальнішому, схематичному вигляді вирізняють низку періодів української історіографії, серед яких нас цікавитиме (за хронологією фахівців Інституту історії України) біполярний період, до якого включено українську радянську – 30–80-ті рр. XX ст. – історіографію; а також сучасний період – з 1990-х рр. XX ст. [40].

Історичну політику, головним елементом якої є державна політика історичної пам'яті, здійснюють її суб'єкти. В Україні це, зокрема, Президент, парламент (Верховна Рада), уряд (Кабінет Міністрів), Національна академія наук та інші державні інституції. Окрім того, це громадянське суспільство у вигляді різних об'єднань і організацій (зокрема релігійно-конфесійно-

го характеру), а також незалежні засоби масової інформації. Окремим суб'єктом історичної, а отже й меморіальної, політики є її активісти з числа самих істориків.

При цьому політичні партії фінансують «правильні» історичні дослідження, як правило, непрозоро. Для такого фінансування використовуються гроші державного бюджету, які контролює політична сила, що перебуває при владі.

Слід зазначити, що історична політика в Україні має свої специфічні риси й особливості, оскільки українці перебувають на етапі творення громадянської нації. Окрім того, фактом є етнічна, мовна, конфесійна й інша різноманітність українського населення. Проблемні моменти стосуються наявного регіоналізму, економіки, національної свідомості (ідентичності), цінностей українців, національної ідеї тощо.

Набуття виразно національного українського обличчя вітчизняною історичною наукою відбувалося у важкому протиставленні з офіційною – «єдинонеподільною» – схемою історичного розвитку як у суто науковій сфері, так і з її втіленням у масову свідомість. У той час зростала вага національного історичного знання, а сама історична пам'ять перетворювалась у могутній засіб формування національної свідомості. Починаючи з ХХ століття, поняття історичної пам'яті дуже швидко поширюється на різноманітні аспекти соціальних уявлень про минуле. До вивчення такого складного явища, яким виглядає історична свідомість сучасних українців, приєдналися не тільки історики, а й соціологи, політологи, культурологи [41].

Таким чином, дослідження історичної пам'яті охоплює великий проміжок часу – від ХІХ століття до сьогодення, однак масштабне систематизоване її вивчення тільки розгортається. Це зумовлено цілою низкою концептуальних, економічних, політичних та інших чинників. Така ситуація спричиняє наявність кризових явищ у самоідентифікації українців, відсут-

ність цілісного образу вітчизняної історії на рівні колективної пам'яті.

Після 1991 р. в Україні склалась ситуація, коли потрібно було створювати нову основу національної єдності, а також ліквідувати розломи в суспільстві, спираючись на ідею української ідентичності, яка б об'єднала націю. Різні політичні сили почали розробляти відповідні моделі. Політичні і суспільні групи, які відстоювали радянську версію української історії – комуністи, ветерани радянської армії, частина бюрократії, яка з початку 1990-х рр., як здавалось, втратили вплив на політичну історію. У 1990-ті новий національний наратив було впроваджено в офіційний дискурс і до підручників з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних наук, було створено систему державних нагород, пов'язану з історичною тематикою, введено в обіг національну валюту із зображенням видатних постатей, встановлено пам'ятники визначним національним діячам. Середня школа, а почасти і вищі навчальні заклади стали головними елементами системи просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Цьому сприяло й упровадження до шкільних навчальних програм предмету «Історія України» в 5, 7–11 класах. Важливу роль відіграли саме шкільні підручники та посібники. Розпочався науковий рух, спрямований на відкриття і дослідження колись заборонених владою тем.

Особливої цензури в комуністичні роки зазнавала історична тематика ХХ ст.: революція 1917–1921 рр., Друга світова війна, повсякденне життя населення, соціально-економічні і політичні процеси, злочини сталінізму, репресовані або заборонені персоналії, національні трагедії. Тому саме на цих проблемах зосереджувалася увага владних структур та істориків, саме ці проблеми стали пріоритетними для українських дослідників.

Відправною точкою для перегляду всієї історії стало ставлення до радянської (комуністичної) історичної спадщини. Йшлося про заміну радянського варіанту історії національним варіантом. В Україні було легітимовано державну символіку, яка використовувалася у 1918–1920 рр. «Золотим віком» української історії стала козацька епоха. Схема перебігу національної історії стала наступною: автохтонні племена трипільської культури – Київська Русь – Галицько-Волинська держава – литовсько-польська епоха – козацька епоха – Гетьманщина – національне відродження 1917–1921 рр. – радянський період – незалежна Україна [42].

Націоналізація історії була вкрай необхідна для формування української національної ідентичності, що спиралася б на знання історичного минулого українських земель, славетних і трагічних сторінок національної історії тощо.

Значну роль у відновленні історичної пам'яті про історію і про Другу світову війну зокрема відіграв рух за відродження українсько-польського порозуміння. Зокрема, у 1993 р. за ініціативи урядів України та Республіки Польща утворено українсько-польську комісію експертів з удосконалення підручників з історії та географії. Нагадаємо, що ідея про подібні комісії пропонувалася Москвою всім колишнім республікам СРСР, і відповідно були створені українсько-білоруська, українсько-російська, українсько-казахська комісії з підручників історії. У сфері історичної пам'яті в результаті відповідних обговорень текстів підручників сторони шукали певний консенсус з найбільш спірних історичних питань і оцінок, насамперед періоду ХХ ст. Критеріями відбору текстів стали толерантність формулювань, вміння пояснити причини конфліктів, не вдаючись до формулювань «образу ворога» і національної або релігійної нетерпимості.

Покликання комісій полягало у забезпеченні відповідної подачі історії наприклад, українсько-польських відносин, яке

б унеможливило формування образу сусіднього народу як ворога. Як висловився голова польської частини комісії проф. В. Серчик: «Фахівці повинні подавати історію українсько-польських стосунків не тільки як постійну боротьбу, що тривала десять століть, а й як історію звичайного сусідства з його повсякденністю, союзами, повстаннями, порозуміннями, спробами спільної діяльності, взаємопроникненням культур, кривавими конфліктами та війнами» [43].

Серед «білих плям», пов'язаних з історією Другої світової війни, увагу науковців було привернуто до дослідження історії ОУН та УПА. Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. утворено Урядову комісію з вивчення діяльності ОУН-УПА. Впродовж семи років (1998–2004) робоча група випустила в світ 28 книг. Більша їх частина – це монографічні розробки «білих плям» з історії українського спротиву часів війни. Наступним кроком стала тема голодоморів в Україні. Указ Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. встановлював День пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій у кожному четверту суботу листопада. У травні 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду. Польська сторона виступила також із заявою про волинську трагедію. У відповідь пролунала відповідна Постанова Верховної Ради України Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв'язку з 60-ю річницею волинської трагедії [44].

Наступний напрям досліджень зосередився на питаннях геноциду українського народу. Генеральна Асамблея ООН у 2003 р. поширила заяву, в якій визнала голодомор 1932–1933 рр. «національною трагедією українського народу». Всі ці та інші внутрішні і зовнішні політичні кроки держави необхідно було підкріпити історичними описами, документами, обґрунтовувати, іміджувати тощо.

Якщо політика президента Л. Кучми була поміркованою щодо контрверсійних історичних героїв та подій, оскільки

на практиці адміністрація і сам президент балансували між потребами України і російськими інтересами, то за часів президентства В. Ющенка спостерігаємо особливо інтенсивне використання історії пам'яті в політичних цілях. Особлива увага зверталась на героїзм (через діяльність УПА) і страждання українського народу – голодомор (як геноцид). У політичних цілях використовувалися й трагічні сторінки голодомору 1932–1933 рр., події Другої світової війни, репресії 1930–1950-х рр., негатив комуністичного минулого загалом. Особливе місце в градації необхідних знань і важелів посів термін «геноцид».

Важливою частиною стратегії В. Ющенка стало створення спеціальних комісій і дослідницьких груп для збору інформації про радянські репресії, що можливо було спричинено подібними кроками в сусідній Польщі. До гучних справ слід віднести відкриття відновленого Меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та Меморіалу орлят у Львові 24 червня 2005 р. з участю президентів Республіки Польща А. Квасневського та України В. Ющенка. Ця подія закріпила низку зустрічних кроків українсько-польського примирення і розуміння.

Указ Президента В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» установив в Україні День пам'яті жертв політичних репресій – щорічний національний пам'ятний день в Україні, що припадає на третю неділю травня. День пам'яті жертв голодоморів залишився четвертої суботи листопада [45].

Важливою віхою президентської діяльності з патріотичного виховання також стало завершення робіт зі створення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», який отримав статус національного. Протягом 2007–2008 рр. у навчальних закладах та закладах культури бу-

ло організовано проведення лекцій, уроків пам'яті, інших урочистих заходів з метою висвітлення теми масових політичних репресій 1937–1938 рр.

У червні 2007 р. офіційно відзначено сторіччя від дня народження Романа Шухевича. Українська пошта з цієї нагоди випустила марку на його честь з емблемами ОУН і УПА. В. Ющенко посмертно присвоїв Р. Шухевичу звання Героя України. А незадовго до закінчення свого президентства на початку 2010 р. він присвоїв звання Героя України Степану Бандері. На це вшанування, сказав В. Ющенко у Київській національній опері, «чекали мільйони українських патріотів». Однак ставлення до постатей С. Бандери і Р. Шухевича в Україні та за її межами є неоднозначним. Негативу в обговорення додали проросійські ЗМІ, які тоді ще існували в ефірному просторі України.

Водночас, ця справа не була схвально зустрінута польськими парламентаріями, які доклали рук до рішення Європарламенту, і той 22 лютого 2010 р. прийняв резолюцію з висловленням жалю з приводу указу В. Ющенка і надії, що нове керівництво перегляне ці рішення й збереже свою прихильність європейським цінностям [46].

Наступним складником історичної політики президента стала робота Служби Безпеки України із розсекречення та оприлюднення архівних матеріалів з власних архівів, які висвітлюють діяльність радянської карально-репресивної системи. На основі матеріалів Галузевого державного архіву СБУ було підготовлено низку телепередач циклу документальних фільмів «Гриф секретності знято» про репресованих діячів визвольного руху, представників української інтелігенції [47]. Це мало колосальний вплив на зростання позитивного іміджу президента, оскільки значна кількість ще живих мешканців України змогли віднайти документи своїх замордованих у радянських катівнях родичів, які радянською владою були оголошені «ворогами народу» або безвісти зниклими.

У результаті напруженої роботи дослідників, архівістів, істориків і юристів у рамках реалізації програми «Реабілітовані історією» підготовлено 85 книг. Всього планується опублікувати понад 100 томів. За архівно-слідчими справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Створюється електронна Національна база жертв політичних репресій. Видано 37 чисел журналу «3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» [48].

Значний міжнародний розголос мала кампанія за визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу. Як відзначив італійський дослідник А. Граціозі: «Україна потребує повернути собі свою історію у всій її повноті, і вихідною точкою може бути лише Голодомор. Сподіваюсь, що українське суспільство вибудує на основі правди, врівноваженості і справедливості таку “пам'ять”, яка допоможе йому зцілити давні рани і швидше простувати до кращого майбутнього» [49, с.128].

У щорічному Посланні до Верховної Ради України В. Ющенко підкреслив, що в історичній перспективі в країні відновлюється єдина українська політична нація: «Особливий наголос роблю на проведенні міжнародних меморіальних акцій, присвячених Голодомору 1932–33 років. Вірю, що Верховна Рада України схвалить закон про кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору і Голокосту. Таке рішення поставить крапку в будь-яких спробах глумитися над пам'яттю жертв геноцидів».

Як бачимо, президент Віктор Ющенко зробив велику справу – державними рішеннями повернув українцям гідність і гордість за себе, свій народ. Зазначимо, що всі ці постанови, розпорядження й укази не могли б реалізуватись без кропіткої роботи істориків, які змогли відновити історичну пам'ять, віднайти і зібрати відповідні документи, що підтверджують зло

проти людяності, вчинене радянсько-російською машиною нищення українства.

Українське суспільство постало перед проблемою самоідентифікації та історичної свідомості. У зв'язку з агресією Росії проти України, жорстока війна зі значною кількістю жертв, руйнувань, горя і беспорядності, поступово витісняє історичну пам'ять про попередню Другу світову війну. Цьому сприяє і часова хронологічна віддаленість подій початку 1940-х років, і зміна кількох поколінь – коли очевидці Другої світової йдуть у засвіти, а покоління молодше тридцяти років сьогодні зіткнулося з новою війною.

Таким чином, змістилася парадигма пам'ятей про війни. Коли перша пам'ять, пов'язана з історією попередньої війни, йде у небуття, забувається дуже швидко, оскільки не стало живих носіїв пам'ятного явища, не актуалізується сьогодні і не відгукується в серцях душевним болем сьогоднішньої втрати. На противагу попередній, сьогоднішня війна – перед очима всіх живих поколінь, і в цій війні гине цвіт нашого суспільства. І чим довше триватиме теперішня війна, тим більш віддаленою ставатиме пам'ять про Другу Світову, оскільки вона вже була і відбулася, рани загоїлися, і нагадуватимуть про неї переважно монументальні об'єкти та історична література.

Водночас, незважаючи на такий несподіваний для українського суспільства збіг обставин і подій, історична пам'ять про Другу світову війну залишатиметься важливим складником історичної свідомості українського народу, оскільки пам'ять здатна вмістити все. У зв'язку з зазначеним, Фелікс Левітас зазначає: «Спотворена і деформована пам'ять про війну порушує наслідування поколінь і зв'язок часів. Крім юридичних оцінок нацизму залишаються мільйони людей, спогади мільйонів учасників – у пам'яті всіх цих людей політика і практика гітлеризму є абсолютним злом» [50].

Зазначені складники формуватимуть і вже формують історіографію нової війни – живої в сьогодні, і повертаються для порівняння до бувшої понад 80 років тому. Дехто намагається фальшувати мотиви і витoki сучасних подій, як фальшувалися події Другої Світової.

У нових умовах війни перед істориками й історіографією з'явилися не тільки нові загрозливі виклики, але й нові завдання. Найпершим є боротьба з російськими фейками. Сьогодні Московія знову повернулася до спотворення історичної правди і пам'яті вже сучасної модерної війни проти України. Закидає світовий інформаційний простір черговою хвилею фейків, намагається використовувати всі найважливіші питання нашої історії, перекутивши їх, поставивши з ніг на голову. Про сучасні історичні фейки від Росії йдеться у монографії проф. Л.Д. Чекаленко «Публічна історія: виклики ХХІ століття» [17].

Підбиваючи підсумок, зазначимо наступне. В українській історіографії історичної пам'яті про Другу світову війну й до сьогодні, як і загалом в українській науковій спільноті, спостерігаємо певне протистояння прорадянської й проукраїнської моделей розгляду питань історії пам'яті про події тих часів. Прорадянські дослідники перебувають на засадах, вироблених ще за часів існування жорсткої радянської цензури, радянських ідеологічних кліше тощо, а нова українська історичність виробляє нові концепти і нове бачення історичного минулого.

Насправді, Друга світова війна назавжди залишилася в історії та культурі українського суспільства. Принципово важливо утверджувати серед європейської спільноти сприйняття України як повноправного суб'єкта антигітлерівської коаліції. Адже у свідомості громадян Європи східними союзниками значною мірою продовжують залишатися, як і за часів війни, росіяни, Москва, Сталін. Навіть, на відміну від поляків, сербів, чехів, військові звитяги українців у боротьбі з нацистами все ще перебувають у тіні «старшого брата». Проте трагічний

стан, у якому була українська нація під час Другої світової війни, дозволяє нам не тільки повністю приєднатися до загальноєвропейського процесу інтернаціоналізації пам'яті, а й безболісно уникнути конфлікту між пам'яттю та метапам'яттю. Цей конфлікт притаманний навіть Німеччині, коли історична пам'ять не може позбутися тягаря протистоянь між переможцями і переможеними, рятівниками і врятованими, злочинцями і жертвами.

Тож, робота зі створення у суспільному сприйнятті україноцентричного погляду на Другу світову війну має певні успіхи. Проте цей процес ще далекий від завершення і постійно наражається на перепони, коріння яких криється у внутрішніх і зовнішніх чинниках. Відбуваються відчутні позитивні зміни щодо самої назви війни, її хронологічних меж, ставлення до учасників антигітлерівської коаліції. Активно продовжуються процеси переосмислення громадянами України поглядів на «визвольну місію» червоної армії у 1939 р., «геніальність» комуністичного керівництва СРСР і військового командування, гіперболізацію ролі радянських партизан.

Однак і досі Українська повстанська армія остаточно не сприймається більшістю населення рівною воюючою стороною. День перемоги продовжує ототожнюватися виключно з перемогою комуністичного СРСР над нацистською Німеччиною. А українці продовжують залишатися «непомітними» для європейців учасниками Другої світової війни. Оцінка причин, перебігу та наслідків Другої світової війни дуже складна і неможливо дати однозначне визначення цим багатоплановим подіям з погляду української національної ідеї. Зовнішні та внутрішні політичні чинники, національні проблеми, соціальні й ідеологічні аспекти, суто воєнні питання – все це та багато інших компонентів не дозволяє підвести історичну пам'ять про минулу війну до одного знаменника, побудувати новий патріотичний міф, який би поділявся усіма групами населення.

Така амбівалентність цієї пам'яті притаманна не лише нашому народу. Проте зовнішньо об'єктивована побудова «чистої» історії Другої світової війни також не придатна для визначення національного історичного нарративу. Лише чітко сформована ідеологічна концепція слугуватиме консолідації нашого суспільства.

Отже, настав час для створення загальнонаціонального офіційного канону Другої світової війни з погляду сучасних реалій і перспектив гуманітарного та політичного розвитку України. Перехід від реформістських публікацій з окремих питань до завершеної україноцентричної оцінки перебігу подій і наслідків війни дозволить удосконалити освітні програми та підручники для середньої та вищої школи, державну стратегію щодо окремих соціокультурних питань, гідно протистояти зовнішнім ідеологічним впливам. Державна політика пам'яті повинна здійснюватися продумано і виважено, з огляду на сучасний стан уявлень населення та надмірну політизацію питання. Діяти, впроваджуючи модерний погляд на Другу світову війну, слід залежно від цільової аудиторії. Покоління ветеранів, «дітей війни», загалом покоління 60–80-річних не потрібно «перевиховувати». Натомість усі зусилля й кошти варто спрямовувати на належне виховання молодшої генерації українців і, отже, створювати умови для формування майбутньої консолідованої нації. А особам літнього віку необхідно залишити належні пільги, матеріальну допомогу, шанобливе ставлення суспільства і такі звичайні атрибути свята, як День перемоги, паради, зібрання ветеранів тощо. Толерантність у державній оцінці подій Другої світової війни є необхідним політичним і соціальним рішенням.

Більшість вітчизняних досліджень і публікацій, які стосуються подій Другої світової війни, мають негативний, викривальний характер (велика кількість жертв, бездарне військове командування, технічна відсталість, масові репресії на фронті,

факти мародерства та насильства з боку радянських військових і т. ін.). До цієї тенденції, яка розпочалася з кінця 1980-х рр., додається національна – україноцентрична – теза про безперспективність, марність людських і матеріальних втрат, яких зазнала Україна. Усе це спричиняє уявну об'єктивізацію і майже тотальну дегероїзацію історії Другої світової війни.

Своєю чергою, така тенденція призводить до конфронтаційних процесів у суспільстві і перешкоджає національним виховним завданням. Повномасштабна реанімація сталого радянського міфу «Великої Вітчизняної війни», яка нині здійснюється російською владою, приносить певні результати. Друга хвиля кіно- і телефільмів «про війну», контроль і корегування шкільних програм, продовження монументальної пропаганди, відновлення у повному обсязі системи державних свят, військових парадів та інші заходи – все це сприяє активному відродженню імперських патріотичних традицій.

Україні також варто більш поглиблено використовувати у патріотичному вихованні тему Другої світової війни як символу з безумовно позитивним моральним забарвленням. Необхідно послідовно утверджувати у громадській свідомості погляд на Другу світову війну як на важливий етап національної боротьби за незалежність.

Таким чином, зростання інтересу до історичної пам'яті і, як результат, появу низки досліджень на цю тематику в Україні спостерігаємо з проголошенням незалежності держави, тобто від початку 1990-х років. Учені-гуманітарії відчули потяг досліджувати раніше заборонену проблематику пам'яті суспільств, розвінчувати фейки і спростовувати історичні міфи, що формують і визначають цивілізаційні цінності.

Найпридатнішим і найперспективнішим для України видається приєднання до загальноєвропейської оцінки війни в історії людства. Адже наголошування саме на гуманітарних аспектах результатів війни, її деромантизації, яке превалує у єв-

ропейських наукових дослідженнях, освітніх програмах і культурній практиці, цілком відповідає вітчизняним завданням. Ідеологічно застарілий міф «Великої перемоги» слугує лише зміцненню імперського світогляду, а в умовах самоізоляції сучасної Росії дедалі більше віддаляється від справжнього патріотизму у бік націоналізму. Політично й економічно об'єднана Європа намагається інтегрувати історичне минуле усіх своїх націй.

Український народ, зазнавши чи не найбільших втрат у роки Другої світової війни, так і залишився «розчиненим» у контексті ролі та перемоги СРСР «невідомим» учасником війни, а проблема історичної пам'яті українців про війну дедалі активніше б'є на сполох. Тому не воєнні здобутки, а саме людська пам'ять щодо цієї глобальної трагедії зближує нас із європейським соціумом і вимагає подальших пошуків.

РОЗДІЛ II

ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ: ПЕРЕМОЖЦІ ТА ПЕРЕМОЖЕНІ

2.1. Друга світова війна в «політиці пам'яті» ФРН та «історичній політиці» НДР (1945–1990 рр.)

Після 1945 р. у багатьох державах Європи було взято курс на свідоме забуття воєнного досвіду, який вони щойно подолали. Але від 1989 р. ми спостерігаємо інституціоналізовану суспільну пам'ять, яка формує центральну основу колективної європейської ідентичності. Якщо в попередні століття «забуття» було моральною категорією, до якої прагнули після конфліктів задля стабілізації суспільства, то після злочинів націонал-соціалізму така форма роботи з минулим стала немислимою [51, s. 149–150]. У своїй знаменитій промові у Бундестазі 8 травня 1985 р. з нагоди 40-річчя капітуляції нацистської Німеччини федеральний президент ФРН Р. фон Вайцеккер сказав: «Мова не йде про примирення з минулим. Ви не можете цього зробити. Але кожен, хто закриває очі на минуле, стає сліпим для сьогоднішнього. Той, хто не пам'ятає про нелюдяність, стає вразливим для нових ризиків зараження» [52].

У німецькому науковому дискурсі, який працює з проблемами «минулого» і його репрезентації в сучасному, використовується декілька понять, які відрізняються як своїм змі-

стовним наповненням, так і хронологічною констатацією. Першим із них є *Vergangenheitsbewältigung* («подолання минулого»), друге – *Vergangenheitspolitik* («політика пам'яті»), третє – *Erinnerungskultur* («культура пам'яті»). Зрідка зустрічається також термін *Vergangenheitsaufarbeitung* («опрацювання минулого»). Щоб уникнути плутанини зазначимо, що перший термін був поширений у ФРН до 1985 р. і змістовно відносився саме до «примирення з минулим» – через опрацювання негативного досвіду націонал-соціалістичного спадку, судових процесів проти нацистських злочинців тощо. Змістовно різниця між «політикою пам'яті» і «культурою пам'яті» полягає в тому, що перший термін передбачає комплекс державно-регульованих заходів зі збереження пам'яті і спроб встановити своєрідний суспільний консенсус щодо минулого (у даному випадку трагічного націонал-соціалістичного, а після 1990 р. – також і диктатури СЄПН). Термін «культура пам'яті» є ширшим і орієнтується передовсім на залучення до обговорення проблем «пам'яті» громадських установ і суспільства. «Абстрактний термін “культура пам'яті” стосується широкого спектру культурних практик, як-то збереження слідів, архівування документів, колекцій мистецтва та реліквій, включаючи їх реактивацію за допомогою засобів масової інформації чи педагогіки. Культура пам'яті – це не лише пасивна “пам'ять для зберігання”, вона включає вимір реактивації цього минулого та можливість його загального присвоєння як активної “функціональної пам'яті”. Це означає, що культура пам'яті створює структури участі, які уможливають таке індивідуальне та колективне переприсвоєння» [53, s. 26]. Однак, крім цього теоретичного визначення, існує також розуміння «культури пам'яті» у вужчому значенні, як «пам'яті про травми», запропоноване відомим американським філософом С. Нейман: «Термін “культура пам'яті” видається мені занадто евфемістичним: зрештою, тут ідеться не просто про збереження спогадів. У центрі

уваги – пам'ять про травми, насамперед ті, що їх спричинила власна країна. Такі травми, ймовірно, ніколи не можна подолати, але з ними, як і з провинною, можна боротися, навіть якщо залишкове почуття провини залишається назавжди» [54, р. 5].

Необхідно зазначити, що ставлення німецьких професійних істориків до поняття «культура пам'яті» є доволі критичним [55]. Зокрема нещодавно у *Die Zeit* можна було прочитати: «Культури пам'яті загалом мають мало спільного з історією: вони використовують історію в політичних і моральних інтересах. Суспільства тепер стали більш множинними, однорідність, яка колись дозволяла говорити про культуру пам'яті в однині, відсутня. Це кінець. Культура пам'яті більше не може бути прописана державою. Суспільство стало надто різноманітним» [56].

У повоєнні роки процес «примирення з минулим» як самокритичне осмислення нацистського минулого, що згодом був покладений в основу політичної культури ФРН, розпочався не у 1949 р., а від середини 50-х років ХХ ст. Спочатку на порядку денному стояли кримінальні переслідування воєнних злочинців, спостерігалась тенденція до масового відсторонення від злочинів націонал-соціалізму, амністія засуджених за воєнні злочини (надто після того, як у 1951 р. союзники передали ведення відповідних судових справ до рук німецького судочинства), бажання припинити політичні переслідування і загалом відмежуватися від трагічного минулого з метою руху суспільства вперед. Цій меті, з-поміж іншого, слугував і запущений з подачі низки німецьких військовиків на чолі з колишнім начальником Генштабу сухопутних військ Третього Рейху Ф. Гальдером міф про «чистий Вермахт» (нім. *Saubere Wehrmacht*). По суті це була спроба виправдати простих «вірних обов'язкові» армійців (кількісно найбільшої групи збройних сил Рейху), в репутаційному плані протиставивши їх злочинцям із СС та інших нацистських воєнізованих організацій.

Зрештою, процеси денацифікації було фактично придушено. На цьому етапі у ФРН щороку виносилося від одного до двох десятків обвинувальних вироків за нацистські злочини. Тим часом багато суддів і прокурорів, які були звинувачені в нацистських злочинах, повернулися на свої посади, а німецька громадськість вимагала «закриття справ» і звільнення ув'язнених. Відтак перший закон про амністію прийнято ще в 1949 р., другий – у 1954 р., і ним за найскромнішими підрахунками звільнено від юридичної відповідальності десятки тисяч підозрюваних у скоєнні злочинів.

Цілком очевидно, що це стало можливим лише зі зміною політики США щодо проведення політики «денацифікації» і перетворення ФРН в один із стовпів західного світу в умовах ідеологічного протистояння часів «холодної війни». Проте і саме німецьке суспільство вкрай негативно ставилося до судових процесів проти воєнних злочинців, які проводили трибунали країн-переможниць. Поширеними аргументами на захист підсудних були твердження на кшталт «вони були наївними ідеалістами, яких обдурили націонал-соціалісти», або ж «вони стали жертвами політичної помилки» і «переможці не мають морального права судити». В авангарді цієї виправдовувальної кампанії було націоналістично налаштоване німецьке духовенство, яке створило «Комітет церковної допомоги ув'язненим» (*Komitee für kirchliche Gefangenenhilfe*), основною метою якого була легальна допомога т. зв. «знедоленим» воєнним злочинцям шляхом лобювання їхніх інтересів у судових процесах, які віднині проводились німецькою юстицією. Наприклад після створення у 1953 р. «Тимчасової змішаної ради з достроково-умовного звільнення і помилування» до 1958 р. було звільнено майже всіх військових злочинців, засуджених перед цим Нюрнберзьким трибуналом [57]. Як стверджують сучасні дослідники, крім цього потужного «антинюрнберзького дискурсу», який намагався представити німців жертвами

«правосуддя переможців», існувала його інша лінія, яка мала на меті представити ФРН на міжнародному рівні прихильницею ідеї прав людини [58, s. 108].

У 1945 р. в західних зонах окупації нацисти не переховувалися, а повернулися до своїх основних професій. Так, 4 колишні члени НСДАП увійшли до парламентів і урядів ФРН; колишні дипломати Ріббентропа зайняли кабінети в МЗС у Бонні; гітлерівські генерали, щойно повернувшись із радянського полону, одягли форму Бундесверу. Судова система і поліція були пронизані нацистами. Вони взяли на себе завдання захисту вільного порядку ФРН на керівних посадах.

Чітко організоване юридично і систематичне переслідування нацистських злочинців у ФРН почалося у 1958 р. з процесу над Ульмською айнзацгрупою, яка у Литві розстріляла 5 тис. євреїв. Восени того ж року поблизу Штутгарта створено «Центральний офіс державних судових адміністрацій для розслідування націонал-соціалістичних злочинів» (*Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung national-sozialistische Verbrechen*) на чолі з Е. Шюле. Їм вдалося викрити чимало колишніх високопосадовців гітлерівського режиму на території ФРН. Однак їхня діяльність була обмежена тим, що їм дозволялося розслідувати лише ті злочини, які були скоєні за межами ФРН. Це призвело до того, що численні гітлерівські установи (МЗС, МВС, Міністерство юстиції, Міністерство Рейху у справах окупованих східних територій, Верховне командування Рейху, Канцелярія фюрера, Штаб рейхсфюрера СС тощо) не перевірялися систематично на наявність слідів злочинів. Більше того, панівна в тогочасній зовнішній політиці ФРН «доктрина Гальштейна» не дозволяла проводити розслідування на Сході, де й було скоєно більшість таких злочинів. Наприклад у 1959 р. Міністерство юстиції Польщі запросило німецьких слідчих для перевірки документів. Однак міністр юстиції ФРН Ф. Шеффер відмовився. Наступного року німецькі слідчі для

ознайомлення зі слідчим комплексом табору Аушвіц (який розташовувався біля польського міста Освенцим) мусили використати туристичні візи, але і після цього Міністерство юстиції ФРН заявило, що розглядати ці документи німецькими прокурорами і судами було б «невиправдано з політичного погляду». Все ж завдяки діяльності юристів «Центрального офісу» у 1959 р. відбулося 3 відкриті судові процеси, у 1960 р. – 2 відкриті судові процеси, у 1961 р. – 1 відкритий судовий процес, у 1962 р. – 3 відкриті судові процеси. Саме тоді судді почали не приймати як виправдання посилення на підкорення наказу, якщо воно стосувалося злочинних наказів, навіть при відсутності покарання за це в чинних натовді законах. Лише після обурливого винесення виправдального вироку помічнику Гімлера на франкфуртському Аушвіц-процесі (1963–1964 рр.) федеральний уряд розширив повноваження «Центрального офісу» і звернувся до всіх східноєвропейців з пропозицією надавати інформацію про злочини націонал-соціалістів. На 1964 р. загальна динаміка судових проваджень проти націонал-соціалістів за скоєні злочини на основі Закону Контрольної ради №10 від 20.12.1945 р. виглядала так: а) американська зона – 1814 підсудних (450 смертних вироків); б) британська зона – 1085 (240 смертних вироків); в) французька зона – 2107 (104 смертних вироків). 486 смертних вироків було виконано. У ФРН 13 млн 293 тис. осіб було офіційно денацифіковано, з них 9 833 864 особи вважалися «непричетними», а решта мали «тісні зв'язки із націонал-соціалізмом» [59].

У американській зоні окупації до 1946 р., коли ця справа була передана німецьким органам, в ході денацифікації було перевірено 1,6 млн осіб, 120 тис. інтерновано, 373 тис. втратили роботу [60, s. 6]. Найбільш сувора зовні денацифікація відбулася в радянській окупаційній зоні. Між 1945 і 1948 роками 520 тис. осіб втратили свою попередню роботу, переважно у всіх сферах державної служби, а також у бізнесі. Було звільне-

но половину всіх учителів, а також понад чотири п'ятих всіх суддів і прокурорів. Однак навіть комуністичні функціонери, які повернулися, швидко зрозуміли, що без професійних навичок численних експертів, навіть якщо вони вважалися «політично заангажованими», не можна обійтися, надто в інтересах швидкої відбудови. Це було особливо актуально, оскільки втрати висококваліфікованих людей уже були серйозними через втечу з радянської зони окупації, що почалася з приходом Червоної армії. Хоча багато фахівців було витіснено з керівних посад, їх часто працевлаштовували в інших сферах (зокрема на державній службі). Це стосувалося наприклад медичного персоналу, якого вже тоді відчувався великий дефіцит унаслідок військових втрат і втечі, що безпосередньо позначилося на наданні допомоги населенню. Пізніше колишніх високопоставлених офіцерів Вермахту навіть використовували для розбудови збройних сил у радянській зоні окупації – хоча завжди під контролем комуністичних «кадрів», які надавали перевагу ідеологічній, а не професійній компетентності. Тому твердження про те, що в радянській зоні окупації, на відміну від західних окупаційних зон, відбулася повна денацифікація, не відповідає дійсності. Однак численні члени СС, гестапо та керівного корпусу НСДАП постали перед судом, і майже 13 тис. з них було засуджено. Крім того, радянські спецслужби інтернували набагато більшу кількість людей до «спеціальних таборів» у радянській окупаційній зоні без будь-якого суду. Спочатку існувало 10 таких таборів, декілька з яких були колишніми нацистськими концтаборами, як-то Бухенвальд і Заксенгаузен. За даними радянського Міністерства внутрішніх справ, у липні 1990 р. у цих таборах було інтерновано 122 671 німця, 42 889 з яких загинули. Пізніші підрахунки – незважаючи на велику статистичну невизначеність, яка все ще існує, – вказують на цифру близько 157 тис. в'язнів, з яких 43 тис. (за іншими даними до 70 тис.) померли, головним чином унаслідок

абсолютно неналежних гігієнічних умов та умов харчування. У 1996 р. військова прокуратура у Москві назвала цифру 256 тис. «адміністративно репресованих» німців. Окрім в'язнів спеціальних таборів, суди також входили десятки тисяч цивільних осіб, яких депортували до СРСР на примусові роботи. Багато людей там також загинули. Багато в'язнів спецтаборів були «дрібними нацистами», колишніми місцевими функціонерами нацистської партії або її підрозділів, але в багатьох випадках вони також були заарештовані на підставі доносів. У лютому 1948 р. радянська адміністрація оголосила про завершення денацифікації. Решта спецтаборів закрито 1 березня 1950 р. а близько 14 тис. в'язнів передано НДР. Понад 3400 з них тепер судили у сумнозвісній в'язниці у Вальдгаймі в Саксонії, і понад 3300 з них засуджені переважно до тривалих термінів ув'язнення, було виконано 27 смертних вироків [61, s. 63–64; 62; 63; 64; 65; 66].

Хоча переважна більшість із приблизно 13 тис. східнонімецьких нацистських судових процесів, проведених між 1947 і 1989 рр., не були широко висвітлені у східнонімецьких ЗМІ, керівництво комуністичної партії, тим не менше, завжди прагнуло підтримати самопроголошений імідж НДР як охоронця «нюрнберзького духу» на місцевому, національному та міжнародному рівнях. На відміну від Федеративної Республіки, яка до початку 1950-х років поховала більшість непопулярної спадщини Нюрнберга під корисливою риторикою «засуджених за війну» та «християнської благодійності», влада НДР дотримувалася іншого підходу. З одного боку, Нюрнберзький закон був інструментом «показових процесів» проти «контрреволюціонерів» та інших «ворогів» робітничого класу, а також виступав як засіб «радянізації» та «сталінізації» поліції та судового апарату. З іншого боку, публічні зображення Нюрнберзького й інших повоєнних процесів щодо воєнних злочинів поширювалися в східнонімецьких ЗМІ та на окремих процесах, щоб ре-

кламувати антизахідне й антиімперське розуміння НДР прав людини і міжнародного кримінального права та підкріплювати свою антифашистську версію історії Другої світової війни та Шоа [67].

Більшість проваджень, розпочатих після 1945 р., зосереджувалась на відносно невеликій кількості кримінальних комплексів. Під час окупації союзників основна увага приділялася провадженню проти інформаторів (38%), за якими йшли злочини проти політичних опонентів під час захоплення влади (16%) та проти німецьких євреїв під час погромної ночі листопада 1938 р. (15%). Лише в 1960-і роки, коли різні політичні та культурні події призвели до другої хвилі розслідувань, західнонімецька судова система дедалі частіше займалась масовими злочинами винищення проти європейських євреїв, а також злочинами Вермахту та концтаборів. До серпня 1951 р., коли закон фактично скасували союзницькі Верховні комісари через тиск Німеччини, західнонімецькі кримінальні палати винесли близько 2600 вироків. Якщо додати 2000 вироків, винесених виключно на основі старого Кримінального кодексу Рейху, це становить понад 70% усіх нацистських вироків, винесених у західних зонах і ФРН. Вони головне закінчувалися легшими термінами ув'язнення – від шести місяців до двох років. Лише після критики реінтеграції воєнних злочинців у державні структури ФРН знову почалася самокритична рефлексія над нацистським минулим [68; 69; 70].

Загальна ж картина із покараннями таких злочинців у ФРН виглядає наступним чином: «Баланс цифр щодо кримінального переслідування нацистських злочинів у Західній Німеччині залишається неоднозначним, а результати є більш ніж незадовільними, особливо щодо мети справедливості для жертв. З одного боку, вражаюча кількість з понад 36 000 розслідувань проти понад 170 000 підозрюваних є яскравим вираженням зусиль судової влади щодо кримінального переслідування. З

іншого боку, враховуючи масштаби націонал-соціалістичних злочинів і надто в порівнянні з великою кількістю розслідувань, існують досить мізерні 6 656 вироків, у тому числі 1 147 за вбивство і 172 за вбивство, що призвело до смерті або довічного ув'язнення» [71, s. 639]. Попри те, що німецькі дослідники наголошували на необхідності продовжити вивчати цю тему і далі, звертаючи увагу на величезні пласти не опрацьованих матеріалів місцевих і земельних судових архівів, схоже на те, що в німецькій історіографії цей напрям поставлений «на паузу». «Період окупації загалом може слугувати лише прелюдією до ФРН, або для історії культури американізації чи “вестернізації”. Зрештою, “могильником” для дослідження періоду (західнонімецької) окупації стало возз'єднання – після 1990 року інтерес до академічної роботи над “періодом завалів” надзвичайно впав, оскільки доступ до архівів НДР відкрив іншу сферу діяльності» [72, s. 3].

Сучасні німецькі дослідження звертають увагу на те, що ці питання можна зрозуміти лише в загальнонімецькій перспективі на основі порівняльних досліджень по лінії «захід-схід». Зокрема, А. Вайнке проаналізувала численні амністії та інтеграційні заходи на початку 1950-х років, а також прихильність до воєнних злочинців як загальнонаціональне явище. В обох частинах Німеччини правоохоронні органи в той час фактично зайшли в глухий кут. У 1960-і роки кампанії проти нацистських злочинців у НДР надали вирішального поштовху для посилення кримінального переслідування. «Таким чином, зміна пріоритетів у кримінальній політиці восени 1958 року лише заклала основи для поступових психічних змін у західнонімецькому суспільстві, але аж ніяк не вказала на неї саму, як і теза про передбачуваний шоковий ефект ульмського процесу над айнзацгрупами, яка досі відстоювалася в літературі». Однак «неоднорідність маси окремих випадків» навряд чи дозволяє «узагальнити оцінки впливу німецького системного

конфлікту на поводження з нацистськими злочинцями» [73, s. 339, 355; 74; 75].

Лише після критики реінтеграції військових злочинців в державні структури ФРН знову почалася самокритична рефлексія щодо нацистського минулого. Н. Фрай вважає, що тут важливу роль відіграли генераційні зміни. Зокрема, він виокремлює три покоління, зміна яких сприяла поворотам і в «подоланні минулого»: а) «функціональне покоління націонал-соціалізму», народжених приблизно у 1905 році, які займали відповідальні посади на початках «Третього Рейху»; б) «покоління скептиків», народжених у 1925 році, які брали участь у Другій світовій війні як солдати на фронті, зенітники, свідки бомбардувань німецьких міст союзною авіацією та вигнанці зі східних територій; в) діти війни, народжені близько 1945 року, покоління «68» [76, р. 411–412]. У середині 1960-х рр. «функціональне покоління», яке сприяло німецькій відбудові, фактично «вийшло на пенсію», а «покоління скептиків» після тривалого і болісного процесу повоєнного самоосмислення, посіло провідні позиції в німецькому суспільстві. Те саме можна сказати і про середину 1980-х, коли «покоління скептиків» змінилося поколінням «68». Ці генераційні зміни хронологічно визначають і змістовні зміни у практиці «примирення з минулим» та перехід до сучасної «політики пам'яті».

Звернімося до тих методологічних концептів, які є найбільш поширеними в німецькій історіографії в опрацюванні проблем «пам'яті». Про один із них – уявлення про «генераційні зміни» Н. Фрая – вже йшлося вище. Цей методологічний інструментарій належить до соціальної історії, а отже спрямований на великі структури, дозволяє створити т. зв. «колективні портрети», а тому є універсальним. Водночас концепції «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності» працюють саме в сфері досліджень «культури пам'яті», створюючи дві її взаємоконкурентні форми.

Перша базується на понятті «негативна пам'ять», яке запропонував Р. Козеллек для позначення зосередженості суспільної пам'яті на державних і суспільних злочинах двох диктатур, яка, за його визначенням, зберігає в пам'яті відразливе й небажане, навіть якщо останнє виступає проти цього. На його думку, пам'ять про злочини націонал-соціалізму також можна назвати «негативною», оскільки сукупність цих злочинів не може бути відтворено заднім числом через створення сенсу: жахливий первинний досвід жертв не може бути «перенесений у пам'ять тих, хто не постраждав» [77, с. 24]. Ця концепція відображала ті зміни, які відбулися в німецькому суспільстві у 1980-х роках і мала подолати культивовану союзниками-переможцями «колективну провину» та породжувала амбівалентне ставлення до злочинного минулого, створювала психологічний бар'єр, перекладала провину за злочини на «фюрера» та «поганих нацистів», а також генерувала почуття жертви (союзницьких бомбардувань німецьких міст, вигнанців зі східних земель тощо).

Змінити цю тенденцію намагалася історична політика за канцлера Г. Коля, запропонувавши німцям позитивний образ історії нації. Вона увійшла в резонанс із суспільними дебатами про ставлення до ганебного націонал-соціалістичного минулого країни після телевізійного серіалу «Голокост» (1979) [19, с. 373]. Постійну увагу суспільства привертав судовий процес над злочинцями табору смерті Майданек, який проходив у Дюссельдорфі у 1975–1981 рр. А у 1983 р. в центрі громадського обговорення опинилася ювілейна дата – 50 років встановлення націонал-соціалістичної диктатури. «Більше, ніж будь-коли раніше, гітлерівську Німеччину зображували як колективну спільноту послідовників, а так звані звичайні люди 1930-х і 1940-х років з'являлися як співзлочинці або, принаймні, як колабораціоністи, а не як жертви» [76, р. 416].

Символічним підсумком цих процесів стала згадувана вище промова президента Р. фон Вайцзеккера 8 травня 1985 р., де цей

день вперше в історії «Боннської республіки» проголошувався днем визволення від націонал-соціалізму, а не днем поразки і німецької катастрофи. В історичній науці ці процеси фіксуються у зв'язку з відомою «Суперечкою істориків» (*Historikerstreit*) у 1986 р. під слоганом «Минуле, яке не минає». Від цього моменту можна говорити про появу «культури пам'яті», або «перехід від комунікативної до культурної пам'яті», яка базувалася на чітко зрозумілому теоретичному положенні: «Національна пам'ять – ефективний запобіжник від відмирання та забуття. Історія присутня тією мірою, якою вона обробляється для самоуявлення нації та залишається предметом турботи суспільства в цілому» [78].

Однак, як відзначають сучасні дослідники, «у наступні десятиліття ця емпатія та співчуття переросли у бажання ідентифікувати себе з жертвами, і не лише на індивідуальному, а й на соціальному рівні, з чого виросла своєрідна запозичена ідентичність – бажання відчувати себе близькими до жертв війни, експлуатації та несправедливості, тоді як винуватці та їхні діяння анонімізуються та засуджуються повсюдно. Спільнота пам'яті, що передається від покоління до покоління, простежується аж до 1990-х років і далі, яка знову повертається до формування власного образу “жертви, що співпереживає” (*Gefühlten Opfers*)» [79, s. 20]. У 2002 р. *Der Spiegel* зокрема писав: «У будь-якому випадку лідерство тих, хто зосереджувався майже виключно на звірствах нацистів та їхніх послідовників, залишилося в минулому... Покоління онуків у країні, яка переживає безпрецедентні процеси нормалізації із запаморочливою швидкістю, дивиться на минулі події з нової, тверезої перспективи» [80, s. 37–38].

Концепція «постнаціональної ідентичності» є другою формою «культури пам'яті», яка намагається дистанціюватися від «страждань» і «жертв», будуючи безперервний ланцюг національної історії «успіху» і «гордості». Ще у 2005 р. видатний

німецький історик Г.-У. Веллер переконував у тому, що німці розпрощалися із власним націоналізмом з 1949 р., та з 1990 р. у «постнаціональній конституційній державі добробуту» усвідомлення неможливості повторення злочинів націонал-соціалізму і Голокосту вже вкорінене в демократичному німецькому суспільстві і знайшло відображення в конституції [53, s. 28].

І тут можна виокремити декілька ґрунтовних причин, серед яких назвемо «генераційні зміни», створення постнаціонального німецького суспільства, процеси глобалізації і міграції.

Більшість первинних і сучасних свідків, які розповідали про націонал-соціалізм, Голокост і війну, вже померли, а покоління тих, хто народився під час і після війни, поступово відходить від політичних, економічних, культурних і соціальних функцій. Їхня ретрансляція пам'яті наштовхується на опір молодшого покоління, яке не вважає себе пов'язаним зі злочинами націонал-соціалізму. Глобалізація, культурний трансфер і міграція лише посилюють конфлікти у національно-орієнтованій «політиці пам'яті». «Як і більшість країн Західної Європи, Німеччина є імміграційною країною, яка включає населення, яке більше не може бути диференційоване за націями та етнічними групами. Відповідно, історична пам'ять все менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з тим минулим, яке лежить поза межами їхніх етнічних вірувань і належності» [79, s. 22–23]. Схоже на те, що в «історії культур пам'яті» можна очікувати на зростання наукових досліджень у проблемному полі «Пам'ять і соціальна та етнічна сегментація суспільства».

Культура пам'яті й історична політика в НДР характеризувалися переважно антифашизмом, який розглядався як державна доктрина і був покликаний політично легітимізувати державу. НДР бачила себе спадкоємицею антифашистської боротьби опору КПН – новою, кращою Німеччиною і контр-

проектом ФРН, котра, як переконували комуністичні ідеологи, була безпосередньо пов'язана з Третім Рейхом і мала розглядатися як його антитеза. У пошуках самолегітимації такий підхід дозволив уникнути необхідності мати справу з роллю націонал-соціалістичної ідеології та питанням провини. Одразу після закінчення війни в радянській окупаційній зоні вшановували пам'ять усіх груп жертв. При цьому не мало значення, чи були вони борцями опору комуністичних, буржуазних чи християнських переконань, чи переслідувалися за расовою ознакою. Невдовзі після закінчення війни у 1945 р. «жертвами фашизму» було визначено тих, хто «героїчно боровся за свободу німецького народу під гітлерівською диктатурою», а також «уцілілі утриманці героїв німецької боротьби за свободу, вбитих фашистами» [81].

Керівництво СЄПН зокрема розглядало комуністичних борців опору як найважливішу групу, що завжди підкреслювалося. Розрізняли «жертв фашизму» та «борців проти фашизму». Пам'ять про інших жертв, таким чином, стала вторинною і значною мірою зникла з суспільної пам'яті. Це також порушило питання про індивідуальну компенсацію, реституцію та відшкодування. НДР відкидала ці вимоги аж до 1970-х років, оскільки не вважала себе правонаступницею «Третього Рейху». Однак вона була змушена виплатити репарації Радянському Союзу, які склалися не лише з демонтажу заводів і фінансових стягнень, але й були взяті з поточного виробництва. Соціальні заходи вважалися достатніми для «жертв фашизму», які класифікувалися за певними критеріями, такими як ув'язнення, заборона на професію або активний комуністичний опір. У 1950–1960-і рр. в історичній політиці НДР утвердився приписаний антифашизм, який також використовувався для виправдання національної ідентичності. Пам'ять і вшанування жертв націонал-соціалізму дедалі частіше супроводжувалися полі-

тичною інсценізацією, інструменталізацією та ритуалізацією [82; 83].

Антифашизм був як освітньою метою, так і чи не найважливішим компонентом іміджу, який керівництво СЄПН створило собі та радянській окупаційній зоні/НДР, а також одним із вирішальних чинників легітимізації влади СЄПН. Вона відіграла щонайменше таку само важливу роль в іміджі освітньої політики, як і «руйнування освітньої монополії». У ході денацифікації та «антифашистської демократичної шкільної реформи» 1946–1949 рр. викладацький склад було значною мірою замінено: члени НСДАП, які на 8 березня 1945 р. склали 71,6% викладацького складу радянської зони окупації, були звільнені за наказом радянської військової адміністрації і замінені до літа 1949 р. так званими «новими вчителями», які здобули свою кваліфікацію на прискорених курсах. Цей обмін кадрами сам по собі розглядався як демократизація викладацького складу і як переконливий доказ успіху антифашистської освітньої політики.

Вирішальним фактором однак було те, що СЄПН вдалося отримати ранній доступ до викладацького складу і сформуванню нову «еліту», яка характеризувала школу НДР у наступні роки. Антифашизм був не лише прикладом легітимізації, але й відверто інструменталізувався як класова боротьба аж до 1960-х років таким чином, що кожного політичного опонента можна було очорнити як «фашиста» і «знешкодити». Водночас при цьому на всіх етапах історії НДР існувала складніша форма інструменталізації: антифашизм був монополізований керівництвом СЄПН (тобто вони приписували його «кращій Німеччині НДР» і «гіршій Німеччині ФРН» і вимірювали опір у Третьому Рейху в порівнянні з опором КПН); він адмініструвався і ритуалізувався, і врешті-решт був дискредитований. Інструменталізована ідеологія антифашизму визначала всі дослідження фашизму в НДР, а також відповідні підручники та зміст викладання в школах.

З погляду освітньої політики, антифашизм, який розуміли як антикапіталізм, мав сприяти створенню «нації» НДР і сприяти ідентифікації молоді з НДР [84, s. 860–862].

Політизація культури пам'яті виявляється і в меморіальній архітектурі, яка нібито присвячена пам'яті про антифашистську боротьбу опору і підпорядковує собі пам'ять про жертв націонал-соціалізму. Ще в 1950-і роки з'явилися ініціативи щодо встановлення меморіалів. Спочатку родичі жертв і в'язнів концтаборів доглядали за автентичними місцями і споруджували тимчасові меморіали. У червні 1951 р. уряд вирішив створити меморіал на горі Еттерсберг поблизу Веймара. Меморіал у Бухенвальді було відкрито у 1958 р., у Равенсбрюці – у 1959 р., а в Заксенгаузені – у 1961-му. Подвійне минуле як концентраційного табору та радянського спецтабору залишилося непоміченим. Об'єкти, оголошені національними меморіалами та місцями пам'яті, дуже цілеспрямовано облаштовували з наміром перетворити їх з місць страждань і переслідувань на меморіали антифашистських борців і героїв, зрештою прославляючи останніх як переможців історії – за одночасного «забуття» інших загиблих.

У тісному зв'язку із комуністичною ідеологією та партійним антифашизмом перебувала і фахова історіографія НДР. Однак «революційна» німецька держава мала особливу проблему, зумовлену тим, що у порівнянні з приблизно 1000-річною німецькою історією період після 1945 р. в будь-якому випадку був мінімальним. З цієї причини історіографія НДР завжди намагалася відрізнити себе від Німеччини, навіть у той час, коли офіційна партійна лінія все ще представляла всю націю:

а) відмова від етнічно зумовленого (німецького) історизму і зосередження на демократичних «бойових традиціях» німецького народу;

б) конфронтація з «буржуазною» історіографією і розробка історії робітничого руху як основи для бажаної «соціалістичної свідомості»;

в) виправдання НДР і, відповідно, поділу Німеччини як необхідних для збереження європейської рівноваги і миру в Європі.

Метою послідовного поділу німецької історії на прогресивну та реакційну лінії було створення легітимації «другої» німецької держави, як серед власних громадян, так і за її межами (на Заході та Сході). У 1970-і роки поступово зростало переконання, що держава НДР не може бути такою новою, якщо хоче виглядати досить надійною. Це призвело до помітного повороту – яскравим прикладом стала «пруська хвиля» 1980–1981 рр.

Зовнішнє визнання НДР як держави надало імпульсу до розгляду і своєрідної «приватизації» німецької історії в усій її повноті – НДР повинна була мати свою «національну історію». Центральними аспектами цього другого етапу в розумінні історії в НДР були:

а) територіально і хронологічно (включаючи Середньовіччя і Нову історію) події німецького минулого було включено до історії НДР;

б) це узгоджувалося з попереднім моральним поділом минулого на добро та зло й із офіційно незмінною ідеологією лише за умови одночасного фундаментального поділу на «спадщину» і «традицію».

«Спадщиною» тоді стала вся сукупність того, що було історично знайдено і дано, а «традиція» була тією частиною спадщини, яка була вирішальною для НДР, «прогресивною» частиною історії. Переорієнтація історіографії НДР в основному відбулася між з'їздами істориків 1977 і 1982 років. Водночас, це призводило до того, що політична демаркація від ФРН відбувалася лише в одному пункті – «фашизм» та імперіалізм як історична основа для функціонування ФРН.

Спадщина меморіалів Бухенвальда, Заксенгаузена та Равенсбрюка мала свідчити про страждання людей у цих місцях,

але натомість документувала героїзм комуністичного опору. Ці державні репресії були тим аспектом офіційної історіографії, який найбільше відповідав бажанням частини населення. За перші 10 років існування НДР було завершено поворот у своєму розумінні спадщини. У пропагованій політиці розмежування всередині країни було протиставлено переосмислення національного питання. «Соціалістична держава робітників і селян» у конституції 1968 р. стала «соціалістичною державою німецької нації» згідно з конституційною поправкою 1974 р. Логічним наслідком цього стало проголошення незалежної «соціалістичної нації», «нації НДР» [85, s. 784–789].

У 2017 р. в Німеччині існувало 118 меморіалів нацистського минулого та 85 меморіалів, присвячених диктатурі СЄПН [69, s. 378]. І за цим показником сучасна Німеччина є, за словами А. Ассман, «чемпіоном світу з пам'яті» і не випадково багато істориків у світі говорять про «німецький стандарт пам'яті DIN» [53, s. 24].

Про суперечливі підсумки «політики пам'яті» і «культури пам'яті» можуть свідчити дані соціологічного опитування, проведеного на початку 2020 р. на замовлення Die Zeit, у ході якого було опитано 1044 респонденти. 53% німців вважають за потрібне «підвести ризик під нацистським минулим», 77% переконані в тому, що не можна забувати про диктатуру і Голокост, 66% хотіли б знати більше про націонал-соціалізм, 59% вважають перебільшеним те, що їм на цю тему «чи не щодня докоряють ЗМІ» [86]. За даними опитування фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє», проведеному у 2018 р., 69% респондентів відповіли, що серед їхніх предків не було учасників Другої світової війни. При цьому майже 95% учасників опитування підтвердили, що уроки історії в школі є дуже важливими для запобігання поверненню націонал-соціалізму [87].

Прикметно також, що поряд із подальшою всебічною актуалізацією катастрофи Голокосту, останніми десятиліттями

пріоритетом політики пам'яті у Німеччині дедалі більше стає увічнення тих жертв нацизму, трагічну долю яких тривалий час не було меморіалізовано (ромів, сексуальних меншин, людей із вадами розвитку, дезертирів Вермахту тощо).

Назагал, у XXI столітті ми є свідками нового повороту в німецькій «культурі пам'яті» і навіть «Суперечки істориків 2». Робота з пам'яттю на базі концепту «постнаціональної ідентичності» створює нові виклики. Передусім це визначення сингулярності Голокосту, яке стало законодавчо закріпленою основою німецької «політики пам'яті» (зокрема в законі Е. Штайна 1985 р. проти брехні про Освенцим). Як зазначив історик М. Вільдт, у цій дискусії «стикаються дві точки зору: деякі стурбовані тим, що основи західнонімецького погляду на історію похитнуться, якщо центральність Голокосту буде піддано сумніву. Інші вважають, що Німеччина повинна бути відкритою для інших згадок про минуле – адже багато людей мігрантського походження зараз належать до німецького суспільства, чії предки жили в інших регіонах за часів нацизму». Фактично йдеться про новий вектор в опрацюванні німецької пам'яті – її колоніальної історії. Виклики «глобального Півдня» і зумовлена еміграційною політикою сучасна етнічна ситуація в Німеччині, на думку М. Вільдта, сприяють зміні форми і практики «культури пам'яті», в якій знання про європейську експансію і тиранію в неєвропейському світі має бути доведено до рівня знання про Голокост [88].

У цьому контексті можна говорити і про повільний розворот до німецької східноєвропейської пам'яті. На політичному рівні ми це бачимо в опублікованих 20 січня 2023 р. тезах владної СДПН з міжнародної політики «Соціал-демократичні відповіді світу, що зазнав потрясінь»: «У XX-му столітті значна частина Центральної та Східної Європи стала ареною великих страждань і злочинів проти людства, скоєних тоталітаризмом та імперіалізмом, що походили насамперед із Німеччини і Ро-

сії. Тому ми ще більше вдячні за внесок народів Центральної та Східної Європи у відновлення миру і свободи в усій Європі... Наша безпека і процвітання тісно пов'язані з безпекою і процвітанням держав Центральної та Східної Європи. Ревізіоністська та імперіалістична Росія вважає значну частину Східної Європи своєю сферою впливу. Путін ніколи не визнавав територіальну цілісність і політичний суверенітет багатьох східноєвропейських держав. Ми не звертали на це достатньої уваги до вторгнення в Україну» [89, s.13].

Тож, на сучасні дебати про політику пам'яті у ФРН впливають два чинники: а) глобалізація, культурний трансфер і міграція, які посилюють конфлікти у національно-орієнтованій політиці пам'яті. Як і більшість країн Західної Європи, Німеччина є імміграційною країною, яка включає населення, що більше не може бути диференційоване за націями та етнічними групами. Відповідно історична пам'ять усе менше і менше звертається до національних чи етнічних історичних основ, оскільки невпинно зростаюча частка населення має інше сімейне походження і тому стикається з минулим, яке лежить за межами їхніх етнічних вірувань; б) російсько-українська війна змусила звернутися до злочинів націонал-соціалізму періоду Другої світової війни (1939–1945) на території Східної Європи й України зокрема [90].

2.2. Особливості формування історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну у Великій Британії

З погляду британської суспільно-історичної свідомості Друга світова війна досі певною мірою перебуває «в затінку» Першої Світової (*The Great War*, «Великої війни» 1914-1918). Тим більше, що для Сполученого Королівства вона набагато пере-

вершила війну 1939–1945 рр. за загальними людськими втратами. Частина істориків, слідом за архітектором перемоги союзників Вінстоном Черчиллем і деякими іншими сучасниками тих подій, узагалі не вважає за доцільне розділяти цілісний на їхню думку глобальний конфлікт 1914–1945 рр. (т. зв. «Друга тридцятирічна війна») на два самостійні протистояння. Навіть аналізуючи їх окремо, британські дослідники небезпідставно схильні вбачати в них єдиний цивілізаційний виклик для своєї країни та всієї атлантичної спільноти [91; 92].

Невипадково у Великій Британії обидві війни суттєвим чином узагальнюються не лише в теоретичному, а й у суто меморіальному плані. Поряд із відзначенням перемоги на європейському театрі Другої Світової 8 травня – *Victory in Europe Day* або *VE Day*, коли проводяться спеціальні церемонії та поминальні служби з участю королівської родини біля головного військового монументу Британії – лондонського Кенотафу, поширені традиції спільного вшанування учасників обох воєн. Такі засадничі практики, як Могила невідомого солдата і дні пам'яті полеглих прив'язано саме до контексту Першої світової війни, адже в листопаді – місяці її завершення – вшановуються всі загиблі за Британію від 1914 р. Це виразно контрастує насамперед із загальноприйнятим у Радянському Союзі пропагандистським протиставленням переможної для СРСР «Великої Вітчизняної» війни 1941–1945 рр. програній «буржуазною» Росією «імперіалістичній» війні 1914–1918 рр.

Серед наявного масиву англомовної історіографії Другої Світової виокремлюється класична праця Б. Г. Ліддела Гарта «Історія Другої світової війни» (*A History of the Second World War*, 1970) [93], котру нині можна вважати квінтесенцією офіційного британського бачення цієї війни. Свій внесок у осмислення воєнного періоду та його значення для національної і світової історії зробили такі відомі дослідники, як А. Дж. Той-

нбі, Дж. Ф. Ч. Фуллер [94], А. Дж. П. Тейлор [95], Дж. Д. П. Кіган [96], Е. Дж. Бівор [97] та ін.

У царині візуальної культури британський погляд на Другу Світову найбільш повно відображає документальний серіал «Світ у війні» (англ. *The World at War*, 1973) відомого телепродюсера Дж. І. Айзекса. 26-серійна стрічка, котра включає безцінні свідчення цілої низки високопоставлених учасників війни (з боку як союзників, так і держав Вісі), мала рекордний в той час для британських телефільмів бюджет у £ 900 тис. і згодом посіла 19-е місце в рейтингу 100 найвеличніших телепрограм країни, складеному Британським інститутом фільмів у 2000 р.

Власне, специфікою більшості культових британських документальних проєктів про Другу світову війну є посилений акцент на історіях, думках та емоціях живих людей, які брали в ній участь. Такий інтроспективний погляд дозволяє максимально «олюднити» воєнну тематику, що безумовно сприяє її розумінню і засвоєнню аудиторією та, в підсумку, популяризації знань і пам'яті про війну серед широкого суспільного загалу.

Зрештою, наявність у Другої світової війни низки важливих відмітних рис, які вирізняють її як окремий щодо Першої Світової цивілізаційний феномен, нині все ж є загальновизнаною – навіть попри наявність значною мірою спільного для обох конфліктів історичного підґрунтя. Причому майже всі ці особливості безпосередньо дотичні до сфери пам'яті, визначаючи меморіальне сприйняття наймасштабнішого в дотеперішній історії людства збройного протистояння. Власне кажучи, Друга Світова війна виступає самодостатнім явищем насамперед із погляду пам'яті про неї та спричинену нею моральну травму.

Саме безпрецедентні колективні спогади про трагедію 1939–1945 рр. чи не найвиразніше унікалізують її на тлі всіх попередніх воєн у людській історії, з-поміж іншого сутнісно

виокремлюючи її у загальній структурі планетарного конфлікту першої половини ХХ століття. І хоча більш визначальною та переломною для цивілізаційної еволюції людства все ж була Перша світова війна, саме Друга Світова (хай і будучи багато в чому продовженням, «перегріванням» Першої) глобально залишила рельєфніший спогадовий відбиток – і не лише завдяки своєму досі небаченому розмахові та жорстокості.

Центральним елементом пам'яті про Другу світову війну залишається фактор Голокосту. Адже в ході останнього вперше у новітній історії було поставлено під загрозу існування цілих народів, люди вперше піддавалися геноцидові виключно з ідеологічних міркувань, а не з воєнно-політичних чи інших прагматичних мотивів. Прояви геноциду мали місце й під час Першої світової війни – згадаймо масову різанину християнського населення Туреччини (вірменів, греків, ассирійців) у 1914–1923 рр. Однак тоді певні етнічні групи винищувалися лише на території самої турецької держави та окупованих нею районів, на які турки претендували. Про винищення, приміром, вірмен європейської чи американської діаспори не йшлося. Християни піддавалися репресіям передовсім як потенційно «неблагонадійні» підданці, без особливого акценту на якомусь ідеологічному обґрунтуванні такої політики.

Натомість, у Другій Світовій ішлося вже саме про повсюдне й тотальне винищення низки народів і суспільних груп як екзистенційно чужих планованому агресорами світоустроєві. З цією метою у період Другої світової війни по суті вперше в історії воєн було на державному рівні створено справжню «індустрію смерті» з метою системного масового знищення військовополонених і мирного населення. Звісно, концентраційні табори для цивільних осіб також існували й раніше (зокрема під час Першої світової війни), однак тоді їхньою метою було не так фізичне винищення в'язнів, як моральний тиск на противника з метою придушення його волі до боротьби. Відтак

нині різноманітні форми увічнення пам'яті жертв масового геноциду багато в чому визначають меморіальне «обличчя» війни 1939–1945 рр., таким чином чітко відмежовуючи її від війни 1914–1918 рр.

Прикметно, що останніми роками у Сполученому Королівстві здійснюються важливі заходи з меморіалізації Голокосту в контексті світової та європейської практики вшанування його жертв. Так, у травні 2008 р. в країні вперше увічнено пам'ять жертв нацистських медичних експериментів установленням стели та меморіальної дошки в саду Центру пам'яті жертв Голокосту в Лекстоні, графство Ноттінгемшир [98]. У січні 2019 р. в будівлі британського парламенту до Міжнародного дня пам'яті Голокосту відкрито мобільну художню виставку, присвячену трагедії Бабиного Яру [99]. На початку лютого 2022 р. представники британської влади спільно з головним рабином Британії Ефраїмом Мірвісом та іншими лідерами єврейської громади взяли участь у висаджуванні дерев для Меморіалу жертвам Голокосту в Лондоні [100].

Значущість пам'яті про Голокост увиразнюється фактом щонайактивнішої участі в її збереженні представників чинної британської династії – оскільки в усіх країнах із монархічною формою правління на інститут монархії традиційно покладається особлива місія у справі формування меморіального етосу нації. Відповідно у Великій Британії король і члени королівської родини так само покликані символізувати та забезпечувати національну єдність, уособлюючи з-поміж іншого загальносуспільне бачення історичних подій і реалій.

Зокрема, вагомий особистий внесок у розвиток культури сприйняття найбільшого злочину нацизму зробив чинний глава Сполученого Королівства Карл (Чарльз) III. Адже поряд із постійною церемоніальною присутністю на власне британських меморіальних заходах, передовсім у День пам'яті полеглих [101], він регулярно бере участь в ушануванні жертв Голоко-

сту. Ще будучи спадкоємцем престолу – Принцом Уельським, Чарльз неодноразово підкреслював загальнолюдський характер трагедії єврейського народу та висловлював особисте захоплення величчю духу тих, хто її пережив [102; 103].

27 січня 2022 р., у черговий Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту, майбутній монарх разом із дружиною, герцогинею Корнуольською Каміллою, вшанував сімох громадян Британії – живих свідків Катастрофи – перед відкриттям виставки їхніх художніх портретів у Королівській галереї Букінгемського палацу. Подружжя закликала всіх британців запалити свічки на вікнах і пам'ятати, що спільна історія – це найважливіше, що допомагає всім нам берегти одне одного [104]. По сходженні Чарльза на престол традицію приурочених до Дня пам'яті жертв Голокосту зустрічей тепер уже королівського подружжя з жертвами геноцидів було продовжено [105].

Важливо, що вшанування в'язнів нацизму та всіх, хто зазнав від нього лиха, є наріжним складником поширеної нині практики увічнення іншої, «непомітної», героїки війни – «тихого» подвигу мільйонів людей у тилу, в окупації і в таборах смерті. Власне з погляду історичної пам'яті надзвичайно важливим є утвердження саме за підсумками Другої світової війни принципного розуміння того, що гідний ушанування та увічнення героїзм можливий не лише безпосередньо на полі бою.

У означеному ключі відбувається й актуалізація пам'яті про жіночий внесок у воєнні зусилля. До прикладу, лише у XXI столітті, до 60-ї річниці Перемоги, в центрі Лондона поблизу Кенотафу королевою Єлизаветою II відкрито перший у країні національний меморіал британським жінкам війни (2005). На думку ініціаторів його встановлення, стилістично стримана бронзова споруда стала гідною даниною поваги тій надважливій, але часто недооціненій ролі, що її відіграли у Другій Світовій майже 7 млн британок у складі збройних сил Королівства та в тиловому забезпеченні [106]. Шлях від створення знаме-

нитої картини американського художника Нормана Роквелла «Клепальниця Розі» (англ. *Rosie the Riveter*, 1943) до повноцінного визнання вагової ролі жінок у наближенні союзницької перемоги зайняв понад півстоліття.

Водночас, незмінною залишається практика збереження пам'яті про найбільш героїчні сторінки власне мілітарної участі країни у Другій світовій війні, зокрема про ключову для британців подію їхньої новітньої воєнної історії – Битву за Британію (1940). Саме в ході цієї битви острів'янам вдалося забезпечитися від прямого нацистського вторгнення, продемонструвавши незламну волю до спротиву. 15 вересня в країні відзначається День битви за Британію. Вважається, що саме масштабні втрати німецьких військово-повітряних сил (Люфтваффе) цього дня у 1940 р. змусили Берлін визнати безперспективність намагань знищити оборону Британських островів та зламати моральний дух британців.

У радянській, а згодом і в сучасній російській історіографії прийнято стверджувати, що вирішальна роль у Другій Світовій належить СРСР, який мало не самотужки розбив Третій Рейх, поки англосакси мовляв «відсиджувалися на острові». Насправді британці не «відсиджувалися», вони билися проти Рейху тоді, коли Сталін де-факто був союзником Гітлера. Цілий рік збройні сили острівної монархії не лише майже наодинці протистояли всій військовій потузі німців, але й спромоглися перевершити гітлерівських асів у повітряній битві за Британію, запобігши нацистському вторгненню. Відтак у післявоєнний час поблизу південноанглійського містечка Фолкстон у графстві Кент постав недержавний Музей Битви за Британію (1971), у Лондоні на набережній Вікторії біля Темзи Принцом Уельським Чарльзом урочисто відкрито побудований коштом громадських пожертв пам'ятник Битві за Британію (2005), а на честь 75-річчя битви Королівський монетний двір випустив пам'ятну монету номіналом 50 пенні накладом 5,9 млн. одиниць (2015).

Символом непохитної стійкості британців у Другій світовій війні та їхнього успішного опору нацистській загрозі є постать «воєнного» короля Георга (Джорджа) VI, котрий царював у 1936–1952 рр. На тлі новітнього патріотичного піднесення британського суспільства у XXI столітті образ цього монарха як лідера країни і героя своєї доби було не лише повноцінно реанімовано, а й практично сформовано наново – зокрема завдяки белетризації його біографії в масовій літературі [107–109] та кінематографі (історична драма «Король говорить!» – *The King's Speech*, 2010, режисер Т. Дж. Гупер; мелодрами «Гайд-Парк на Гудзоні» – *Hyde Park on Hudson*, 2012, реж. Р. Мічелл, і «Лондонські канікули» – *A Royal Night Out*, 2015, реж. Дж. Е. П. Джарольд; Netflix-серіал «Корона» – *The Crown*, 2016, реж. П. Дж. Р. Морган; воєнна драма «Темні часи» – *Darkest Hour*, 2017, реж. Дж. Райт; тощо).

Здійснюються заходи, присвячені досі найбільшій в історії військовій десантній операції – висадці союзників у Нормандії (1944), яка стала передумовою їхнього успішного наступу в Європі. Зокрема саме урочистостями у британському Портсмуті стартувало відзначення 75-ої річниці цієї події. Ювілейний захід, де в центрі уваги перебували ветерани союзницької операції, відвідали перші особи провідних євроатлантичних держав: королева Великої Британії Єлизавета та прем'єр-міністр Т. Мей, президент США Д. Трамп, канцлер Німеччини А. Меркель, президент Франції Е. Макрон та ін. [110]. До 75-річчя висадки союзників приурочувалося й почасти профінансоване британським урядом спорудження масштабного монументу у Франції (комуна Вер-сюр-Мер у регіоні Нормандія) із викарбуваними іменами понад 20 тис. британців, загиблих у ході операції [111–113].

Окрема увага приділяється збереженню пам'яті про бійців різних родів військ і окремих військових підрозділів британських збройних сил у Другій світовій війні. Передусім, будучи

протягом століть провідною морською нацією світу, британці мають пов'язані з цим давні меморіальні традиції. Власне загиблим у світових війнах ХХ століття морякам Королівського військово-морського флоту (англ. *Royal Navy*) присвячено меморіали в історичних портових містах Плімуті, Портсмуті та Чатемі із хронологічно поданим поіменним переліком полеглих, а також низку інших споруд, серед яких монумент у приморському Лоустофті (графство Саффолк) на честь Королівської військово-морської патрульної служби (англ. *Royal Naval Patrol Service*) як окремого підрозділу в складі національних ВМС [114, 115].

Пам'ять британських танкістів доби світових воєн також увічнено кількома меморіальними об'єктами. Зокрема на межі століть (2000 р.) на лондонському Вайтголлі встановлено пам'ятник бійцям найстарішого в світі бронез'єднання – Королівського танкового полку (англ. *Royal Tank Regiment, RTR*), сформованого ще у 1916 р. в ході Першої світової війни. Прикметно втім, що бронзова скульптура відтворює образи екіпажу танку «Комета» А34 (англ. *Cruiser Tank «Comet»*) часів Другої Світової у відповідних уніформах [116]. Копію цієї скульптури розміщено в Бовінгтонському танковому музеї (англ. *Bovington Tank Museum*) у графстві Дорсет, а інші знакові меморіали британським танкістам розташовуються у м. Ньюкасл-апон-Тайн та на території Національного меморіального дендрарію Арборетум (англ. *National Memorial Arboretum*) в околицях Лічфілда, графство Стаффордшир.

А серед найперших повоєнних пам'ятників учасникам Другої світової війни була відкрита 27 вересня 1952 р. неподалік містечка Форт-Вільям у Гірській Шотландії скульптурна композиція, що увічнила славнозвісних британських спецпризначенців – «командос» (англ. *British Commandos*), які відіграли надзвичайно важливу роль у десантних операціях союзників.

Помітне місце в справі збереження пам'яті про війну у Великій Британії посідає тогочасна музична культура. Зокрема існує традиція проведення приурочених до дня завершення Другої світової війни урочистих концертів у найпрестижніших локаціях країни, де виконуються як власне воєнно-патріотичні, так і інші популярні тоді композиції [117].

Британськими кінематографістами навіть було знято фільм «Лілі Марлен» (*Lilli Marlene*, 1950, реж. А. Кребтрі), події в якому розгортаються довкола одноіменного шлягера, що він під час війни став справжнім культурним феноменом європейського значення [118].

Свідченням дотеперішньої актуальності музичної спадщини Другої Світової є і довгорічна популярність найвідомішої британської виконавиці воєнних пісень Віри Лінн. Так, у вересні 2009 р. 92-річна співачка із новим збірником своїх тодішніх хітів *We'll Meet Again: The Very Best of Vera Lynn* очолила національний рейтинг продажів аудіопродукції UK Albums Chart, випередивши одразу чотири одночасно перевипущені альбоми легендарних The Beatles [119].

Назагал, у XXI ст. дискурс пам'яті про Другу світову війну надалі спрямовується на популяризацію її героїки, «наближення» подій і постатей війни до життя та свідомості нинішніх поколінь. Якнайпоказовіше цю ідею втілено в уже згадуваному пам'ятникові Битві за Британію: скульптури розташовано на рівні очей перехожих аби полегшити фізичну взаємодію із зображеннями учасників битви і перешкодити її сприйняттю як далекого від сучасності знеособленого факту. На цьому тлі прикметно, що попри відносну віддаленість Другої Світової від сьогодення вона досі є «живою» у національному спогадовому контексті, а участь у ній Сполученого Королівства сприймається більшістю суспільства як найбільш справедлива війна Британії від початку XX століття [120].

Одним із пріоритетних аспектів меморіальної політики офіційного Лондона залишається робота з етнічними мен-

щинами та країнами-членами Співдружності націй (англ. *Commonwealth of Nations*, далі – Співдружність), котрі як колишні складники Британської імперії мають спільну зі своєю колишньою метрополією мілітарну історію. Особливо підкреслюються роль інших англосаксонських держав, їхній внесок у загальний успіх союзників по антигітлерівській коаліції у Другій світовій війні, що тим більше на часі в умовах теперішньої ревіталізаційної ідеї англосаксонської єдності зі створенням у 2021 р. безпекового альянсу AUKUS.

Узагалі, спогади про спільну участь у збройних конфліктах минулого, спільні боротьбу та жертви заради перемоги є надзвичайно потужним психомеморіальним чинником. У цьому плані перевага Британії (порівняно з тією-таки Німеччиною) полягає в тому, що на сьогодні більшість британців неєвропейського походження є вихідцями з її колишніх заморських територій, які ще порівняно недавно за мірками цивілізаційного розвитку переживали історичні випробування разом із метрополією. Тому значна увага закономірно приділяється збереженню пам'яті про участь населення колоній у збройних конфліктах. Зокрема загиблі у світових війнах комбатанти із колоніальних володінь офіційно вшановуються нарівні з уродженцями метрополії, а представники держав Співдружності регулярно беруть участь у відповідних церемоніях на британській землі.

Традиція вшанування вояків Імперії з різних кінців світу надзвичайно потужна й укорінена не лише в державній меморіальній політиці, а й на рівні усього суспільства. Так, у черговий день пам'яті загиблих солдатів країн Співдружності 11.11.2016 гравці національних футбольних збірних Англії і Шотландії під час їхньої очної зустрічі, котра припала на цю дату, з поваги до полеглих провели матч у формі із зображенням червоного маку (англ. *Remembrance Poppy*) – попри офіційну заборону та можливі санкції з боку керівних органів світового

футболу, котрі визнали цей політичний символ несумісним зі спортом [121].

Останньою наразі колоніальною територією, внесок якої у спільну британську перемогу було меморіалізовано, стала Підмандатна Палестина: у 2017 р. на лондонському Полі пам'яті відкрито ділянку із Зіркою Давида замість традиційних хрестів, присвячену єдиному єврейському національному підрозділові союзницьких військ у Другій світовій війні – Єврейській бригаді (1944–1946), основу котрої склали палестинські євреї-добровольці [122].

З іншого боку, спогади про спільне минуле (у т. ч. про участь у війнах) можуть бути й травматичними – таким чином не зближуючи, а роз'єднуючи народи, створюючи ґрунт для висунення претензій та спроб зведення поррахунків. Тож Британія як колишня метрополія колоніальної імперії обтяжена також і значним конфліктогенним бекґраундом у сфері пам'яті, зокрема і про Другу світову війну. До прикладу, в найбільшій за чисельністю населення країні Співдружності – Індії (і відповідно серед індо-пакистанської діаспори в самій Британії) – вояки створених державами Вісі колаборантських «Індійської національної армії» (ІНА) та легіону СС «Азад Хінд» вшановуються щонайменше нарівні з тими мільйонами індійців, які воювали на боці союзників у складі британських сил. Легіонери та бійці ІНА публічно вважаються свідомими борцями за свободу Батьківщини й учасниками по суті єдиного у ХХ столітті масового збройного виступу мешканців країни проти британського панування.

Контроверсійність – якщо не діаметральну протилежність – сприйняття знакових історичних подій та постатей (зокрема нерозривно пов'язаних із Другою світовою війною) різними етнокультурними групами британського суспільства унаочнила і «війна пам'ятників» 2020 р. Невипадково тоді найбільш резонансним актом меморіального вандалізму стало паплюження

пам'ятника Черчиллю в Лондоні 6 червня 2020-го – у день 76-ї річниці початку висадки союзників у Нормандії. Відтак владі довелося вжити додаткових заходів із охорони цього й інших розташованих у центрі Лондона пам'ятників [123].

Хоча єдиними землями британської корони, окупованими нацистами під час війни, були Нормандські острови (англ. *Channel Islands*) – невеличкий архіпелаг у протоці Ла-Манш (Англійський Канал), пам'ять про окупацію становить вагомий сегмент британської меморіальної традиції щодо Другої світової війни.

Важкі часи нацистського панування та момент звільнення цих територій закономірно є предметом увічнення передовсім на самих островах. Тут зберігаються численні об'єкти й артефакти окупаційного періоду, котрі мають нагадувати сучасникам і прийдешнім поколінням про тодішні історичні випробування. На музеї перетворено будівлі колишніх нацистських концтаборів на острові Олдерні, частину укріплень із системи «Атлантичного валу» (зокрема знамениту артилерійську батарею «Лотрінген» на о. Джерсі), приміщення підземних шпиталів на о-вах Гернсі та Джерсі тощо. В одному з підземних командних бункерів нацистів на Джерсі нині розташовується виставка пам'яті в'язнів концтаборів, які працювали тут на будівництві німецьких фортифікаційних споруд. На найбільших островах – Гернсі та Джерсі – діють музеї окупації (англ. *German Occupation Museum*).

У 1961 р. з метою вивчення історії окупаційного періоду в усій його багатоаспектності створено неурядове Товариство окупації Островів Каналу (англ. *Channel Islands Occupation Society (CIOS)*). День звільнення відзначається відповідно до дати капітуляції нацистських гарнізонів на різних островах: 9 травня – на Гернсі та Джерсі, 10 травня – на о. Сарк. Олдерні на час здачі німців не мав офіційного населення, яке підлягало би визволенню, тому тут відзначається «День повернення на

батьківщину» 15 грудня – цього дня у 1945 р. на острів повернулася перша група евакуйованих перед німецьким вторгненням громадян.

До ювілейних дат звільнення часто приурочуються важливі в плані колективної пам'яті заходи: у 25-у річницю (1970) на Джерсі встановлено меморіальний знак (камінь) на честь усіх загиблих мешканців острова, на святкування 50-ї річниці (1995) було запрошено врятованих острів'янами втікачів із місцевих концтаборів, а до 60-ї річниці (2005) у столиці Джерсі м. Сент-Гелієрі відкрито пам'ятний напис джерсійським діалектом нормандської мови в ознаменування визволення.

Загалом, форми та способи увічнення пам'яті про війну й окупацію Нормандських островів є вельми різноманітними. На Гернсі та Джерсі споруджено пам'ятники на честь звільнення островів. Особливо цікавим є монумент на Гернсі, відкритий до 50-річчя визволення (1995): обеліск виконує функцію сонячного годинника, тінь від якого щороку 9 травня вказує на написи з погодинною історією звільнення. Драма окупації та її завершення увічнюються також у нумізматиці (масове карбування пам'ятних регіональних монет-пенні у 1949-1952 рр.), музиці (міжнародний музичний фестиваль «Звільнення Джерсі», 2008 р.), відеопродукції (зокрема документальна стрічка 2002 р. «По слідах Тоні» з викладом подій окупації за матеріалами записника німецького солдата) тощо [124].

З окупаційною тематикою пов'язане також питання колабораціонізму. Адже попри гучні заяви Черчилля про волю та готовність британців до спротиву на рідній землі в разі вторгнення нацистів, населення єдиної окупованої ними британської території виявилось чи не найбільш лояльним до окупантів з-поміж інших захоплених Третім Рейхом європейських країн. Паралельно з окупаційною системою управління справно функціонували регіональні уряди островів та їхні виконавчі структури. Автор офіційної історії окупації Ч. Дж. Круїкшенк

по суті виправдовує дії збереженої німцями в цілості місцевої влади та її регулярну співпрацю з окупантами: «дивно не те, що вони зробили якись помилки, а те, що вони зробили так багато правильного в обставинах, які можливо являли собою найбільші труднощі» [125, р. 329].

Моральна та правова оцінка острівного колабораціонізму була тим більше невизначеною, що на відміну від післявоєнної практики щодо таких випадків у решті європейських країн, мешканці Нормандського архіпелагу, котрі наданням інформації про місцевих євреїв сприяли їхній депортації до концтаборів, ніколи не були покарані британською владою. Відтак питання масової колаборації острів'ян із окупантами залишалося підвішеним аж до публікації у 1990-х рр. архівів воєнного часу та наступного виходу присвяченої цій темі резонансної розвідки М. Бантінг [126]. Сама тільки назва одного з розділів цієї книги – «Опір? Який опір?» [126, р.191] – викликала бурхливе обурення на островах.

Певна річ, проблема британського колабораціонізму в Другій світовій війні не вичерпується лише подіями окупації групи островів у Ла-Манші. На боці Третього Рейху діяв нечисельний Британський добровольчий корпус (нім. *Britisches Freikorps*, англ. *British Free Corps*) з уродженців Британії та домініонів. Симпатії до ідеології нацизму виявляла частина британської (зокрема шотландської) вищої аристократії, навіть під час війни будучи прихильниками «взаємодіючого» компромісу Лондона з гітлерівською Німеччиною. Британець Вільям Джойс був серед найуспішніших радіопропагандистів Гітлера. Однак саме історія окупації Нормандських островів являє приклади наймасовішого в британському вимірі та водночас чи не найбільш хрестоматійного, «зразкового» у вимірі загальноєвропейському колабораціонізму періоду Другої світової війни. Тож усебічне осмислення британського колабораціонізму та зокрема його виявів під час нацистського пануван-

ня на Нормандському архіпелазі досі є серйозним викликом для національної історичної науки і для колективної пам'яті британців загалом.

Вельми значущим для британців складником меморіалізації Другої Світової залишається пам'ять про участь їхньої країни у війні на Тихому океані. Поряд із регулярним ушануванням учасників битв на Далекому Сході, тихоокеанська кампанія надзвичайно потужно висвітлюється в популярній культурі – навіть попри порівняну периферійність тамтешнього театру бойових дій для Лондона.

Вочевидь, однією з визначальних причин такої уваги до подій на Тихому океані є те, що війна 1939–1945 рр. з-поміж іншого мала й специфічне цивілізаційне підґрунття. Адже якщо у 1914–1918 рр. західні держави мали масштабний бойовий контакт лише з такими само західними державами (плюс сильно вестернізованою Туреччиною, чиєю армією значною мірою командували європейці), то тут Заходові й людству загалом уперше за довгі століття довелося зіткнутися з масованою та здійснюваною за допомогою найсучасніших озброєнь агресією країни неєвропейської, незахідної і навіть узагалі неавраамічної культури – Японії.

Японці, хоч і зазнавши перед тим інтенсивної вестернізації, тим не менше зуміли зберегти свої традиційні етос та ментальність (зокрема ставлення до смерті). Відтак тему протистояння із цим чи не найбільш цивілізаційно чужорідним і незрозумілим у новітній військовій історії Заходу противником не лише безпосередньо на полі бою, а й у багатьох інших ситуаціях розкрито зокрема в низці британських або дотичних до британського контексту англомовних фільмів про події Другої світової війни: «Міст через річку Квай» (*The Bridge on the River Kwai*, 1957, реж. Д. Лін), «Щасливого Різдва, містере Лоуренс» (*Merry Christmas, Mr. Lawrence*, 1983, реж. Н. Осіма), «Імперія Сонця» (*Empire of the Sun*, 1987, реж. С. А. Спілберг), «Дорога до раю»

(*Paradise Road*, 1997, реж. Б. Бересфорд), «Австралія» (*Australia*, 2008, реж. М. Е. Лурманн), «Навіс» (*Canopy*, 2013, реж. А. Вілсон), телесеріалі «Захоплення Сінгапуру» (*The Singapore Grip*, 2020, реж. Т. Воган) тощо.

Відсилки до епохи Другої Світової присутні і в британському суспільно-політичному дискурсі сьогодення. Нові виміри актуалізації пам'яті про Другу світову війну у Великій Британії пов'язано насамперед із особою прем'єр-міністра Бориса Джонсона (07.2019–09.2022) та реакцією на повномасштабне російське вторгнення в Україну (02.2022).

Показовим у цьому плані було намагання Б. Джонсона та його оточення використовувати у своїх іміджевих стратегіях образ британського прем'єра воєнної доби В. Черчилля. Власне, апелювання до політичного спадку цього видатного попередника вирізняло Джонсона ще за його перебування на посаді мера Лондона [127]. Звернення до постаті Черчилля цілком відповідало поточному порядку денному – процесові виходу Сполученого Королівства зі складу Європейського Союзу («брегзит») і зумовленій цим необхідності всебічної суверенізації політики Лондона та розбудови сильної самодостатньої «глобальної Британії».

Поряд із цим, важливим символічним актом, спрямованим на підтримання трансатлантичної пам'яті та солідарності, стало підписання прем'єр-міністром Б. Джонсоном і президентом США Дж. Байденом під час їхньої першої особистої зустрічі у британському курортному містечку Сент-Айвз на узбережжі Корнуоллу (10.06.2021) Нової Атлантичної хартії за зразком підписаної їхніми попередниками періоду Другої світової війни В. Черчиллем і Ф. Рузвельтом Атлантичної хартії 1941 р., яка визначала засади формування антигітлерівської коаліції та післявоєнного світоустрою [128].

Надалі, на тлі підготовки й початку президентом РФ В. Путіним у 2021–2022 рр. найбільшої від часів Другої світової

війни мілітарної операції в Європі (вторгнення в Україну), публічний імідж Б. Джонсона як «Черчилля сучасності» гранично увиразнився. Чинний прем'єр нерідко проголошувався «натхненником» чи «негласним лідером» антипутінської коаліції за прозорою аналогією з натхненником антигітлерівської коаліції Черчиллем [129]. Одначе спроби зіграти на авторитеті легендарної постаті британської історії повсякчас спричиняли неоднозначну реакцію та гостру полеміку в експертних і медійних колах [130; 131].

Алюзії з Другою Світовою неодноразово траплялися у риторичі самого Джонсона. Так, під час свого відеовиступу перед Верховною Радою України (3.05.2022) він, перефразовуючи саме Черчилля, заявив: «Це зоряний час України, про який пам'ятатимуть і розповідатимуть прийдешнім поколінням» [132]. Це було фактичним відтворенням ключового меседжу знаменитої Черчиллевої промови (*Their finest hour*, 18.06.1940) перед членами британської Палати громад тоді, коли Британія зіткнулася із загрозою вторгнення та поразки з боку нацистської Німеччини [133; 134].

Загальноприйнятим стає прирівнювання російсько-«рашистської» агресії до німецько-нацистської навали періоду Другої світової війни. Власне термін «рашизм» у Британії набув найбільшого поширення саме після початку повномасштабної війни РФ проти України (24.02.2022), виразно поєднуючи російську неоімперську ідеологію та політику з фашизмом і нацизмом. Характерно, що в одному зі своїх англійських варіантів написання слово *rashism* по суті позбавлено прямої семантичної прив'язки до географічного об'єкта (*Russia*), позначаючи таким чином суто ідеологічне явище.

Поширене й символічне ототожнення президента РФ В. Путіна із очільником німецького Третього Рейху А. Гітлером, зокрема шляхом ужиття запозиченого з російсько-українського дискурсу пейоративного неологізму «Путлер».

Отже, на сучасному етапі пам'ять про Другу Світову є важливим складником суспільного дискурсу та меморіальної культури Великої Британії. Країна має багатий та різносторонній досвід й усталені традиції увічнення воєнної героїки. Останнім часом, поряд із незмінним ушануванням широковідомих національних героїв, значна увага приділяється меморіалізації менш помітних учасників та жертв війни, котрі також заслуговують на згадку й пошану (жінок, в'язнів концтаборів тощо).

Як і в інших монархічних державах, у Великій Британії провідну роль у формуванні дискурсу пам'яті про Другу світову війну та національної меморіальної культури загалом традиційно відіграють владна династія й особисто чинний монарх, покликані уособлювати загальносуспільне сприйняття історичних подій і реалій.

Окремої згадки заслуговує британська практика гуманітарної та меморіальної консолідації різноетнічного суспільства через спільну пам'ять про участь у Другій Світовій. Водночас на прикладі Британії очевидно, що спогади про воєнне минуле можуть мати і значний конфліктогенний потенціал, будучи здатними не лише зближувати, а й роз'єднувати різні суспільні групи, створювати ґрунт для висунення взаємних претензій.

Попри дедалі більшу віддаленість подій 1939–1945 рр. від сьогодення, тематика Другої світової війни залишається надзвичайно затребуваним сегментом масової свідомості та колективної ідентичності британців. З-поміж іншого, актуальність пам'яті про Другу Світову для Сполученого Королівства якнайкраще засвідчує дотеперішнє використання у політичному житті країни відповідних образів та алюзій – зокрема пов'язаних із найбільш славетними сторінками історії Британії як однієї з держав-переможниць.

2.3. Пам'ять про Другу світову війну: італійський досвід

Італія пройшла складний шлях подолання фашистського минулого. По війні за підсумками всенародного референдуму 1946 р. країна стала парламентською республікою і 2 червня щорічно відзначає національне свято – День проголошення Італійської Республіки. Конституція держави, ухвалена у 1948 р., утверджує демократичні засади і рішуче спрямована проти фашизму, на загальнодержавному рівні відзначають Свято визволення країни 25 квітня – в річницю офіційного оголошення у 1945 р. по радіо про повстання та про смертний вирок усім ватажкам фашистського руху. Завдяки наполегливості політичної еліти повоєнна Італія стала однією з провідних країн Заходу і Європи, ставши членом «G-7». В країні законом встановлено День пам'яті жертв Голокосту – 27 січня, в день звільнення військами Першого Українського фронту в'язнів найбільшого гітлерівського табору смерті Аушвіц у 1945 р. Проте політична культура країни повністю ще не пододала екстремістського минулого.

Пам'ять італійців про Другу світову війну є неоднозначною і має яскраво виражену двоїсту основу. Це обумовлено полярно протилежним досвідом участі жителів Італії у подіях, які мали місце на різних фронтах згадуваної війни.

Першим таким «досвідом» є дії «Італійської армії в Росії» (ARMIR). Вона провадила спільну з Вермахтом військову кампанію проти СРСР на Східному фронті (її кількість влітку 1942 р. становила 230 тис. вояків) [135, р. 258; 136, р. 378]. Попри те, що цей напрям не був головним театром воєнних дій для Італії та не мав важливого стратегічного значення (на відміну від Північноафриканського та Грецького фронтів), до СР-СР було відправлено елітні підрозділи королівської армії [137].

Це диктувалося бажанням тодішньої італійської влади зробити свій поважний внесок у забезпечення панування держав Осі в Європі, мати підстави претендувати на свою частку при розподілі сировинних ресурсів СРСР, а також задля зміцнення тогочасного німецько-італійського альянсу [138, р. 50–55].

Залучення італійських солдат до участі у бойових діях на Східному фронті мало трагічний фінал, який настав у грудні 1942 р. після контрудару Червоної армії на р. Дон. Унаслідок успішних дій її підрозділів близько 85 тис. італійців було вбито, зникло безвісти або потрапило у полон (додому з радянських таборів повернулося лише 10 тис. італійських солдатів) [139, р. 323; 140, р. 290]. Тож трагедія «Італійської армії в Росії» мала істотний вплив на процес формування історичної пам'яті італійців.

Другим і більш значущим був досвід щодо перебігу подій, пов'язаних із падінням фашизму в Італії (липень 1943 р.) та її капітуляції перед союзними державами антигітлерівської коаліції у квітні 1945 р. Слід зазначити, що ці події фактично розкололи країну, жителі якої розділилися на два табори – прихильників Б. Муссоліні та його послідовних противників. Два табори протистояли один одному до весни 1945 р., коли поразка нацистської Німеччини стала питанням уже найближчого часу, а сам дуче опинився в руках італійських партизан та був майже одразу страчений.

Подальші політичні події в Італії, зокрема ліквідація монархії та проголошення республіки, сприяли процесам конструювання значною мірою героїчної історичної пам'яті. Провідну роль у цьому відіграв антифашистський сегмент італійського суспільства – збройна боротьба його представників проти режиму дуче і німецьких нацистів сприяла значному поширенню переконання у тому, що італійці звільнилися від бацили фашизму [141, р. 139; 142].

У перше повоєнне десятиліття лідери громадських думок в Італії, інтелектуали та історики воліли применшувати

значення участі своєї країни у Другій світовій війні, перекладаючи всю відповідальність за це на дуче та італійських фашистів [143, р. 3–4, 45–46]. Разом з тим мала місце глорифікація руху італійського опору нацизму і фашизму, поява якого стала як актом розриву з минулим, так водночас і демонстрацією справжньої природи італійського народу. Даний наратив залишався центральним елементом історичної пам'яті італійців про Другу світову війну, набувши у 1960-і рр. майже сакрального значення для демократичної Італії [144, р. 113].

У зв'язку з цим інформацію про діяльність Італії як союзної нацистській Німеччині держави було маргіналізовано, вона весь час залишалася на периферії публічного дискурсу про Другу світову війну. У збереженні пам'яті про ці події були зацікавлені лише ті італійці, які мали особистий травматичний досвід. До їхнього числа входили ветерани і нащадки тих італійських вояків, які належали до складу ARMIR [145, р. 178]. Але й для них існували певні труднощі з осмисленням цих подій, зумовлені бажанням не мати нічого спільного з фашизмом і Б. Муссоліні, який і ухвалив фатальне рішення відправити італійців до далекої Росії, а також до Греції – де італійська армія зазнала дошкульних поразок. Ця сфера пам'яті апріорі не могла стати джерелом національної гордості італійців ще й з огляду на те, що продемонструвала відносну слабкість військово-економічної потуги Італії та недалекоглядність тогочасного керівного класу [146].

Попри таку стигматизацію, наративи про участь італійців у війні на Східному фронті проникали у масову свідомість, чому сприяли деякі італійські політики консервативного спрямування. Останні в такий спосіб намагалися розширити соціальну базу своєї підтримки, а також переслідували мету протидії впливам Італійської комуністичної партії. У перші повоєнні роки впливи ІКП зростали і вона користувалася значною під-

тримкою у частини італійців. Відтак Християнсько-демократична партія мусила використовувати весь можливий політичний інструментарій аби запобігти приходу до влади лівих на чолі з комуністами. З цією метою італійські солдати в Росії репрезентувалися як жертви війни – як особи, що були змушені виконувати чужі рішення і зрештою загинули, залишаючись вірними військовій присязі. Таке їх представлення було наслідком упередженого спрощення дійсної суті подій італійської кампанії в Росії, фактично – політичної пропаганди з вуст політиків консервативного табору [146].

Цій же меті слугувала й поява значної кількості мемуарної літератури, в якій переважно описувалися дії італійських військ у Північній Африці та Росії, і натомість замовчувалася окупація Італією Греції та інших балканських держав. Зосередженість майже усіх італійських ветеранів-мемуаристів на подіях відступу італійської армії з Дону, стражданнях вояків від холоду, відсутності провіанту, поранень і смертей мала на меті практично не висвітлювати півторарічне їх перебування на окупованих землях СРСР [147, р. 255; 135, р. 259].

Увага мемуаристів саме до цього фінального аспекту італійської кампанії в Росії мала своє пояснення, бо в такий спосіб вони засуджували війну. Проте головною їхньою метою було і залишається представити італійських солдатів як жертв війни, а не її добровільних учасників, які мали своїм завданням встановлення у окупованих ними країнах колоніальних порядків.

Відчайдушно намагаючись вижити, італійці, за викладом мемуаристів, – заслуговують на повагу, до того ж вони всіма силами допомагали в цьому й своїм землякам. Даний підхід червоною ниткою проходить крізь усі мемуари, сприяючи нав'язуванню моделі самовіктимізації італійців, які мовляв ніколи не були винуватцями злочинів. Більше того – у мемуарах постійно наголошується на витривалості та надзвичайній

стійкості італійських солдатів, які хоч і переможені, але здатні на геройські вчинки, рятуючи життя своїх товаришів [148, р. 178; 149, р. 19, 64–67, 131–134; 150, р. 25–28].

Водночас, у колективному сегменті італійського дискурсу пам'яті про Другу світову війну зберігається так званий «міф про Муссоліні», який до сьогодні має численні форми і вияви, артикульовані його адептами та послідовниками. За час свого перебування при владі (від 1922 р.) Б. Муссоліні, усунувши всіх своїх політичних конкурентів, став для значної частини населення майже культовою особою. Його послідовники вбачали в ньому вождя і навіть месію, обранця долі, здатного відродити велич Італії, що перетворило дуче на об'єкт справжнього поклоніння. Між тим політична дійсність свідчила про інше, і зокрема – про вміння Муссоліні спекулювати на почуттях пересічного італійського обивателя, засліпленого позірною величчю відродження «великої Італії», а відтак готового не помічати усіх вад тоталітарного суспільства, яке уособлював дуче [151, р. 317–318].

Сучасні історичні дослідження переконливо свідчать, що політичне зближення з А. Гітлером мало для Муссоліні фатальні наслідки, і з початком Другої світової війни харизма дуче почала тьмяніти, а воєнні поразки італійців змусили їх уперше замислитися над тим, куди прямує їхня країна під його проводом. Саме на тлі воєнних потрясінь дуче було відсторонено від влади й узято під арешт (25 липня 1943 р.). І хоча завдяки А. Гітлеру його політичне існування – в ролі керівника маріонеткової Італійської соціальної республіки (Республіки Сало) – було пролонговано до квітня 1945 р., але сприйняття Б. Муссоліні було вже цілковито іншим – італійців переповняла жага помсти, внаслідок чого його зрештою було вбито без суду і слідства [152, р. 682–683].

Як свідчить аналіз, міф про Муссоліні відродився у повоєнній Італії зусиллями кількісно невеликого гурту його послідов-

ників, а також молодих неофітів. Упродовж повоєнних років вони з благоговінням та сентиментальністю обстоювали свою вірність дуче та його політичній спадщині, зробивши місця пам'яті про нього об'єктом свого ритуального паломництва.

З'ясовуючи концептуалізацію широкої мемуарної літератури щодо війни проти Радянського Союзу, слід наголосити, що вона не витримує наукової критики. Не заперечуючи та не применшуючи страждань, яких зазнали італійські солдати у війні проти СРСР, варто підкреслити, що такий спосіб висвітлення тогочасних подій являв собою фальсифікацію історичної реальності.

Більше того, він пропонував самовиправдовувальний наратив, який був схильний до применшення і навіть до «винесення за дужки» злочинних дії вояків-італійців, скоєних ними на Східному фронті. Саме з цією метою італійські автори сконструювали та підживлювали штучний міф про «добрих італійців» (іт. *Italiani brava gente* – хороші люди італійці), котрі буцімто апріорі не мали схильності до жорстокості та кровопролиття і ніколи не чинили злочинів щодо ворогів та цивільного населення захоплених земель. Важливо пам'ятати, що цей стереотип побутував у італійській колоніальній пропаганді XIX ст., і будучи реінкарнованим за часів фашистського режиму в Італії, став одним із найтиповіших уявлень про поведінку італійських солдатів під час війни.

Ще одна хибна позиція італійських авторів – це поширення уявлень щодо встановлення приятних, і навіть дружніх стосунків між італійськими солдатами та місцевим населенням окупованих країн у роки війни [153, р. 47–48; 154, р. 147–176; 155, р. 208–218; 156, р. 83].

Основні компоненти італійської пам'яті про «російську кампанію», як-то міфи про «приятні» стосунки з місцевим радянським населенням, розповіді про жажливі страждання під час фатального відступу (грудень 1942 – січень 1943 рр.), ре-

альні свідчення хоробрості багатьох італійських солдатів не є повною вигадкою, а відображали відповідно реальний досвід багатьох італійців і їх уявлення про війну. Але артикулювання того, що саме ці елементи можуть являти собою сукупність італійського досвіду Другої світової війни, було й залишається цілковитою фальсифікацією. Даний наратив фактично навмисно ігнорував усі випадки, коли італійці вдавались до жорстокості, співмірної з тією, яку вчиняли німецькі окупаційні війська [153, р. 263; 157, р. 98]. Розвиваючи цей викривлений дискурс пам'яті, його прихильники намагалися «очистити» італійську участь у Другій світовій війні.

Слід визнати, що таке самовиправдання італійців зрештою було переглянуто у низці вагомих праць італійських істориків про відповідальність Італії за своє колоніальне минуле, за плюндрування окупованих Італією земель в часи Другої світової війни, за репресії проти цивільного населення, а також за функціонування концентраційних таборів для військовополонених та політичних опонентів режиму [158–164]. Також вивчалися й обставини вчинення італійськими вояками військових злочинів та процес їх вилучення з італійського публічного дискурсу в повоєнному часі [165–167].

Найважливіше значення для подолання тоталітарної спадщини в Італії має відзначення відповідних пам'ятних дат. Державним святом і вихідним днем є День Свободи (або День Визволення), який відзначається 25 квітня (починаючи з 1945 р.) з нагоди звільнення країни від нацизму і фашизму. У цей день здебільшого відбувається ціла низка офіційних урочистостей і майже щоразу лунають полемічні судження: з одного боку – ветеранів італійського визвольного руху, а з іншого – істориків і публіцистів неофашистського політичного спрямування, які обстоюють думку про потребу гідного вшанування як борців проти фашизму, так і тих, хто опинився по іншу сторону «барикади» і був змушений воювати на боці нацистської Німеччи-

ни. За логікою adeptів «примирення» всі загиблі під час війни італійці воювали за власні переконання (які могли бути хибними), але всі місця їхніх поховань мають бути належним чином вшановані. Взагалі – військові цвинтарі не можуть бути місцем для зведення старих політичних або ідеологічних поррахунків, відмова від яких дозволила би зробити можливим національне примирення [168, р. 129].

Зрештою час, який минув від моменту закінчення Другої світової війни, понизив градус дискусій між політичними опонентами. Так, якщо раніше вони були позначені категоричним неприйняттям один одного, то з плином часу, а особливо на сучасному етапі, вони перемістилися у площину науково-історичної полеміки, а також на шпальти періодичних видань. При цьому слід відзначити й зусилля італійської влади, яка вдавалася до заборони проведення 25 квітня неофашистських маніфестацій у великих містах, каналізуючи емоції в річище патріотичних концертів, вистав, лекцій. Ще одним загальноприйнятним форматом ушанування пам'яті полеглих у війні італійців стало відвідування місць найкровопролитніших боїв (пішки або на велосипедах).

У цьому контексті слід згадати про доволі успішну музеєфікацію пам'яті про Другу світову війну та вшанування загиблих у боротьбі за звільнення Італії вояків різних армій світу шляхом створення військових некрополів. Найбільшим із них є комплекс споруд поблизу м. Кассіно, яке у 1949 р. було нагороджено золотою медаллю «За військову доблесть», оскільки воно протягом багатьох місяців 1943–1944 рр. символізувало «найзапеклішу і нескінченну боротьбу», яка велася на італійській землі заради «свободи та цивілізації і проти гніту та тиранії». Якщо говорити про візуалізацію героїчних вчинків солдатів у битві під Монтекассіно, то у деяких площинах вона інколи є парадоксальною – у цьому місті мирно співіснують і монумент, споруджений у 1929 р. режимом Б. Муссоліні для вшанування

полеглих у Першій світовій війні, й американський танк, який символізує звільнення Італії від фашизму [156, р. 173].

Між тим, спогади про ці події закарбувалися й у місцевих цивільних італійців, які мешкали в окрузі Кассіно, не лише через запеклі та тривалі бої союзників із німецькими військами, але й через «досвід» репресій та вбивств, скоєних німцями, бомбардувань американської авіації, і як наслідок – загибелі мешканців прилеглих до Кассіно сільських громад, і нарешті – масового сексуального насильства з боку «тубільних» частин французької армії (марокканців).

Аналогічні події мали місце у ще одній італійській окрузі – Фрусінате. Проте під час урочистого відкриття у містечку Кастро-дей-Вольші пам'ятника (*Monumento alla Mamma Ciociara*) на честь загиблих цивільних осіб (1964 р.) увага зосереджувалася на акціях непокори німецьким солдатам, зокрема спротиву під час проведення останніми реквізицій – аж до збройного захисту місцевими мешканцями власної домашньої худоби [169].

Ці вчинки селян італійська влада класифікувала як такі, що засвідчували готовність місцевої громади свідомо – за покликом власного сумління – «взяти участь у боротьбі за друге Рісорджименто». Тим самим у такий спосіб проводилася «антифашистська націоналізація» страждань цивільного населення півдня Італії та запровадження принципу вибірковості історичної пам'яті, до якої вже не вписувалися складні та неоднозначні ситуації, зумовлені злочинними діями окремих солдатів із армій союзників. У силу цього унаочнився контраст між політичним «прочитанням» історичної пам'яті, яке є виразно лінійним і придатним для використання під час протистояння між різними соціальними групами та партіями, та її соціальним виміром, дуже складним, проблематичним, а то й вельми суперечливим [170, р. 219].

Зрештою, з часом питання цивільних жертв війни відійшло на другий план, а загально визнана роль Опору як центрально-

го сегменту історичної пам'яті про Другу світову війну в національному публічному дискурсі було зменшено через подальше акцентування на військово-політичному іміджі партизанського руху.

Завдяки появі в науковому обігу нових дискурсів трактування соціальної історії війни проблема «прочитання» драматичних сторінок історичної пам'яті набула в Італії локального характеру, тобто була віддана «на відкуп» адміністраціям місцевих територіальних громад. З ініціативи останніх та при співучасті різних наукових організацій створено кілька спеціалізованих музейних осередків, експонати яких мали увічнити пам'ять про події звільнення Італії від німецьких нацистів.

Однією з перших таких установ став музей висадки союзників у Анціо (поблизу Риму, провінція Лаціо), заснований у 1994 р. зусиллями співробітників приватного «Центру досліджень і документації висадки та битви при Анціо».

У 2000 р. в Катанії постав іще один музей висадки союзників, за деякий час – аналогічний музей відкрився в Салерно (провінція Кампанія).

З ініціативи муніципалітету Кассіно у 2004 р. створено музей, присвячений битві під Монтекассіно. Експозиція музею містить артефакти, пов'язані з участю місцевого населення в підготовці до наступу союзників. До меморіальних об'єктів Монтекассіно слід віднести й польський військовий цвинтар із музеєм. Зазначені локації увічнюють подвиг понад 1000 загиблих тут поляків. Все це дозволяє стверджувати про початок нової ери політики пам'яті, яка скеровується адміністрацією місцевих муніципалітетів [156, р. 75].

Таким чином, саме антифашистський рух заклав основи пам'яті у перші роки після Другої світової війни, в період обговорення та укладання мирного договору і створення республіканської держави. Водночас антифашистський наратив усю відповідальність за фашистську війну перекладав на Муссоліні

та його прихильників. Натомість «справжня війна» від вересня 1943 р. до кінця квітня 1945 р., в якій італійський народ продемонстрував свою потужну антифашистську волю, та партизанський рух надавали засади легітимації для владного класу країни. Однак це був лише частковий нарис національної історії, а питання загального консенсусу щодо фашизму та союзницьких відносин із Німеччиною залишалися нерозкритими.

До сьогодні, навіть за Другої Республіки (від 1994 р.) та конституційних реформ 2001 р., спрямованих на перерозподіл повноважень у бік муніципалітетів, провінцій, столичних міст, регіонів, у Італії не подолано світоглядно-культурні, ціннісні розбіжності між Півднем і Північчю, між прихильниками різних політичних течій, а чимало питань історичної пам'яті передано на регіональний і локальний рівень. Здійснення відповідної політики залишається сферою компетенції регіонів як законодавців на своїх територіях та утримувачів бюджетів, що негативно впливає на можливості формування загальнонаціональних наративів.

У країні й досі існує розгалужена мережа фашистських пам'яток, що розглядаються як частина культурної спадщини. Один із найвідоміших – Предаппіо, місце народження Муссоліні, де знаходиться його могильний склеп і де нині продаються футболки та інші сувеніри з фашистською символікою. Останніми роками в Італії раз по раз здійснюються спроби змінити ставлення до фашистських символів [171, р. 191].

Відтак, політична культура країни повністю не відійшла від свого екстремістського минулого, тут праві партії, коріння яких сягає фашистських часів, нерідко відверто позиціонуються на політичній сцені країни. У жовтні 2022 р. урядову коаліцію очолила Джорджа Мелоні, яка представляє ультраправу силу «Брати Італії», у складі якої є неофашисти і прихильники Муссоліні. Утім сама Мелоні оголосила, що «фашизм – це історія», і відсторонила членів партії, які постійно нахвалювали

фашистських лідерів. Мелоні демонструє, що Італія є надійним партнером для європейських і північноамериканських союзників, наголошує на тому, що прагне посилити позиції країни у ЄС. Важливо, що на відміну від багатьох ультраправих лідерів Європи, Мелоні відкрито критикує Путіна й активно підтримує Україну в її боротьбі з російською агресією.

Підсумовуючи, можна констатувати, що історична пам'ять про Другу світову війну в сучасній Італії має яскраво виражену двоїсту основу, що детерміновано полярно протилежною практикою тогочасної участі громадян країни у подіях на різних фронтах війни. В силу цього політично активна частина італійського суспільства у своєму ставленні до участі Італії у Другій світовій війні поділяється на два кількісно нерівномірні сегменти. До першого (чисельно більшого) належать нащадки тих італійців, які боролися активно чи пасивно проти фашизму, і в пам'ять про них їхні діти й онуки вважають своїм обов'язком протидіяти всім спробам глорифікації італійського фашизму.

Їм опонує другий сегмент, який складають члени радикальних течій та партій профашистської політичної орієнтації. Вони шанобливо визнають заслуги італійських патріотів у справі визволення своєї Батьківщини, проте прихильні до утвердження загальнонаціонального компромісу в питаннях історичної пам'яті. З цією метою вони закликають до вшанування усіх полеглих у боях, у т. ч. й тих, хто загинув під Сталінградом або до кінця залишався вірним Б. Муссоліні, перебуваючи на службі до травня 1945 р. у межах Республіки Сало.

Справі примирення суспільства і подолання тоталітарної спадщини в Італії певною мірою прислужилася диференціація заходів щодо національної пам'яті на загальнонаціональний та регіональний і місцевий рівні. В числі перших – це відзначення 25 квітня Дня свободи – звільнення країни від нацизму і фашизму (одночасно з заборонаю проведення неофашистських

маніфестацій), широка музеєфікація пам'яті про Другу світову війну та вшанування загиблих у боротьбі за звільнення Італії вояків різних армій світу шляхом створення військових некрополів, відповідне корегування загальновизнаної ролі руху Опору та партизанської боротьби тощо. До кола інших належать апробовані заходи регіонального і місцевого рівня – акти «антифашистської націоналізації» страждань цивільного населення півдня Італії та запровадження принципу вибірковості історичної пам'яті, коли завдяки новим дискурсам трактування соціальної історії війни «прочитання» драматичних сторінок того періоду набули локального характеру, тобто передані на розгляд адміністраціям відповідних територіальних і місцевих громад.

Практика Італії щодо подолання обтяжливої тоталітарної спадщини шляхом диференціації заходів національної пам'яті про Другу світову війну на загальнонаціональний та регіональний і навіть місцевий рівні уможливила значно знизити «градуси протистояння» прихильників різних наративів про складне минуле й мінімізувати контраст між політичними підходами до історичної пам'яті та її соціальними вимірами.

Відтак, інші країни цілком слушно можуть адаптувати даний досвід і практику подолання власної історичної тоталітарної спадщини шляхом більш широкої диференціації заходів національної пам'яті на загальнонаціональний та локальний рівні.

Своєрідним прикладом досягнення мінімізації політичних протистоянь прихильників різних сегментів італійців щодо історичної пам'яті про Другу світову війну виступає з'ясування та розкриття міфів про Б. Муссоліні, політична спадщина якого є досить контроверсійною. Саме вивчення глибини його особистої трагедії та обставин загибелі й широкий суспільний дискурс спонукали значну кількість італійців переосмислити місце політика в історії. До того ж, подальше збільшення часової дистанції від подій лихоліття тієї світової війни дозволило

провести об'єктивний аналіз як фатальних рішень дуче (як-то військово-політичне блокування з Гітлером), так і його корисних для всієї Італії інновацій в економічній та соціальній сферах, що здобуло Б. Муссоліні підтримку значного числа італійців, і зрештою – відчутно врівноважити антипатії та симпатії стосовно навіть такої неоднозначної постаті.

Досить важливим чинником є значною мірою виразно інтернаціональна історична пам'ять італійців про Другу світову війну, про участь у визволенні Італії від нацистів представників різних народів – американців, англійців, поляків, українців, тубільних частин французької армії тощо. Цьому слугують не лише музеї та їхні експозиції, а й ушанування місць найкровопролитніших боїв.

Даний підхід може правити за добрий приклад для інших країн з метою подолання відповідних наративів імперських тверджень та постулатів окремих держав.

Відповідаючи на суспільно-політичний запит, італійські історики протягом останніх десятиліть опублікували низку праць, в яких простежуються нові підходи до вивчення складних сторінок минулого країни та до опрацювання неоднозначних подій тієї пори. Нинішній доробок та наступні дослідження стають слухною спонукою для ознайомлення дедалі ширших суспільних верств Італії з новими візіями істориків. Ці заходи наближають той час, коли критична маса нових праць, знань та надбань фахівців сприятиме все міцнішому утвердженню історичної пам'яті італійців про Другу світову війну, позбавленої донині наявних хибних концептів.

2.4. Французька Республіка: історична спадщина і «місця пам'яті»

Чи не головна особливість сучасного політичного та культурного життя Французької Республіки полягає у тій винят-

ковій ролі, яку відіграють для них історичні традиції та національна пам'ять. Це обумовлено тим великим значенням, яке надається в цій країні формуванню модерних типів етнонаціональної ідентичності та механізмів консолідації громадян, що своєю чергою визначається без перебільшення катастрофічним характером викликів, які випали на історичну долю Франції протягом всього її існування. Сьогодні, на тлі кризи сучасного типу глобалізму та нерозривно пов'язаного з нею наступу на західну цивілізацію взагалі і Французьку Республіку зокрема ісламського етнофундаменталізму, потреба у збереженні цього духовного історичного спадку різко актуалізувалася.

Необхідно зазначити, що буремна історія становлення модерної французької нації-держави (а саме Франція вважається еталоном і засновником феномену політичної нації західного демократичного типу) являє собою приклад безпрецедентної політичної та воєнної нестабільності, що нерідко реально загрожувала існуванню цієї країни. Зафіксована в історичній пам'яті народу ціла низка реакційних і революційних виявів радикалізму та екстремізму якраз максимально сприяє культивуванню цінностей національного єднання та консолідованого протистояння всім внутрішнім та зовнішнім загрозам.

Протягом довгого часу Франція немов би ставила на собі грандіозний експеримент на здатність до виживання: на тлі безперервних катастрофічних викликів економічного, політичного, воєнно-геополітичного характеру у країні спостерігались калейдоскопічні зміни державно-конституційних форм правління та політичних режимів, кожен із яких прагнув довести свою найбільшу ефективність за будь-яких кризових ситуацій. Загалом французька держава пережила 11 конституцій і побачила реставрацію всіх видів політичних режимів (монархії у 1814 р., республіки у 1848 та 1870 рр., імперії у 1851–1852 рр.), в кожному з яких вона прожила третину століття: наполеонівська епоха (1804–1815 та 1851–1870 рр.), монархічний

режим (1814–1830 та 1830–1848 рр.), а також парламентський устрій (1848–1851 та 1870–1958 рр.), який через його системну неефективність було замінено на Конституцію П'ятої французької республіки, творцем і першим главою якої став Шарль де Голль [172].

Оскільки ж із погляду базових стереотипів етнопсихології стародавність існування державності на емоційно-образному рівні сприймається як її міць та гарантія виживання у майбутньому, кожна з цих політичних систем так чи інакше прагнула спиратися на історичні прецеденти та приклади для наслідування, що сягають глибин національної історії – періоду становлення ранньосередньовічної франкської монархії. Фактично кожен новий політичний режим намагався запропонувати особливу модель історичної пам'яті, яка протягом певного часу могла ставати панівною у свідомості більшості громадян.

Унаслідок зазначених історичних обставин практично всі місця пам'яті в цій країні пов'язані з поєднанням мілітарної та патріотичної символіки, зазвичай розкриваючи героїчні сторінки боротьби за незалежність та збереження державно-політичної цілісності французької держави протягом майже тисячоліття [173].

Не стала винятком і П'ята республіка, нерозривно пов'язана з ідеалами та символами минулого і впливом на запроваджену систему поділу влад традицій французького абсолютизму та бонапартизму. Це стало причиною висунення на адресу Ш. де Голля тогочасними й сучасними радикально налаштованими ліберальними та комуністичними істориками, політологами, а також провідними політиками звинувачень у мало не відновленні ним архаїчної системи монархічного одноосібного правління, а отже й погранні принципів західної демократії та намаганнях узурпації влади [174].

Насправді, за цієї особливої політичної форми президентського персоналізму ефективність політики пам'яті завжди за-

безпечувалась завдяки тому, що символи, традиції та історичні пам'ятки, які позитивно впливають на динаміку національних мотивацій і почуттів, наповнювались якісно новими сенсами та цінностями. На основі останніх і формуються вже модерні уявлення щодо сумлінного виконання свого національного обов'язку, самовідданості й навіть жертвовності у служінні вищим ідеалам Батьківщини [175].

За такого підходу минуле сприймається в історичній пам'яті не як череда майже безперервних поразок, а навпаки як приклад здатності гідно виходити з будь-яких випробувань. Воно нерозривно пов'язано із сучасним, в якому гідно поєднуються традиція та новаторство. При цьому періоди домінування монархізму, бонапартизму, республіканізму і навіть вияви революціонізму оцінюються на рівні пересічних громадян та еліти як однаково важливі для становлення модерної держави. Звідсіля й ушанування історичних пам'ятників, що відображають різні епохи національного минулого, та віддання належних почестей видатним історичним особам з різних, а подекуди й ворожих (реставраційного та революційного) політичних таборів. Одночасно внаслідок подібного підходу до історичних святинь за кількістю «історичних місць пам'яті» Франція посідає мало не перше місце у світі [176].

Більше того, часто-густо національні свята Франції являють собою своєрідне поєднання здавалося б протилежних ідеалів державності, що насправді лише сприяє збереженню необхідного рівня толерантності представниками відмінних у своїх політичних (а отже й меморіальних) уподобаннях соціальних груп французького суспільства. Це своєю чергою сприяє збереженню високого ступеня загальнонаціональної консолідації. Саме тому у різноманітних версіях французької історії, у представників навіть взаємоконкурентних історичних шкіл картина минулого та його відображення у пам'яті прийдешніх поколінь постає з мінімальною ідеологічною за-

ангажованістю, тяжіючи до всебічного бачення історичної реальності.

Необхідність наслідування подібної здатності до цілісного бачення власної історії у своїй національно-культурній політиці значною мірою обумовлена тим, що під значним впливом ідей французької історичної та політичної науки перебували як видатні представники українського державницько-консервативного націоналізму – В. Липинський, М. Сціборський, Д. Донцов, Ю. Липа, Л. Ребет, так і не менш відомі історики з протилежного дослідницького та політичного табору – українські соціалісти-народники – М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко, В. Старосольський, В. Винниченко. Якщо українські консерватори спирались на традиції французького монархічного консерватизму, то українські ідеологи своєрідного «етичного» соціалізму сповідували не стільки марксизм, скільки руссоїзм, а потім ідеї розвинуті французькими соціалістами-утопістами, представниками так званої культурно-історичної школи, контівського позитивізму та французького солідаризму. Саме на цих засадах українські народники пропагували громадівство як форму національного єднання.

Але на відміну від Франції, яка попри всі негативні історичні обставини зберегла і посилила свою державність, в Україні за часів національно-визвольної революції 1917–1922 рр. не в останню чергу саме через непримиренність народницького соціалізму та гетьманського монархізму не спрацювала жодна зі згаданих концепцій національної консолідації. Адже саме конфлікт між цими двома взаємно антагоністичними, національно-консервативною та соціалістично-прогресистською, ідеологіями багато в чому унеможливив порозуміння між Центральною Радою (пізніше Директорією) і Гетьманом П. Скоропадського, що зрештою посприяло поразці української національної революції та втраті проголошеної державності.

На жаль, у сучасній Україні цей антагонізм двох моделей оптимального творення національної державності все ще не подолано як на рівні історичних інтерпретацій нашого минулого, так і масової свідомості. Внаслідок цього в процесі перманентної політичної реформи відсутнє належне врахування єдності елітарного та демократичного складників. Звідси нинішня затята критика національно-політичного консерватизму з лівого та ліберального українських таборів, представники яких зокрема ототожнюють інститут президентства з реакційною монархічною архаїкою, абсолютно марно сподіваючись лише за рахунок його ліквідації забезпечити реальну демократизацію політичного життя в Україні.

Водночас, як свідчить французька історія, залучення символів історичної пам'яті до процесу легітимізації зокрема модерних демократичних політичних інститутів, має вкрай величезне значення. Адже в даному випадку йдеться про створення необхідних передумов ефективності політичного елітизму та лідерства. Це обумовлено тим, що у ситуації гострих соціальних та економічних криз, стихійних лих, а також гібридних і, тим більше, конвенціональних воєн (всі ці вкрай небезпечні явища сьогодні мають місце в Україні) з необхідністю виникає потреба в ефективній та оперативній владній вертикалі і водночас – у максимальному законодавчому поєднанні повноважень та відповідальності очільника держави [177–181].

Саме з цією метою у Франції завдяки сталості історичної пам'яті збережено уявлення щодо правомірності доповнення юридично кодифікованих положень Основного закону положеннями природного (прецедентного) права, що спирається насамперед на усталені загальновизнані з давніх часів норми та цінності.

Це передбачає оцінку глави держави не просто як тимчасово обраного високопосадовця, а як національного лідера не за посадою, а за покликанням, гідного своєї високої місії – не

просто виконання посадових обов'язків, а морального обов'язку самовідданого служіння історичним святиням та героїчним традиціям [182–184].

Завдяки подібному ставленню до демократії як справжнього народовладдя в межах так званої плебісцитарної демократії у Франції реалізовано базові засади послідовного президенталізму. Згідно з ними президент отримує право на керівництво виконавчою гілкою влади і навіть на оголошення надзвичайного стану та тимчасове прийняття всієї повноти влади, а народ уповноважений висловити недовіру главі держави через загальнонаціональний референдум, що має спонукати законодавчу владу ініціювати процедуру імпічменту.

Зазначене стосується і конституційно виписаних підстав для оголошення імпічменту глави держави. Згідно з IX розділом Основного закону П'ятої французької республіки ініціатива про початок цієї процедури має надходити лише від 10% представників Сенату та 10% депутатів Національної асамблеї. Після цього необхідно голосами двох третин представників обох палат парламенту скликати спеціальну сесію особливого квазісудового інституту – Високої палати правосуддя, до якої входять по 12 членів верхньої та нижньої палат законодавчого органу, які більшістю голосів ухвалюють чи не ухвалюють відповідне рішення. Причому важливо, що сам цей вердикт виноситься без попереднього розгляду справи судовою гілкою влади, тобто за морально-політичними мотивами.

Нещодавно (у 2014 р.) парламент Франції ухвалив заміну офіційного формулювання головного мотиву для оголошення імпічменту: замість надто загального пункту звинувачення, за яким Президент може бути підданий імпічменту у випадку «державної зради», до 68-ї статті Конституції введено іншу підставу – президент «може бути відсторонений за скоєння проступків, з усією очевидністю несумісних із його перебуванням на цій високій посаді».

Главу держави може бути відсторонено від влади не за кримінальний, а за службовий злочин і навіть за професійну невідповідність обійманій посаді, а також – за аморальну, з погляду представників законодавчої влади, поведінку, відповідну зафіксованим в історичній пам'яті уявленням про неблаговидні вчинки людини, що обіймає цю високу посаду. Тобто в даному випадку йдеться не про карну, а передусім про політичну відповідальність глави держави, яка може оцінюватись як рівень компетентності та моральності чинного президента, його готовності служити загальнонаціональним інтересам.

Більше того, за Конституцією П'ятої республіки члени уряду також можуть бути піддані імпічменту за діяння, вчинені при виконанні своїх обов'язків. Нарешті, будь-який громадянин має право звернутись до ще однієї позасудової інстанції, сформованої з числа депутатів парламенту – Палати правосуддя Республіки – зі скаргою на члена уряду, проти якого у разі підтвердження звинувачень, може бути порушено карну справу (все це не має нічого спільного з недавно прийнятим в Україні законом про імпічмент, зміст якого сповнений юридичної казуїстики, фактично спрямованої на неможливість реалізації цієї процедури).

Отже, механізми функціонування виконавчої влади, що мають свої витоки в історичній традиції Французької Республіки, доцільно застосувати в процесі розроблення ефективних заходів протидії поширеним в Україні маніпуляціям із процедурами формально виборчої демократії – як-то підкупу виборців, монополізації ЗМІ, а також так званому адмінресурсу, внаслідок чого нерідко громадяни, навіть беручи участь у виборах, не мають жодної можливості впливу на політичний процес.

РОЗДІЛ III

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ: «КОМПЛЕКС ЖЕРТВИ»

3.1. Пам'ять про Другу світову війну в Республіці Польща

Республіка Польща зазнала катастрофічної поразки у Другій світовій війні. Польща і поляки як жодна країна Європи і як жоден європейський народ познали всю глибину приниження людської гідності через нищення нацистськими загарбниками на польській землі усього живого під час Другої світової війни.

Історична людська пам'ять про скоєні гітлеризмом злочини під час Другої світової війни у перші післявоєнні роки примирила різні політичні сили і в світі, і в Європі, і зокрема в Польщі. Внутрішнє протистояння політичних сил у самій польській державі, що перебувала під жорстким контролем СРСР – під радянською «опікою» у радянському «таборі соціалізму» (1944–1989), дещо вщухла. У ті часи Польща не могла дозволити собі говорити на повний голос проти злочинів фашизму, оскільки злочини проти власного народу чинилися і в самій країні польським керівництвом, а також «визволителями» – радянською владою і Червоною армією. Нагадаємо, що кон-

центраційні табори не були знищені (вже тоді нове керівництво знайшло їм застосування під тюрми і бараки залишились у прийнятному стані).

У 1990-і роки Республіка Польща утверджувала свою незалежність, розбудовувала систему безпеки держави в її просуванні до членства у НАТО (1999). Кінець минулого і початок нового тисячоліття позначилися у країні широкомасштабною підготовчою роботою для досягнення відповідних критеріїв європейської інтеграції польської економіки, широким спектром реформування внутрішньої політики і внутрішнього стану польської держави, подоланням негативів у різних сферах життєдіяльності Польщі і самих поляків.

Досягнення критеріїв участі в європейському об'єднанні і реалізації вимог європейського інтеграційного простору завершилось успішним приєднанням країни до Європейського Союзу (2003).

Особливі акценти історичної пам'яті поляків зосереджено на кількох питаннях, які і сьогодні вносять певний дисбаланс у суспільні відносини в країні, розхитують усталену схему взаємодії та взаєморозуміння різних верств населення і політичних груп із владою, сіють недовіру й підозру одне до одного і спонукають шукати ворогів там, де їх апріорі не може бути.

Тематика історичного і політичного дискурсу в сучасній Польщі концентрується у межах такого кола проблем: етимології застосування поняття «польський» як, наприклад, «польські табори смерті»; пошуків коренів польського антисемітизму; на обговоренні злочинів проти власних громадян політичних керівників країни періоду «соціалізму»; на пошуку винуватців економічних і політичних криз, що з особливою силою поширюється та заявляє про себе напередодні кожних чергових виборів до органів влади.

Спираючись на аналіз широкого кола історичних джерел і архівних матеріалів, досліджено правомірності застосуван-

ня етимології поняття «польський»; витоки польського антисемітизму; виявлено причини пошуку «ворогів» і винуватців політичних і економічних криз; проаналізовано польський дискурс щодо злочинів урядовців проти польських громадян у період побудови соціалізму; опановано інформацією щодо претензій Польщі до Німеччини за завдану шкоду під час Другої світової війни.

Польська історіографія з цих питань насичена низкою різнохарактерних публікацій, серед яких наукові монографії, статті, інтерв'ю, матеріали конференцій тощо. У широкому загалу наукових і популярних робіт переважають збірки наукових статей за зазначеними темами, що, вірогідно, викликано складністю пошуку й аналізу архівних джерел, процесу написання та публікації об'ємних історичних матеріалів. Інтерес до згаданої тематики в польському науковому середовищі посилювався від 2012–2013 рр. і саме на цей період припадає найбільша кількість опублікованих праць за наведеною тематикою.

Перші дослідження актуального публічного дискурсу ХХ ст. хоча й були написані, але найчастіше потрапляли до «кошика» чи публікувались в еміграційних виданнях. У країні вони з'явилися тільки на зламі 1960–1970-х років. Безпосереднім приводом для розгортання подібних досліджень стала широка антисемітська та антиінтелігентська пропагандистська кампанія 1968 р., спрямована головне проти польських гуманітарних еліт. Проте ширшої читацької аудиторії всі попередні видання досягли лише після падіння комунізму (1989).

Серед колективних робіт з історичної пам'яті в Польщі привертає увагу двомовна (польська і німецька) збірка наукових статей «Пам'ять-дискурс-ідентичність» («Pamięć – dyskurs – tożsamość. Rozważania interdyscyplinarne») за науковою редакцією Дж. Годлевич-Адамець і Д. Вишикевич, що побачила світ 2018 року. Тематика статей охоплює доволі широкий спектр проблем: від загальних теоретичних засад і різних виявів дис-

курсу з питань історичної пам'яті до аналізу походження і наповнення його складників. Автори статей зосередили свою увагу переважно на паралельному польсько-німецькому дискурсі у сфері культури – в літературі, кіно, малярстві тощо. Двомовний том, який є частиною вагомого меморіального доробку, що роками привертає увагу представників різних дисциплін, є записом роздумів про стан людини і світу в контексті польського та німецького дискурсів пам'яті пост-культури війни. Дослідники звертаються до категорії пам'яті в публічному та приватному вимірах, різнопланово представляють питання трансформацій та перетворень пам'яті, до взаємозв'язків і взаємопроникнення літератури, музики, мистецтва та сучасних медіа. Видання містить тексти германістів і полоністів, істориків та мистецтвознавців із Польщі, Німеччини й Іспанії [185].

Історичним етапам розвитку дискурсу в польському суспільстві присвячено монографію Кшиштофа Р. Подемського «Дослідження польського публічного дискурсу» [186]. В роботі автор проаналізував низку польських видань від 1989 р., присвячених публічній комунікації/публічному дискурсу/політичній мові, при цьому він зосередився на науковому аналізі політичних та журналістських текстів. У рамках цього огляду виокремлено внутрішній публічний дискурс (про Польщу) та зовнішній публічний дискурс (про інші країни). Розгляд польських питань викладено в хронологічному порядку періодів розвитку від Народної Польщі до Республіки Польща.

Маріуш Менз (*Mariusz Menz. Polska historia szkolna jako dyskurs wiedzy (wybrane przyklady)*) [187] проаналізував рівень насичення фактичним матеріалом польських підручників з історії і дійшов висновку, що шкільна історія повністю присвячена сучасній історичній політиці влади, а не розвитку польської держави. Автор висуває тезу – посилаючись на Мішеля Фуко – що така наука завжди є дискурсом влади. Як приклад, він наводить історичну інформацію про минуле Польщі – прийняття

хрещення князем Мешком, який залежно від мінливих політичних, соціальних і меншою мірою культурних контекстів, був представлений у шкільній освіті схематично, як звичка ознака часу – *signum temporis*. Поза підручниками, як доводить автор, шкільні програми викладання історії також відображають зміну завдань і цілей історичної політики можновладців. Шкільну історію як дискурс влади автор вважає доволі міцною і всемогутньою, щоби цьому якось протистояти.

М. Менз згадує про сучасний підхід німецьких істориків у висвітленні дискурсу з актуальних питань минулого, зокрема й Голокосту. Він звертає увагу на дослідників німецької історії (*Chael Stürmer* і *Klaus Hildebrand*), які навіть «поставили під сумнів центральну роль Голокосту як негативного засновницького міфу Федеративної Республіки Німеччина» [187, р. 378–387]. Тим самим, вони привернули увагу до болючого і вкрай важливого питання післявоєнної Німеччини, а також викликали дискусію щодо необхідності наголошення на тих аспектах німецької історії, які мали б дати німцям бодай трохи почуття гордості за власне минуле, а не лише постійного нагадування їм про німецьку провину та сором за власну історію.

Однак, вживаний термін «історична політика» часто критикується обома сторонами – за його зневажливий характер. У свій час цей термін увели до дискурсу ліві німецькі інтелектуали (наприклад Юрген Габермас), які вважали постулати своїх консервативних колег ревізійністськими. Автор дійшов висновку, що своєрідний діалог між дискурсом пам'яті та дискурсом пізнання доводить, що історія – як наука і як шкільний предмет – є дискурсом влади. І це не лише характерна ознака недемократичних режимів. Аби переконатися в цьому, варто прослідкувати за змінами, які відбулися, відбуваються (і відбуватимуться!) у шкільній історичній освіті Третьої республіки. Вони дуже повчальні. Тому історія не обов'язково є вчителем життя. Це радше життя, яке пише історію – особливо політич-

ну історію. При цьому нагадаємо, що у Польщі термін «історична політика» з'явився на початку ХХІ століття і став важливим пунктом у програмі владної в цій країні партії «Право і справедливість».

Дослідниця німецько-польських відносин Ганна Волф-Пове́ска (*A. Wolff-Powęska*) присвятила низку праць питанням Другої світової війни, а саме «образу нацистської доби» [188; 189]. Визначальною ідеєю авторки є необхідність «створити тверезий образ нацистської доби», до якого також можна «включати все і нічого». Її роботи показують нам, наскільки багатограним, багатим на факти та почуття, і наскільки складним був і залишається нацистський фрагмент німецької «пам'яті» чи, можливо, «забуття» останніх восьмидесяти років.

Варто також зазначити, що авторка доволі оптимістично дивиться на нову добу (після 1989–1990 рр.) винятково позитивного польсько-німецького співіснування та його майбутнє. Саме така її оцінка викликає широку критику в польських наукових колах. Крім того авторка намагається обмежити проблему боротьби Німеччини з темрявою нацистського минулого виключно злочинами Голокосту. В цьому випадку дослідження обмежуються лише питаннями, пов'язаними зі знищенням європейських євреїв. З таким одновимірним трактуванням злочинів націонал-соціалізму радше слід сперечатися. І це особливий обов'язок польських істориків. Можна також посперечатися з думкою авторки, що «пам'ять про Голокост» стала «засновницьким міфом Берлінської республіки» [189, s. 484].

Анжей Щабашук (*Andrzej Szabaciuk*) у книзі «Сек'юритизація дискурсу про минуле як виклик з погляду відносин між Україною та Польщею» (*Sekurytyzacja dyskursu o przeszłości jako wyzwanie z punktu widzenia stosunków Ukrainy i Polski*) [190] вважає за необхідне активніше залучати дискурс для віднайдення консенсусу українців і поляків із проблемних питань історії двох країн. Автор запропонував для цього провести

сек'юритизацію дискурсу про минуле з погляду конструктивізму. І прослідкувати, як визначення чужого історичного нарративу (як екзистенційної загрози) може вплинути на внутрішні відносини та зовнішню політику країни.

Проблема відмінностей у сприйнятті власного минулого мала значний вплив на польсько-українські відносини практично від часів розпаду Радянського Союзу. Молода Україна, як і Польща, переживала в цей час розквіт історичних досліджень. Раніше всього цього не можна було публікувати через комуністичну превентивну цензуру, був обмеженим доступ до архівних матеріалів і окремих книжок. Нагляд за викладанням історії та роботою історика мав ключове значення в очах державного апарату, який ставив собі за мету контролювати дискурс про минуле.

Політиці історії та політиці пам'яті в Європі присвячено роботу Рафала Чведорука «Політика історична в Європі» (*Rafal Chwedoruk. «Polityka historyczna w Europi»*) [191]. Автор пропонує власну періодизацію етапів історичної політики в післявоєнній Європі. Перший період історичної політики Чведорук називає фазою національної реконструкції, коли в багатьох країнах створювався міф про «національну жертву» та рух опору. Від 1950-х рр. настала «епоха мовчання», коли суперечності воєнного часу ігнорувалися в державній політиці. Наступною фазою став період «перегортання пам'яті», яка досягла апогею в 1970-і рр. Політичні зміни призвели до самокритики в оцінці ставлення до власної нації. Наприкінці 1970-х розпочався «консервативний поворот» і «повернення нації», що означало повернення до героїзації власної нації та відродження націоналістичної міфології, подібної до тієї, що була у XIX ст. Поза періодизацією автор розглядає основні дискурси історичної політики в Європі XXI століття. Серед них проблеми перегляду оцінки Другої світової війни, інтернаціоналізації пам'яті про Голокост, посттоталітарні дискурси, постколоніальний дискурс.

Російському культурно-ідеологічному дискурсові присвячено дослідження Олександри Синовець (*Aleksandra Synowiec*) «Образ Росії в культурно-ідеологічному дискурсі» [192].

3-поміж робіт провідних польських дослідників привертає увагу монументальне наукове видання «Війна і пам'ять» (*Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku*) – журнал Музею Другої світової війни в Гданську, яке виходить із 2018 р. Темою випуску 2021 р. №3 була окупація Східної Європи та її наслідки. Автори статей зосередилися на окремих питаннях цього тематичного твору, торкаючись багатьох цікавих деталей. Рефреном випуску 2021 року [193] стала ідея необхідності розкривати злочини проти людяності, вчинені під час Другої світової війни. Покликанням істориків, підкреслюється у виданні, є обов'язкове нагадування про звірства німецьких і радянських окупантів. Це є обов'язком як істориків загалом, так і Музею Другої світової війни як науково-дослідної установи, що переслідує просвітницькі цілі.

Східна Європа стала ареною безпрецедентних актів варварства, геноциду та дегуманізації, вчинених Радянським Союзом і нацистською Німеччиною в 1939–1945 рр. Події, які відбувалися в той час, незважаючи на роки, що минули, залишаються невизнаними або мало дослідженими. На сторінках цього видання йдеться про окупацію Східної Європи: про спецпереселенців і депортацію вглиб СРСР, про масштаби діяльності обох окупантів, про ліквідацію німцями слідів злочинів у Білорусі, а також про німецькі і радянські злочини проти поляків.

На особливу увагу заслуговує наукова розвідка професора Вроцлавського університету Володимира Сулейя (*Vladzimir Suleja*) «Друга світова війна в пам'яті поляків» [194]. Можна погодитись із автором, що колективної пам'яті про роки Другої світової війни ніколи не буде. Ця пам'ять є синтезом окремих спогадів, що виступають у різних варіантах, які визначаються часом і місцем, оточенням та індивідуальними умовами жит-

тя під час окупації. Адже враження будуть різними, а отже й форма пам'яті у жителя Східних Кресів і центральної Польщі, в'язня концтабору і радянського ГУЛАГу, партизана і солдата з Тобруку, втікача з гетто і селянина із забутого світом села не збігатимуться. Жодних досліджень із цього приводу в Польщі досі не проводилося.

Пам'ять про минуле є важливим, фактично ключовим елементом історичної свідомості. Поки що немає загально-прийнятого визначення цього розпливчастого поняття, але ця тема полеміки та суперечок виглядає зайвою. У поляків, підкреслює історик, у колективній пам'яті про Другу світову війну домінують і донині переплітаються два образи – мученицький, наповнений стражданнями, а також героїчний, пов'язаний із воєнними зусиллями як усередині країні, так і на всіх фронтах, де воювали польські солдати. В польському суспільстві поступово окреслилася радикальна версія чіткого уявлення, що зберігається в колективній пам'яті. Однак комуністична влада намагалася перекреслити усі ті елементи героїчного образу, які вкоренилися в народі. Тільки після 1956 р. почався поступовий процес засвоєння окремих пам'ятних подій і традицій, які до того часу заперечувалися [194].

Зі здобуттям статусу повноправного учасника НАТО (1999) і з приєднанням до Європейського Союзу (2003), польське суспільство сфокусувало свою увагу на нерозв'язаних у свій час проблемах історичної пам'яті.

З особливою силою розгорнувся національний дискурс історичної пам'яті щодо участі Польщі у Другій світовій війні, польсько-єврейських відносин і навіть відповідальності Польщі за Голокост євреїв під час Другої світової війни тощо.

Таким чином, післявоєнні «битви за минуле» в Польщі сьогодні зосереджені на питаннях:

- правомірності застосування етимології поняття «польський» – як наприклад «польські табори смерті»;

- проблемі польського антисемітизму;
- пошуку «ворогів» і винуватців політичних і економічних криз;
- розкритті злочинів колишніх урядовців при владі проти польських громадян у період перебування Польщі в так званому «таборі соціалізму»;
- відшкодуванні Німеччиною «боргів» перед Польщею за заподіяні під час Другої світової війни збитки.

Інформаційна кампанія зі згадуваних проблем розпочалась безпосередньо з дискурсу застосування історичної термінології, що вона, на переконання польських інтелектуалів, не відповідала історичній правді. Неабияке незадоволення і спротив польського суспільства викликали назви таборів смерті, політики щодо єврейського населення, врешті і самого Голокосту з використанням терміну «польський». Тобто називання польським іменем і польською належністю, як-то «польські табори смерті», «польська антиєврейська політика», «польський Голокост» тощо. Наявну практику визначили, як спробу звинуватити Польщу в Голокості, фальсифікацію історії та свідомий підлив міжнародного іміджу польської держави.

Запевнень порушників домовленостей у відсутності злих намірів, які надаються практично після кожного втручання польської сторони, видається недостатнім. Їх не можна вважати правдивими, якщо вони знову і знову з'являються в тих самих ЗМІ. Це пов'язано, як вважається, або з умисними діями, або з неякісною роботою журналістів. Деякі заяви журналістів іноземних ЗМІ ображали поляків, хоча автори інформаційних кліше стверджували, що вони посилаються на географічне значення прикметника «польський». Таку аргументацію розкритикували польські інтелектуальні кола, які боролися за припинення використання цих термінів. Було слушно стверджено, що така аналогія не використовувалася в дослідженнях Гуантанамо чи табору Маутгаузен.

Аргумент щодо топографічного значення терміну «польський» (англійський аналог *polish*) спростувала Канадська рада зі стандартів телемовлення, змусивши канадське СТВ визнати порушенням журналістської етики вживання фраз «польське гетто» та «польський табір у Треблінці». Рада вирішила, що «не можна вживати прикметник “польський” лише стосовно топографії».

Обговорення цього питання на високих щаблях польської влади спричинило перегляд офіційної документації, переписування текстів шкільних підручників із суспільних наук і художньої літератури, перевірку роботи польських ЗМІ, нагляд за різномірними друкованими виданнями тощо. Начебто це не була цензура, однак застосовувані методи нагадували призабутий рудимент недалекого радянського минулого.

Водночас, керівництво Польщі надало зазначеній темі, яка зросла до серйозної проблеми, розголосу справи міжнародного масштабу: зобов'язало усі дипломатичні представництва держави стежити за іноземними ЗМІ та реагувати на використання назв, на кшталт «польських таборів». І будь-яка згадка про «польські табори смерті» в іноземних ЗМІ була підставою для втручання польських дипломатичних та інших державних служб із метою відповідними засобами і методами перешкоджати таким явищам, по зможі блокувати їх, припиняти такі вияви у формі відповідного звернення: дипломатичної ноти, офіційного листа чи телефонного дзвінка до редакції. Міністерство закордонних справ Польщі час від часу публікувало звіти про діяльність щодо виправлення вживання «неправильної і неправдивої термінології» [195].

Від січня 2005 р. польська щоденна газета «Rzeczpospolita» була уповноважена проводити інформаційну кампанію проти формулювання «польські табори смерті». Цій кампанії присвячувалася спеціальна офіційна сторінка газети, де друкувалися звернення, статті, та інша відповідна інформація. Характер

дописів був доволі агресивний, при цьому учасники дискусії вимагали притягнути «винуватців» подібних публікацій до відповідальності.

Особливе обурення викликало те, що згадана термінологія використовується саме в німецьких ЗМІ. Це також підтверджувалось і тим, що частіше вживаються терміни «нацистські» замість «німецькі» (наприклад «нацистські злочини»). Таке, на думку критиків, свідчить про відверте бажання зняти з німців провину за скоєні злочини, стерти межу між катом і жертвою.

Характерною рисою окремих етапів польсько-німецьких відносин за останні тридцять років було те, що на кожному з етапів точилися, хоч і з різною інтенсивністю, суперечки на тлі історичної пам'яті. Однією з них була вимога польської сторони до Німеччини про відшкодування втрат Польщі, яких країна зазнала в результаті гітлерівської окупації. Польща була однією з країн, яка зазнала найбільших матеріальних і нематеріальних втрат у зв'язку з німецькою агресією з 1 вересня 1939 року, внаслідок окупації, геноциду, Голокосту і руйнуваннями, спричиненими Німеччиною у 1939–1945 рр.

І вже у XXI столітті з польської сторони звучали звинувачення на кшталт «намагання приховати справжніх творців концтаборів і таборів смерті», фальшивої політкоректності, яка унеможливорює писати про німців як справжніх виконавців злочинів Голокосту, але дозволяє звинувачувати інші країни Центральної та Східної Європи у співучасті у злочині», – пише польський дипломат і колишній в'язень Освенциму проф. Владислав Бартошевський (*Władysław Bartoszewski*). І робить відповідний висновок: «політика замовчування, ігнорування цієї теми у підручниках призвела до нового переписування історії, в якій злочинці постають як жертви, а жертви тавруються ганьбою як злочинці» [196].

Використання терміну «польські табори смерті» – це також свідоме руйнування міжнародного іміджу Польщі, назва

«польські табори смерті» завдає шкоди Польщі та обмовляє її. Така політика спрацьовує на користь Росії як ушанування її ролі визволителя, натомість для Польщі – це початок поступового визнання співучасті у вбивствах.

Водночас, іноземні редакції звинувачують Польщу у надмірній чутливості до вживання фрази «польські табори смерті». Однак неможливо не помітити, що дії, спрямовані на прибирання подібних фраз із ЗМІ, потрібні, оскільки неправдиві заяви використовують і публічні, і політичні особи. У квітні 2012 р. така подія відбулася під час церемонії вшанування Яна Карського Президентською медаллю Свободи. А Президент США Барак Обама, вручаючи нагороду Адаму Ротфельду, заявив, що Яна Карського нелегально переправили до Варшавського гетто та «польського табору смерті».

Поняття «польські табори смерті» є небезпечним ще й тому, що напряду пов'язується з негативним ставленням поляків до єврейського населення. У заявах для преси, які критикують використання словосполучення «польські табори смерті», містяться звинувачення у зміцненні та поширенні стереотипу поляків-антисемітів. У цьому сенсі вони можуть бути результатом історичних подій, різних інтерпретацій історії та різної історичної пам'яті. Таким чином фальсифікація польської історії пояснюється стереотипом поляка-антисеміта.

Фактичний же стан антисемітизму в Польщі визначити не легко. Дослідження щодо ставлення поляків до євреїв проводили польські дослідники у 1992, 1996, 2002 і 2010 роках. Для цілей дослідження антисемітизм поділявся на сучасний, релігійний і постголокошний. Сучасний антисемітизм – це віра у всемогутність євреїв та їхній вплив на різні сфери життя, натомість релігійний антисемітизм стосується вчення Церкви та віри в те, що євреї винні у смерті Христа.

Тоталітарна держава, якою був Третій Рейх, вимагала від всіх підкорених і власних громадян безумовного дотримання

статутного права та його законів, які в тій Німеччині нищили демократію, саме життя та людські цінності. Ліквідація цінностей позбавляла людей їхньої гідності. Хоча у християнській філософії гідність пов'язана з фактом життя, створеного Богом.

Антисемітизм після Голокосту виражається у вірі в те, що внаслідок Голокосту євреїв у Польщі майже немає. 50% погодилися з думкою, що поляки не люблять євреїв, а понад третина були проти цього твердження (38,6%). Найчастіше респонденти визначали антисемітизм як небажання і неприязнь до євреїв (25,6%), а також як ненависть та ворожість до євреїв (11,9%). Хоча більшість поляків не висловлювали антисемітських поглядів, однак майже половина (45,2%) погоджуються, що євреї мають занадто великий вплив у світі, третина (34,2%) вважає, що євреї мають занадто великий вплив у політичному житті Польщі, одна третина (34,1%) вважає, що вони мають занадто великий вплив на польське економічне життя, одна четверта (26,8%) вважає, що вони мають занадто великий вплив на польські ЗМІ.

Так, у листі до редакції «Rzeczpospolita», опублікованому 11 травня 2009 р., Єжи Белецький, колишній в'язень концтабору Аушвіц, пов'язав появу терміну «польський табір смерті» із заявами рабина Залмана Меламеда про те, що «Польща – нечиста країна, пронизана антисемітизмом». Белецький закликав переслідувати авторів таких висловлювань так само, як і авторів антисемітських виявів.

Історія польсько-єврейських відносин не позбавлена антисемітських дій чи заяв. Тому важко заперечувати, що стосунки між поляками та євреями не завжди були добрими. Важко також не брати до уваги той факт, що саме в довоєнній Польщі кількість євреїв була найбільшою в Європі. Польща була батьківщиною євреїв і поляків, про що свідчать спогади тих, хто пережив Голокост. Відтоді як Польща відновила відносини з Ізраїлем, обидві країни намагаються зберігати добрі відносини та підтримувати заходи, спрямовані на зближення націй.

Використання фрази «польські табори смерті» у засобах масової інформації формує негативні стереотипи й упередження щодо Польщі, яка легко може стати джерелом міжнаціональної ворожнечі. Редакція «Rzeczpospolita», читачі та співрозмовники вважали, що використання таких термінів, як «польський табір смерті», негативно впливає на імідж поляків. Ці публікації називали «брехливими» та «наклепницькими». Деякі звинувачували іноземних авторів у свідомому чи несвідомому зміцненні та поширенні стереотипу польського антисемітизму. Ці дії було рішуче засуджено, відзначено важливу роль ЗМІ у донесенні історичної правди до молодого покоління, яке черпає знання із Інтернету.

Як бачимо, проблеми історичної пам'яті про наслідки Другої світової війни та зокрема Голокост не пішли у забуття і цей дискурс триває й надалі, розгортаючись з новою силою. При цьому вістря звинувачень польським загалом сьогодні повернулося (або повернуто) тільки проти німців.

Результатом ситуації, що склалася, стало остаточне вироблення польським керівництвом концепції провини німецького народу перед поляками. І цю провину, на переконання більшості поляків, сусідня країна має морально і матеріально відшкодувати. Польща підраховувала свої збитки від дій Німеччини у війні. Збитки оцінили у 6 220 609 млн злотих. У вересні 2022 р. польський уряд прийняв рішення звернутися до Німеччини за репараціями. За підрахунками польської сторони, ця цифра складається з: людських втрат – 5,2 млн осіб, матеріальних збитків – 797 398 млн злотих, втрат культурних цінностей – 19 310 млн злотих, банківських втрат – 89 321 млн злотих, страхових втрат – 34,8 млрд злотих [197].

Уряд Республіки Польща продовжує наполягати щодо погашення боргів, що виникли внаслідок німецької агресії та окупації в 1939–1945 рр. З цього приводу МЗС РП звернулося до німецької сторони. У своєму зверненні (дипломатичній ноті 3 жовтня 2022 р.) Польща вимагає від Німеччини відшкодуван-

ня матеріальних і нематеріальних збитків у розмірі 6 трильйонів 220 мільярдів 609 мільйонів злотих відшкодування жертвам агресії та німецької окупації та їхнім родинам за завдані їм збитки та шкоду, а також системні дії, спрямовані на повернення награбованих з Польщі під час війни культурних цінностей, які зараз перебувають у Німеччині.

Нота також закликала німецьку державу сплатити «внески, що є результатом розбійницької діяльності» Кредитних спілок Рейху – установи, що діяла на окупованих територіях і брала участь у фінансуванні ведення війни Німеччиною, та Емісійного банку в Польщі – установи грошової емісії в Генеральному уряді. В документі також ідеться про повернення активів та пасивів польських державних банків і кредитних установ, пограбованих німецькою державою в 1939–1945 рр.

До того ж, уряд Польщі закликав Німеччину «повністю реабілітувати вбитих активістів довоєнної польської меншини та відшкодувати збитки, яких зазнали організації польської діаспори в Німеччині», а також системно врегулювати статус поляків і осіб польського походження у Німеччині шляхом відновлення статусу національної меншини (при цьому наголошується на питанні навчання польської меншини у Німеччині польською мовою).

У зовнішньополітичному відомстві Польщі пояснили, що в ноті використано термін «компенсація», а не «репарації», оскільки, як ми читаємо, перше формулювання має набагато ширший характер і охоплює як репарації за міжнародним правом, так й інші вимоги, описані в примітках.

Реакція уряду Німеччини (від 28 грудня 2022 р.) була однозначною: питання репарацій і компенсації втрат від війни залишається закритим і уряд Німеччини не має наміру вступати в переговори з цього приводу.

«Відповідь Німеччини на ноту Міністерства закордонних справ Республіки Польща про компенсацію свідчить про зне-

важливе ставлення до Польщі та поляків», – заявив заступник міністра закордонних справ Польщі. «Тут немає юридичної аргументації, і ця відповідь зневажає польську державу та поляків. До казок можна віднести заяви з прес-конференцій про чудові польсько-німецькі відносини. Тому що сьогодні німці платять за колоніалізм, вони платять Намібії, йдеться навіть про повернення артефактів Єгипту. При цьому вони застосовують подвійні стандарти», – зазначив заступник міністра [198].

Ситуація, пов'язана з німецьким відшкодуванням, що розгорнулася в Польщі напередодні президентської кампанії, була би більш-менш зрозумілою, якби зазначене питання вже не було обговорено і закрито. Нагадаємо при цьому історичні підстави виникнення і розв'язання цієї проблеми.

Одна з особливостей воєнних репарацій для Польщі, які були визнані та підтримані країнами-переможницями після Другої світової війни, полягала в тому, що репарації Польща отримувала не безпосередньо від Німеччини, а через Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). 16 серпня 1945 р. Польща підписала з СРСР угоду про відшкодування збитків, заподіяних німецькою окупацією, яка регулювала розмір і порядок надходжень до Польщі. Керівники СРСР пояснили польським представникам, що у сумарному вимірі отримані Польщею території переважають грошові еквіваленти інших репарацій, на які вона могла б розраховувати. Вірогідно, це були переконливі аргументи, оскільки вже 23 серпня 1953 р. Рада міністрів ПНР прийняла Заяву уряду ПНР щодо воєнних репарацій, де йшлося про те, що Німеччина вже в основному задовольнила свої репараційні зобов'язання і що задля поліпшення економічного становища Німеччини в інтересах її мирного розвитку, уряд Польської Народної Республіки, бажаючи зробити свій подальший внесок у вирішення німецької проблеми в мирному і демократичному дусі і відповідно до інтере-

сів польського народу і всіх миролюбних народів, постановив відмовитися з 1 січня 1954 р. від виплати компенсацій Польщі.

Таким чином, у 1953 р. уряд ПНР відмовився від репарацій із Німеччини. Документ набув чинності з 1 січня 1954 р. Рішення про відмову від німецьких репарацій від 23 серпня 1953 р. було прийнято відповідно до конституційного ладу польської держави і можливий тиск з боку СРСР не можна вважати погрозою застосування сили всупереч принципам міжнародного права, закладеним у Статуті ООН. До зазначеного додамо, що поза тим делегат уряду ПНР у заяві, виголошеній 23 вересня 1953 р. на пленарному засіданні 8-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, знову недвозначно підтвердив факт офіційної відмови Польщі від репарацій з Німеччини.

Однак, владні структури Польщі знову й знову повертаються до питання репарацій, як наприклад у 2014 р. У відповідь на запит із цього приводу до польського Сейму VII скликання (nr SPS-023-29350/14, від 31 жовтня 2014 р.), отримано вичерпну відповідь про те, що незважаючи на сучасні оцінки цього факту, Декларація від 23 серпня 1953 р. все ще діє відповідно до чинного міжнародного права [199].

Варто нагадати, що Рада міністрів наголошувала: «Декларація уряду ПНР від 23 серпня 1953 р. про відмову Польщі від воєнних репарацій визнається урядом ПНР. У цих аспектах немає підстав ставити під сумнів юридичну силу заяви 1953 р., яка була опублікована у збірнику документів 1953 р.

І вже 26 серпня 1953 р. Народна Палата НДР у декларації про створення тимчасового загальнонімецького уряду подякувала Польській Народній Республіці за відмову від подальших німецьких компенсацій для Польщі.

У світлі представлених правових рішень польська влада, на основі чинного міжнародного права, наразі не має можливості пред'явити Німеччині репараційні вимоги. У цьому контексті варто нагадати, що ст. 9 Конституції Республіки Польща гово-

рить: «Республіка Польща поважає обов'язкове для неї міжнародне право».

Водночас, ситуація, що склалася з німецькими репараціями для польської держави, жодним чином не обмежує права громадян Польщі подавати свої індивідуальні позови в німецьких судах.

Наступне питання в історичній пам'яті Польщі стосується розгляду злочинів проти народу колишньої влади «соціалістичного» періоду розвитку ПНР. Поза німецьким вектором політика Республіки Польща у сфері історичної пам'яті сьогодні сконцентрована на питанні злочинів Радянського Союзу (справа Катині, загарбання польської території напередодні Другої світової війни тощо), а також радянського режиму у 1944–1989 рр.

Спеціально створена установа для розшуку документів і покарання всіх злочинців у всіх сферах життя всіх історичних періодів – Інститут національної пам'яті Польщі – розпочав широку кампанію з виявлення та розкриття злочинів проти польського народу працівниками силових структур самої Польщі. І цей відлік злочинів ведеться від 1944 р. – з моменту приходу в Польщу радянської армії. Сьогодні насамперед розглядаються справи перших осіб держави періоду «соціалістичного будівництва», серед яких і справа генерала Войцеха Ярузельського.

Нещодавно польські ЗМІ повідомили: «Воєнний стан у Польщі в 1981 році нелегально запровадила група польських генералів на чолі з тодішнім секретарем ЦК Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) Войцехом Ярузельським». У цьому зв'язку до двох років ув'язнення з п'ятирічним випробувальним терміном засуджено 86-річного экс-міністра внутрішніх справ Польської народної республіки (ПНР) Чеслава Кіщака. Таке рішення у цій справі оголосив окружний суд у Варшаві [200].

Окрім уведення військового стану у 1981 р., до зазначеного додалася інша справа В. Ярузельського, що зберігалася в Інституті національної пам'яті у Варшаві: виявилось, що генерал співпрацював із органами польських військових спецслужб – Військової інформації. Ці органи були тісно пов'язані із радянським НКВС і є відповідальними за репресії серед військових та мирного населення Польщі.

3.2. Специфіка історичної пам'яті про Другу світову війну в Чехії

Важливість історичної пам'яті у формуванні суспільної свідомості, традицій громадянського суспільства та консолідації соціуму конкретної країни сьогодні вже не викликає сумнівів, не випадково так звані меморіальні дослідження становлять нині один із основних напрямів розвитку суспільно-гуманітарних дисциплін. «Впродовж останніх десятиліть наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворилися на буденне явище громадянського життя і на національному, і на міжнародному рівнях» – наголошують автори аналітичної доповіді про інституалізацію історичної пам'яті [201, с. 6].

Дослідники зазвичай розглядають колективну історичну пам'ять як своєрідний уявний неформальний соціальний конструкт, що функціонує завдяки постійно відновлюваним суспільним зв'язкам. Вони враховують також і те, що пам'ять суб'єктивна, вона базується не стільки на знанні, як на досвіді, а територія пам'яті населена численними проєкціями, фантазіями, викривленнями, фантомами сьогодення, оберненими в минуле, а отже відчуття визначаються не тим, що насправді відбувалося колись і діється тепер, а тим, як інтерпретуються історичні події.

Саме тому дослідження проблем історичної пам'яті потребує особливого методологічного інструментарію. Зокрема, Я. Грицак констатує, що «відсутність специфічних методологічних прийомів, які дозволяли б студіювати настрої мас, призвела до того, що наміри досліджувати історію “народу” так ніколи і не були реалізовані» [202, с. 12]. А В. Масненко вважає, що для дослідження цієї проблематики «найбільш продуктивними будуть методи студіювання саме суспільних комунікацій, особливо тих, що формують політичну та історичну культуру. У цьому сенсі політика пам'яті розглядається як один з основних каналів/засобів такої соціальної комунікації» [203, с. 47].

Масова комунікація за цих обставин є насамперед інформаційною діяльністю державної влади або контр-влади/опозиції, спрямованої на впровадження у колективній свідомості потрібних «актуальних» оцінок подій, явищ, виявів суспільної моралі. Будь-яка подія ставиться у певні національні, політичні, соціально-психологічні, релігійні або атеїстичні рамки інтерпретації. Як справедливо наголошують і аргументовано доводять сучасні вітчизняні дослідники, сьогодні «на міжнародному рівні та всередині багатьох національних суспільств поміж різних політичних сил точаться справжні “війни пам'яті”» [204, с. 5].

Чеський соціолог Н. Масловскі визначає два напрями формування історичної пам'яті, що обумовлюється її стратегічними завданнями у соціумі. Перший – як метод влади контролювати історичну свідомість і пам'ять громадян, а відтак і суспільство загалом, що характерно для авторитарних та тоталітарних режимів. На прикладі комуністичної Чехословаччини (1948–1989 рр.) особливо чітко простежується, як недемократичними режимами насаджується штучний, міфологізований характер історичної пам'яті. У такому разі відзначення річниць і пам'ятних дат ініціюється директивними наказами згори, а не визначається народною ініціативою знизу. Тривалий

період такого міфотворення деформує та спотворює історичну пам'ять і призводить до розриву між поколіннями сучасників, які здебільшого усвідомлюють викривлений характер такої насадженої пам'яті, та новими генераціями, які сприймають владну інтерпретацію за «чисту монету».

Другий підхід, який Н. Масловські назвав герменевтичним, полягає у тому, щоб інтерпретація минулого слугувала джерелом повчання та застереження у схожій ситуації в майбутньому [205, s. 275]. Герменевтичний напрям історичної пам'яті активно популяризується демократичною світовою спільнотою.

Національна історична пам'ять є вельми чутливою та різнобарвною тканиною суспільної свідомості. Як цілком справедливо відзначив чеський історик Ф. Яначек, уніфіковане вшанування національного історичного минулого можливе лише в окремих випадках, часто це залежить від різних політичних періодів, і тому нерідко трапляються різноманітні «переоцінки» [206, s. 2]. У результаті відбувається ліквідація старих та встановлення нових пам'ятних місць і символів. Іноді історичну пам'ять найпалкіше змінюють ті, хто найстаранніше служив попередній владі.

З пам'яттю поколінь тісно пов'язаний термін «постпам'ять», запроваджений М. Гірш. Це поняття пояснює, наскільки травматичним може бути досвід батьків, дідів і бабусь, переданих дітям і онукам через фотографії та розповіді. Емоційність та яскравість спогадів старших родичів перетворюють їх у спільні переживання, й молоді люди фіксують їх вже як спогади в собі. Себто пережиті травми, найбільше це виявляється у випадку Голокосту, знаходять продовження у наступних генераціях [207, s. 639]. Німецький соціолог У. Бек слушно зауважив, що саме травматична пам'ять про Другу світову війну зумовила формування універсалістської та гуманістичної європейської ідентичності. Відтак повоєнне покоління інтелектуалів прагнуло «забути» національні, релігійні та «расові» відмінності, щоб те, що сталося, більше ніколи не повторилося [205, s.281].

Усе зазначене вище, на нашу думку, досить чітко прослідковується на прикладі Чеської та Словацької республік, де після Оксамитової революції 1989 р. в Чехословаччині і розпаду ЧСФР та проголошення незалежності ЧР і СР у 1993 р. актуалізувалася проблема створення нового, національного наративу історичної пам'яті, зокрема про Другу світову війну, як одного з важливих елементів трансформації чеського і словацького суспільств та системних посткомуністичних перетворень у молодих державах Центрально-Східної Європи.

Наукове розроблення проблем національної пам'яті про Другу світову війну в Чеській Республіці поставлено на досить високому рівні. Так, лише впродовж 2013–2016 рр. вийшли друком наукові праці А. Крадохвіла і І. Соукупа, Р. Шустрової і Л. Гедлової, П. Мюцке, присвячені чеській пам'яті про війни та конфлікти й місця пам'яті Другої світової війни, спогади учасників подій [208–212].

У 1995, 2000, 2004, 2009 та 2015 рр. було проведено соціологічні дослідження думки чеської громадськості щодо Другої світової війни та антифашистського опору. Висновки І. Шрубта свідчать, що Друга світова війна є найтемнішою сторінкою національної історії для абсолютної більшості (96%) респондентів [213, s. 190]. У 2015 р. три чверті респондентів сказали, що необхідно вшановувати пам'ять про Другу світову війну та знакові події її перебігу [207, s. 641–642].

Подібна статистика суспільної згоди в історичній пам'яті є унікальною й не спостерігається щодо жодного іншого періоду новітньої чеської історії. Варто також зазначити, що за опитуваннями 2016 р. щодо подій національної історії ХХ ст. у чеських учнів середньої школи найбільший інтерес викликав саме Протекторат Богемії і Моравії у період нацистської окупації. Друга світова війна також була пріоритетною в зацікавленні ними всесвітньою історією [214].

На сучасному етапі чи не найефективнішим методом, яким наукова історія торує шлях до пересічного громадянина і стає

основою національної історичної пам'яті, є популяризація в медіа. Оскільки абсолютна більшість людей не читає наукові журнали, дуже важливо, щоб історики мали доступ до ЗМІ. Одна телепередача на історичну тематику поширює інформацію на значно більшу аудиторію, ніж десяток монографій. Це ж стосується історичних фільмів, театральних вистав, літературних романів на історичну тематику тощо.

Як зазначає Я. Ассман, ми розуміємо пам'ять про минуле не лише як механічну сукупність знань про минуле, форму історичної свідомості, але як динамічну пам'ять, яка постійно змінюється, пов'язану з особистісною ідентичністю [207, s. 639]. Тому історична пам'ять у кожного наступного покоління, через його специфічні цінності, видозмінюється й набуває іншої акцентуації.

Для простеження таких змін відома чеська історикиня Р. Шваржічкова-Слабакова у 2015–2019 рр. здійснила дослідження того, як комуністичний наратив про Другу світову війну на межі ХХ–ХХІ ст. трансформувався у сучасному чеському суспільстві в західну глобальну модель історичної пам'яті. Тобто об'єктом вивчення стали радянські та пострадянські інтерпретації історії Другої світової війни.

У опитуванні взяли участь 223 особи, з них 115 – старшого покоління (51–85 років) та 108 – молодшого (18–29 років). Анонімна анкета складалася з трьох питань, на які учасники мали давати відповіді упродовж 20 хв. Перше питання було сформульовано досить широко: «Що для Вас особисто означає Друга світова війна?». Анкетовані мали назвати 5 найвідоміших подій 1939–1945 рр. Ще одним завданням був опис подій Другої світової війни в місцевості проживання. Слід наголосити, що саме з останнім завданням учасники впоралися найкраще.

Р. Шваржічкова-Слабакова виокремила чотири вікові групи чеського суспільства та простежила те, як у їхній колективній пам'яті відображається трагічний досвід Другої світової війни.

Найстарше покоління (1925–1941 рр. народження) пам'ятає події з власного життя, а наймолодше (1984–1995 рр. народження) оцінювало період уже на основі сформованої в демократичній Чехії історичної пам'яті [213, с. 194].

Початковим пунктом трагічних подій для сучасників було похмуре болотисте 15 березня 1939 р. (себто окупація чеських земель), яке принесло страх та небезпеку. Примусова праця на окупанта, нестача їжі й товарів першої необхідності, карткова система, контрабандна торгівля між містом і селом стали наріжним каменем у спогадах про негоди того часу, але про рух Опору йдеться меншою мірою. Зокрема декілька респондентів згадали про те, що вчителі зберегли основи патріотичного виховання у школі. Іншими фактами були: прослуховування закордонного (західного) радіо, нелегальні збори (танці, перегляд фільмів), переховування союзницьких пілотів зі збитих західних літаків.

Для наступного покоління (1946–1959 рр. народження), вихованого в умовах комуністичного режиму, маркер «страждання» доповнюється тезою про те, що чехи «були залишені напризволяще та продані», вочевидь, західними державами. Головною темою стали злочини нацистів проти місцевого населення, арешти, ув'язнення, примусові роботи і концтабори. Водночас акцентувалася увага на непокорі німцям, традиціях внутрішнього та зовнішнього руху Опору. Разом із тим, майже всі представники другого покоління відзначають негативний образ радянських «визволителів» (так звані «звірства росіян»), які залишилися теж у ролі окупантів.

Для третього покоління (1963–1982 рр. народження) спогади про війну мають глибоке емоційне забарвлення, що супроводжувало розмови зі старшими родичами. З іншого боку, часовий розрив із Другою світовою війною, факт, що це не вплинуло на них особисто, дозволяло внукам не сприймати «темну» атмосферу тогочасного страху й розцінювати кмітливість та ви-

нахідливість дідів і батьків, які намагалися оминати окупаційні заборони й регламентацію, з деякою часткою гумору.

Четверте покоління, тобто по суті сучасна молодь, має свої особливості у форматі й ракурсах оцінки Другої світової війни. Вона сприймає Другу світову війну більш абстрактно й навіть міфологізовано як «темну добу». Рівень історичної пам'яті у наймолодших громадян є також і найемоційнішим, порівняно з попередніми поколіннями, адже вони сприймають інформацію з широкого кола візуальних джерел (фото, кіно, Інтернет), що залишає помітний слід у їхньому світогляді. Тобто трагедію Другої світової війни вони сприймають передусім крізь призму емоційного та морального імперативу, проте отримують лише опосередковану й уривчасту інформацію від батьків, які війни вже не знали, та дідусів і бабусь, які були ще малими.

Опитування респондентів продемонструвало наступну низхідну шкалу характеристики Другої світової війни: Трагедія – Голокост – політична боротьба – обмеження людських прав – героїзм – колабораціонізм – маніпуляція і пропаганда – розвиток науки і техніки – Гітлер як причина війни [207, s. 642–647]. Молодь значно частіше покладає особисту і виняткову відповідальність за війну на персону Гітлера й акцентує увагу, як тогочасна пропаганда та медіа-маніпуляції перетворили людей на «овочів» [207, s. 649–650].

У старших за віком респондентів вибудувалася така п'ятірка найбільш пам'ятних тогочасних подій: Сталінградська битва; десант у Нормандії; Мюнхенська конференція; вбивство Р. Гейдріха; Празьке повстання. Тобто результати підтверджують традиційну пропагандистську схему комуністичних часів: пріоритет Східного фронту при розгромі Німеччини; зрада західних капіталістів у Мюнхені, коли велися переговори «про нас без нас»; замах на Гейдріха як героїчна акція спротиву та повстання у Празі як кульмінація руху Опору. Молодь виявилася вже більш сприйнятливою до західної моделі історичної пам'я-

ті. Найчастіше називалися події: десант у Нормандії; напад на Перл-Гарбор; Голокост; напад на Польщу; Сталінградська битва [207, s. 653–655].

Суттєві розбіжності виявилися у відповідях на третє питання про опис тогочасних подій в місцевості проживання. Старше покоління акцентувало увагу знову ж таки на Мюнхені, «гейдріхіані», Празькому повстанні та русі Опору, виникненні Протекторату, спаленні окупантами сіл Лідиці та Лежаки, примусовій праці на німців. Молодь підтвердила пріоритет таких подій, як виникнення Протекторату, «гейдріхіана», трагедія Лідиць та Лежак. Проте молоді люди майже не згадали Празьке повстання, рух Опору й примусову працю. Натомість у 39-и випадках зазначили Голокост, натомість старші респонденти згадали його лише тричі [207, s. 657].

Від лютого 2022 р. на базі філософського факультету Празького університету стартував трирічний грантовий проект, виконавці якого мають на меті з'ясувати роль звуку в процесі формування колективної пам'яті про Другу світову війну. Досліджується те, як звук сприяв розумінню війни та її інтерпретації упродовж 1990–2020 рр. Гарантка проекту Р. Шваржічкова-Слабакова вважає, що «слух не тільки швидший і точніший за зір, але й попереджає нас про небезпеку. Таким чином, він несе в собі значний емоційний заряд. Коли згадується Друга світова війна, ми, ймовірно, думаємо про звуки падаючих бомб, сирени, що сповіщають про нальоти, звук гармат. Отже, ми можемо сприймати звуки як розповіді, що несуть певний сенс, який потім передається наступним поколінням» [215].

Таким чином, аналіз історичної пам'яті поколінь про Другу світову війну продемонстрував чітку тенденцію сприймати війну як універсальну категорію, висвітлену в абстрактних формах. Помітна також антропологізація, що розглядає війну як констатацію природно поганих людських якостей у сенсі «темного боку». На думку Х. Б'єрга, ці тенденції до антропо-

логізації, абстракції небезпечні, адже вони можуть призвести до зникнення конкретного змісту історії Другої світової війни, залишивши лише універсальне моральне послання [207, s. 662].

Наслідком Оксамитової революції в Чехословаччині стала всеохопна лібералізація суспільного життя. Серед важливих її завдань було відкриття архівів служби безпеки задля демонстрації громадськості антидемократичного і тоталітарного характеру попереднього режиму. Подібно як і в інших посткомуністичних країнах, у Чеській Республіці обговорювалося питання створення спеціальної інституції, яка мала організувати процес доступу, опрацювання та оприлюднення утаємничених документів служби безпеки.

Пропозицію щодо створення такої установи висунули депутати-сенатори в листопаді 2005 р. Чеський законопроект про Інститут національної пам'яті природно посилається на Акт 1993 року про беззаконня комуністичного режиму, що символізує основну легітимацийну стратегію новонародженої чеської демократії щодо проблемної комуністичної спадщини [216, р. 91].

Після двох років громадських обговорень та нормативно-правових процедур із 1 лютого 2008 р. установа під офіційною назвою Інститут вивчення тоталітарних режимів на чолі з П. Жачком розпочала свою діяльність. Інститут є головною державною установою в Чеській Республіці, яка задає тон формуванню історичної пам'яті та організовує дослідження доби неволі (1938–1989 рр.). Тобто періоди нацистської окупації та комуністичної влади були обидва визнані тоталітарними режимами. Серед прописаних у статуті Інституту завдань присутні такі: документувати нацистські злочини; доводити до відома громадськості результати своєї діяльності, зокрема публікувати інформацію про період несвободи, про діяння та долі окремих осіб, видавати та поширювати публікації; органі-

зовувати виставки, семінари, професійні конференції та дискусії; співпрацювати з науковими, культурними, освітніми й іншими установами з метою обміну інформацією та досвідом; співпрацювати з іноземними установами чи особами [217].

На сайті установи в рубриці «Історична тематика» подано розділ «Доба неволі 1938–1945» з короткою характеристикою наступних сюжетів: репресії за нацистської окупації; німецькі структури безпеки та репресій; три доленосні дні 14–16 березня 1939 р.; початок Другої світової війни та реакція чеських протекторатних органів; польська кампанія Гітлера очима німецької офіційної пропаганди; польська кампанія 1939 р. Текст супроводжується низкою тогочасних фотографій [218]. Особливо цінним є розділ «Аудіо та відео перелік до історичних тем». Там розміщено радіозаписи публічних виступів, які транслювалися в 1938–1945 рр., збережені після війни для потреб слідства щодо співпраці певних осіб із окупантами й оцифровані в 2005–2006 рр. [219].

Інститут перебуває по суті у процесі безперервної співпраці зі школами та навчальним процесом. При цьому не нав'язує вчителям якихось завершених оціночних концепцій: «Ми не хочемо уособлювати обов'язковий авторитет, давати школі чітко визначені моделі тлумачення. Ми протистоїмо політизації сучасної історії та жалюгідному моралізаторству. Ми пропонуємо сучасну історію як проблемне питання, відкрите для вирішення. Якщо навчання хоче бути цікавим, воно повинно представляти минуле в плюралістичній манері як інтерпретаційний діалог» [220]. Регулярно організовуються методичні семінари, лекції для вчителів та громадськості, вистави. Наприклад у першому півріччі 2019 р. у м. Ліберець показували виставу «Початки терору в Ліберці» про безчинства СС та ге-стапо у Чехії в 1939 р. [221].

Інститут ініціює конференції з характерною назвою «Історія у суспільному просторі». В жовтні 2022 р. третій тематич-

ний форум сфокусував увагу на глобальній історичній пам'яті. Обговорювалися такі проблеми як «Популізм та історія», «Глобальні та локальні ракурси пам'яті», «Література та пам'ять», «Мистецькі підходи до пам'яті», «Рефлексія пам'яті в медіа», «Пам'ять та школа» [222].

Виділяються значні кошти на різнопланові дослідницькі проекти. Зокрема, проект «Представники нацистського репресивного апарату Протекторату Богемія і Моравія» авторського колективу на чолі з П. Крейзінгером упродовж 2011–2017 рр. забезпечив підготовку наукових характеристик провідних представників нацистського окупаційного апарату в протектораті Богемії та Моравії. Серед них – співробітники гестапо, служби безпеки (SD) і розвідслужби Вермахту (абвер). Простежено також їхні долі після закінчення війни та їхнє можливе використання комуністичними силами безпеки [223].

П. Земан та його колеги у 2013–2017 рр. працювали над проектом «Від евтаназії до винищення євреїв». На прикладі окремих груп злочинців німецької національності з Південної та Північної Богемії (регіони Чеський Крумлов, Теплиці, Устінад-Лабем) дослідники показати розвиток геноцидних програм Третього Рейху [224].

У 2016–2018 рр. під керівництвом А. Адама виконувався проект «Примусова праця під час нацистської окупації на території сучасної Чехії» [225].

Головним періодичним виданням інституту, заснованим у 2006 р., є науковий щоквартальник «Пам'ять та історія». Перший випуск 2022 р. містить матеріали, що віддзеркалюють важливі аспекти чеського досвіду нацистської окупації. Так, до 80-річчя «гейдріхіани» підготовлено розвідку про умови життя в маєтку вдови рейхспротектора Р. Гейдріха в Паненських Бржежанах. Розкривається доля 2 тис. чехів, яких було депортовано на крайню північ Норвегії. Публікуються нещодавно знайдені фотографії, на яких задокументовано розстріл одного

з ромів, який втік разом із відомим нині «чорним партизаном» (так неофіційно називали ромів, що брали участь у спротиві) Й. Серінком із циганського табору в Летах [226].

Слід звернути увагу, що перший випуск 2023 р. присвячено тематиці «вкрадених дітей». Гадається, що редколегія збірника актуалізувала дану проблему у зв'язку з аналогічними злочинами російських окупантів на захоплених територіях України. Матеріали авторів із Чехії, Польщі, Німеччини та України відкривають маловідомі сторінки викрадення та примусової германізації дітей, аби вони могли надалі реалізовувати расові ідеали нацистського Рейху [227].

Зупинимося також на кількох найновіших тематичних публікаціях Інституту, електронні версії яких розміщено у вільному доступі на сайті. У 2021 р. за редакцією С. Кокошки було видано збірку про діяльність демократичної підпільної групи «Комітет петицій. Вірні собі» у 1938–1941 рр. Члени групи зосереджувалися не лише на інформуванні населення та виданні нелегальної преси, але й приділяли значну увагу планам відновлення Чехословаччини в дусі принципів сучасної соціальної держави. Група суттєво вплинула на ідеологічну програму спротиву, затверджену навесні 1941 р. під назвою «За волю. До нової Чехословацької Республіки» [228].

Унікальною публікацією авторства П. Плахи, виданою під егідою Інституту, стало перше дослідження про чехословацьких жінок, ув'язнених у центральному жіночому нацистському концтаборі в Равенсбрюці. Приділяється увага таким раніше табуйованим для висвітлення аспектам ув'язнення, як сексуальне насильство, материнство чи інтимні стосунки між жінками в концтаборі [229].

У 2023 р. вийшла документальна збірка особистих листів та спорадичних записів «Збережи цей лист як пам'ять про мене», адресованих родичам ув'язнених чехів у концтаборі в Дрездені. Згідно з інформацією істориків там у період 1939–1945 рр. було

гільйотиновано 892-х чехословацьких громадян, більшість із яких активно виступали проти німецької окупації [230].

Ще однією важливою установою є чеський Музей пам'яті ХХ століття, який від 2021 р. є членом Платформи європейської пам'яті та сумління. Там організують різноманітні заходи для громадськості: лекції, семінари, дебати, конференції, кінофестиваль, історичні прогулянки визначними визначними місцями та різноманітні онлайн-проекти [231].

Досить динамічно розвивається в Чехії і справа т. зв. «усної історії», тобто інтерв'ю із сучасниками важливих подій минулого століття. Провідною організацією цього напрямку, широко відомою в медійному просторі (в т. ч. в Youtube, Facebook, Twitter, Instagram), є неприбуткова «Post bellum». Вона є патронатною організацією усноісторичного проекту «Пам'ять нації» [232], а також у її структурі діють гімназія Національної пам'яті та Центр допомоги національній пам'яті. Окрім власне записів спогадів відбуваються дослідження архівів, оцифрування фотографій та історичних документів, підготовка радіо-, телевізійних чи письмових репортажів [233]. З 2020 р. чеською громадою у Львові засновано осередок «Post bellum», а після широкомасштабної збройної агресії Росії проти України ця організація долучилася до збору фінансової допомоги Україні [234].

Уже згадувана нами Р. Шваржічкова-Слабакова на основі результатів соціологічного опитування дійшла висновку, що на сучасному етапі саме рефрен переслідування і страждання в період Другої світової війни переважає в колективній суспільній пам'яті чехів [213, s. 205]. Тим не менше, у чеських підручниках з історії для середньої школи початку 1990-х рр. ще помітний вплив попередньої тенденції до перебільшення активності спротиву німецькій окупації. Критикуючи такий стан справ, Т. Вегер зауважив: «...читач помічає відсутність даних про те, як, принаймні до 1941–1942 рр., існувала неабияка

готовність деяких чехів до колаборації з німецькими окупантами» [235, с. 49].

Чутливою темою є примус чехів до праці на користь окупантів. Загальновідомо, що Протекторат займав вагомe місце в економіці Третього Рейху, зокрема у військовому виробництві. За різними підрахунками, за 1939–1945 рр. від 400 до 600 тис. чеських громадян було депортовано на примусові роботи до Німеччини. Важливим етапом вивчення даної теми стало заснування у 2003 р. чеського товариства «Жива пам'ять», яке активно взяло участь у співпраці з німецькими партнерськими організаціями, що займалися фінансовими відшкодуваннями Чеській Республіці за її економічну експлуатацію в роки Другої світової війни. Насамперед ідеться про фонд «Нагадування, відповідальність і майбутнє» (*Erinnerung Verantwortung und Zukunft, EVZ*). Держава, економіка і німецьке суспільство в цілому таким чином, хоча й із запізненням, взяли на себе відповідальність за несправедливість нацистської примусової праці і водночас визнали її жертви. У результаті в Чехії до 2007 р. отримали символічну компенсацію загалом 75 780 осіб.

Ще одним напрямом роботи стала реалізація у 2004–2007 рр. за підтримки Німеччини проекту «Документування біографічних інтерв'ю колишніх жертв примусової праці». За організаційної підтримки педагогічного факультету Карлового університету в Празі було записано 47 інтерв'ю з респондентами в Чехії та Словаччині. Колекція демонструє широкий спектр доль і різних форм примусової праці в'язнів концтаборів та трудової повинності інших цивільних осіб [236, с. 5–7].

На основі зібраного матеріалу створено навчальну онлайн-платформу «Примусова праця 1939–1945. Розповіді свідків для навчального процесу» (<https://nucenaprace.cz/>), яка пропонує для вчителів, учнів та студентів Чеської Республіки інноваційний навчальний посібник. Основу навчального матеріалу складають кіносвідчення очевидців, зняті за принципа-

ми усної історії і змонтовані в короткі біографічні фільми тривалістю приблизно 25 хвилин. Свідки представляють основні групи жертв примусової праці на чеських землях у 1939–1945 рр.: депортованих цивільних, в'язнів концтаборів, трудово-виховних таборів і таборів для інтернованих [236, с. 19–22].

Частиною платформи в розділі «Історія» є інформаційний фільм (35 хвилин) про примусову працю та її компенсацію, що корисно учням для загального розуміння проблеми. У матеріалах розділу «Історія» також присутні короткі відеофрагменти з біографічних інтерв'ю з жертвами примусової праці з країн Західної та Східної Європи – з Франції, Польщі і Росії. А протекторатний «Щотижневик» про примусову працю в «імперії» є ще й прикладом пропаганди з 1943 р. [236, с. 29].

Звертає на себе увагу інтерпретація сучасною чеською молоддю примусової роботи в Німеччині. Цей факт в очах правнички вже не є доказом виняткового страждання прабабусі, оскільки вона «добре вивчила німецьку». Тобто сучасне покоління акцентує увагу на актуальній для нього цінності – знання іноземної мови. Конкретні факти про рух Опору по суті зникли з родинного наративу для молоді. Залишилися лише неясні свідчення про таємні танці та відвідування лісу. Натомість значно зміцніла головна ідея – історія абстрактних страждань (насамперед глобалізований образ Голокосту) та родинного поневіряння в умовах війни [213, с. 196–204].

У жовтні 1941 р. в Чехії розпочалося «остаточне розв'язання» єврейського питання, тобто відправлення всіх євреїв до концентраційних таборів для фізичного знищення. Тогочасна трагічна ситуація посіла чи не головне місце в національній історичній пам'яті, зокрема в історичній освіті. Так, учнівське дослідження проекту EUROSTORY (щорічний конкурс для учнів середніх шкіл як освітня ініціатива Європейського Союзу) 2014 р. Давида Трояна присвячене одній з локацій трагедії Голокосту на чеських землях. Автор простежує функціонування

пересильного єврейського табору на Радіоринку в Празі, який асоціювався в ув'язнених з місцем прощання з домівкою, адже звідси людей відправляли у концтабори Терезін та Аушвіц (Освенцим). Упродовж 1941–1945 рр. через «Радіоринок» пройшло 45 513 євреїв, з яких 37 667 осіб загинуло [237, s. 87].

У той час чеським суспільством на озброєння було взято приховані та пасивні методи спротиву окупантам. Доказом цього є інформація місцевої історії, свідчення якої фіксуються в історичній пам'яті. Так, у 2014 р. в рамках EUROSTORY серед чеських проектів звертає на себе увагу дослідження юних краєзнавців Е. Богачкової та К. Фрічової «Луцки млин у Ходовліцях». У сюжетах, присвячених Другій світовій війні, присутні згадки про те, що власник млина Іржі Шашек здійснював так званий «чорний помел» (тобто не санкціонований окупаційною владою), аби допомогти землякам у продовольчій скруті. Подальший розвиток ситуації демонструє внутрішню різнорідність тогочасного чеського суспільства. Серед земляків виявився і донощик й справою зайнялася німецька поліція. На щастя, власнику млина вдалося уникнути покарання завдяки чеху-перекладачеві, який вправно маневрував й дещо змінював, перекладаючи німецькою, свідчення підозрюваного, і зрештою останній був звільнений «за недостатністю доказів».

Окрім того, Іржі Шашек, усупереч забороні окупантів на масові культурні заходи, організував у stodолі свого млина таємний дитячий театр. 25 липня 1943 р. він поставив виставу «Дві Марічки» з подальшими співами і танцями і навіть презентацією невеликого фільму місцевого режисера Інджіха Лаушмана «Пернікова хатина». Цікаво, що гостями заходу навіть були місцеві четники (чеські правоохоронці) зі своїми дітьми, але ніхто не доніс німецькій владі про дану культурну акцію [238, s. 45–46].

Незважаючи на негативну соціологічну статистику, яка демонструє образ чехів як страдницької нації в період Другої

світової війни, вважаємо за необхідне акцентувати увагу на головних подіях Руху Опору, які доводять, що в чеській історичній пам'яті присутні й елементи героїзму та нескореності. Ці події мають високий потенціал для виховання політичної свідомості, патріотизму й громадянськості молодого покоління, що є базовою умовою існування будь-якої нації.

Отож, після окупації Чехії нацистською Німеччиною 15 березня 1939 р., коли за наказом чеського президента Еміля Гахи досить потужні чеські збройні сили не чинили опір агресору, і наступного створення Протекторату Богемії і Моравії, першим виявом Руху Опору стали події 28 жовтня 1939 р., коли у річницю проголошення Чехословацької республіки 1918 р. на Вацлавській площі у Празі зібрався багатотисячний натовп, який скандував гасла «Хочемо свободи», «Хай живе Бенеш» (чехословацький президент, який після Мюнхенської змови 1938 р. зрікся посади й емігрував разом із урядом до Лондона). Окупанти вдалися до силових методів. У одній із сутичок дістав важке поранення та 11 листопада помер студент медичного факультету Празького університету Ян Оплетал. На церемонії прощання з ним 15 листопада зібралося близько трьох тисяч студентів. Далі кілька сотень осіб попрямували до Карлової площі, де відбулися перші сутички з поліцією. Протестувальники оточили автомобіль заступника рейхспротектора К. Франка та побили його водія, який від травм помер. Демонстранти зривали двомовні (німецько-чеські) оголошення, таблички, співали національні пісні [239].

На екстреній нараді з приводу цих подій Гітлер заявив: «Якщо вони не вгамоняться, потрібно виставити на вулиці гармати. Якщо буде ще яка-небудь демонстрація, зрівняю Прагу із землею» [240].

Відтак, ранком 17 листопада у Празі розпочалися облави. Страчено 9 організаторів та активістів студентських виступів, 1200 учасників заворушень ув'язнено в концтаборах Оранієн-

бург та Заксенгаузен. Припинили діяльність вищі навчальні заклади.

Отже, молоді люди не побоялися виступити проти нацистського режиму. Певну роль тут відіграв і юнацький ідеалізм та максималізм студентів. Важливо наголосити, що це був стихійний, без попереднього задуму та організації, вияв незгоди, а жоден зі страчених студентських активістів не належав до будь-якої течії чи групи Руху Опору. Навіть навпаки, групи Руху Опору закликали населення не вдаватися до деструктивних акцій на підтримку репресованих студентів «щоб уникнути подальших марних жертв» [239].

Студентська трагедія у Празі повторилася через 40 років. 17 листопада 1989 р., вшановуючи пам'ятку подію в Празі, студенти провели маніфестацію, яка переросла в демонстрацію проти комуністичного режиму. Натоп було розігнано із застосуванням сили. Однак історична ситуація цього разу була зовсім іншою. Безчинство комуністичної влади сколихнуло чеську громадськість. Це стало початком Оксамитової революції у Чехословаччині.

У 1941 р. Міжнародний Союз студентства у пам'ять про празькі події 1939 р. проголосив 17 листопада Днем студента як символ солідарності з тими, хто з політичних причин позбавлений можливості здобувати освіту. Сьогодні 17 листопада є також державним святом Чеської Республіки – «День боротьби за свободу і демократію» з проведенням різних публічних заходів. Наприклад у рамках вшанування Дня 17 листопада у 2021 р. вручення престижної премії Національної пам'яті транслювалося по телебаченню, вони супроводжувалося піснями 1930-х років, які виконували сучасні чеські естрадні співаки Ян Ціна, Міхал Горак, Анна Фіалова та Зузана Мікулцова [233, s.15].

Наступною акцією чеського Руху Опору стало вбивство Рейнгарда Гейдріха. Ставши рейхспротектором у Празі 27 ве-

ресня 1941 р., він наступного дня оголосив воєнний стан із метою забезпечення безперебійної роботи господарства. Під його енергійним керівництвом силові структури окупантів атакували мережу осередків Опору. Президент чехословацького емігрантського уряду в Лондоні Е. Бенеш погодився на план ліквідації Гейдріха – операцію «Антропоїд», розроблену британськими спецслужбами.

Замах було здійснено в Празі 27 травня 1942 р. двома десантниками, присланими з Великої Британії, – словаком Йозефом Габчиком і чехом Яном Кубішем, які після замаху разом із іншими членами групи парашутистів намагалися сховатися у православної церкви, де і загинули. Вже в день замаху Гімmlер віддав наказ про проведення каральних операцій, а пражська окупаційна влада розповсюдила оголошення з обіцянкою виплати 10 млн крон за інформацію про нападників на Гейдріха. Наступного дня, 28 травня, почалися страти чеських громадян, а після смерті Гейдріха від важких поранень 4 червня 1942 р. окупанти розгорнули масовий терор проти чехів – було страчено майже 3200 осіб, у т.ч. всіх сімох членів групи десантників, повністю знищені села Лідиці (10 червня) та Лежаки (24 червня). 24 жовтня 261-го члена чехословацького Руху Опору було страчено в концтаборі Маутгаузен. Зокрема був арештований, а в 1943 р. страчений видатний чеський журналіст, письменник і літературний критик Юліус Фучік, член другого підпільного Центрального комітету Комуністичної партії Чехословаччини. Написаний ним в ув'язненні «Репортаж із зашморгом на шиї» після війни було перекладено 80-ма мовами [241, с. 213].

Ці події мали значний резонанс на міжнародній арені та довели, що чеська нація чинить спротив. Проте у чеській історичній пам'яті досі існують певні розбіжності, а саме альтернативна оцінка щодо того, чи варто було здійснювати теракт проти Гейдріха з огляду на масштабні репресії і жертви, які він спровокував.

Інтерпретаційних трансформацій в історичній пам'яті знала й постать Ю. Фучіка. Оскільки десятиліттями складався його культ служіння комуністичній партії, то на початку 1990-х рр. ця «ведмежа послуга» обернулася проти нього як реального представника антинацистського підпілля. Зняття його скульптур, пам'ятників та перейменування названих на його честь вулиць можна пояснити мотивом усунення культу його особи в процесі декомунізації. Проте той факт, що бюст і меморіальну дошку на рідній оселі Фучіка двічі знімали, є показовим у плані перегинів та ексцесів тогочасної суспільної ситуації. Деякі публіцисти та журналісти тоді навіть стверджували, що він був інформатором гестапо та видав своїх соратників, що знаменитий «Репортаж» є фальсифікатом. Наукові дослідження довели необґрунтованість подібних сенсаційних закидів [242, s. 10–11].

Цікаво зазначити, що комуністична влада у повоєнній Чехословаччині також прагнула створити з єпископа Павліка, який прихистив членів групи замаху на Гейдріха у своєму православному храмі Кирила і Мефодія, образ інтернаціоналіста, хоча він негативно ставився до комунізму.

Загалом, операція «Антропоїд» вважається найбільш відомою акцією чехословацького Опору під час Другої світової війни. Щоправда, з 1948 по 1989 рр. комуністична влада Чехословаччини намагалася стерти в суспільстві пам'ять про неї через негативне ставлення до діяльності чехословацького уряду у вигнанні/еміграції, а парашутистів називали «агентами імперіалізму» тощо. Лише після Оксамитової революції і повалення комуністичного режиму в Чехословаччині у 1989 р. учасників замаху на Гейдріха визнали національними героями, і почався процес увічнювання пам'яті про їхній подвиг.

Уже в 1992 р. Чеська пошта випустила серію «Чехословацький Опір на Заході» з чотирьох марок, одна з яких, із зображенням Й. Габчика і Я. Кубіша на тлі приземлення парашутистів,

присвячувалася операції «Антропоїд». У 2007 р. на одній із будівель на місці замаху було встановлено меморіальну дошку з надписом «Патріотів не забувають, на відміну від чеських політиків». А 27 травня (в день замаху) 2009 р. на місці замаху урочисто відкрито Меморіал операції «Антропоїд», на створення якого пражани виділили 5 млн чеських крон. Підпис на бронзовій стрічці головного пам'ятника Меморіалу промовляє: «На цьому місці 27 травня 1942 р. о 10.35 героїчні чехословацькі парашутисти Ян Кубіш і Йозеф Габчик здійснили одну із найважливіших акцій опору Другої світової війни – ліквідацію чинного рейхспротектора Рейнгарда Гейдріха. Вони ніколи не змогли би виконати свою місію без допомоги сотень чеських патріотів, які заплатили за свою хоробрість власними життями». А в Празькому православному соборі Кирила та Мефодія, де 18 червня 1942 р. прийняли останній бій із німцями чехословацькі парашутисти, у 1995 р. відкрито, а в 2010 р. оновлено експозицію, присвячену їхньому подвигу.

Цілу низку пам'ятних заходів проведено у травні 2017 р. з нагоди 75-ї річниці операції «Антропоїд». Наприклад, Чеський національний банк увів до обігу пам'ятну срібну монету номіналом у 200 чеських крон, а Чеський і Празький монетні двори випустили золоті пам'ятні медаль та медальйони, присвячені успішній операції «Антропоїд». На честь учасників цієї операції названо розташовані поблизу місця замаху вулиці. А 26 травня президент Словаччини Андрей Кіска присвоїв учаснику операції словаку Йозефу Габчику військове звання генерал-майора (посмертно), а також запропонував своєму чеському колезі Мілошу Земану зробити те ж саме щодо інших учасників операції, але в Празі цю ініціативу з нагородження не підтримали.

Нарешті, операція «Антропоїд» та її трагічні наслідки знайшли відображення в чеській культурі – їй присвячуються літературні та науково-популярні видання, мистецькі й музич-

ні твори, художні фільми тощо. Наприклад, у 1964 р. в Чехословаччині вийшов фільм «Замах», у 1975 р. – фільм «Світанок», у 2011 – фільм «Лідіце», а в 2012-2013 рр. з'явилися книги чеського історика Ярослава Чванчара «Гейдріх» і «Кому життя, кому смерть» тощо. Вони, безумовно, вплинули на сприйняття чехами подій Другої світової війни. Зокрема опитування чеської молоді у 2015 р. продемонструвало, що вагомим елементом її історичної пам'яті стала асоціативна пара подій: вбивство Гейдріха (як яскрава акція Руху Опору) і знищення Лідіць та Лежаків (як трагічна сторінка мстивого терору окупантів) [207, s. 641–642]. До слова, у 2007 р. було споруджено грандіозний пам'ятник дітям Лідіць – жертвам каральної операції німців. Тобто можна очікувати, що саме у такому форматі пам'ять про ці трагічні події буде передаватися наступним поколінням і надалі.

Особливе місце в історичній пам'яті як чехів, так і словаків про Другу світову війну посідає вшанування героїчного шляху «від Бузулуку до Праги» в 1941–1945 рр. 1-го Чехословацького окремого батальйону (згодом бригади, армійського корпусу) генерала Людвіка Свободи. На сучасному етапі вона теж не позбавлена інтерпретаційних корекцій. Молодий чеський дослідник І. Ключ, який у 2014 р. виконував учнівський проєкт EUROSTORY на тему «Соколове – Соколов: зв'язок українського села та міста у Західній Чехії», відвідав Соколове під Харковом. Він підмітив, що воно розташоване у видолинку й дійшов висновку, що оборона тут не мала стратегічного значення [243, s. 100]. Тобто, бій під Соколовим 8–13 березня 1943 р. чехословацького батальйону в складі Червоної армії, який в історичній пам'яті комуністичного періоду став пропагандистською візитівкою радянсько-чехословацького бойового братерства, насправді не був таким важливим і визначальним.

Серед дослідників є певна дискусія щодо загибелі надпоручика Отокара Яроша у бою під Соколовим 8 березня 1943 р.

Згідно з інформацією радянської пропаганди він був смертельно поранений у груди кулеметною чергою з німецького танка. Але сучасні історики розглядають версію самогубства, хоча абсолютних доказів на сьогодні немає [243, s. 96]. Незважаючи на зазначені моменти, бойовий шлях чехословацького війська в складі Червоної армії продовжує вшановувати сучасна демократична влада Чехії.

Від початку 1945 р. внутрішній Опір у співпраці з еміграційним урядом Е. Бенеша готував усенародне повстання проти нацистської Німеччини. 1 травня відбулися перші заворушення. Одним із безпосередніх приводів до протестного виступу пражан стало розпорядження окупаційної влади від 4 травня 1945 р. про скасування німецько-чеської двомовності в управлінні та громадських написах, що його було встановлено одразу ж після окупації у березні 1939 р., та забороні вивішувати чехословацький стяг. Це спровокувало хвилю патріотичного запалу й того самого дня у Празі розпочалися маніфестації, зривання німецьких написів та нацистських прапорів. Цікаво, що розпорядження (телеграми) про зняття німецьких написів і вивішування чехословацьких прапорів часто мали підпис міністра транспорту Я. Каменіцкего, але насправді це були не офіційні інструкції уряду Протекторату, а смілива патріотична ініціатива одного з працівників Дирекції залізниць у Празі [244, s. 68].

5 травня Прага стала центром повстання, яке розпочалося раніше ніж передбачалося. Його очолила Чеська національна рада. На її радіозаклик у повстанні взяло участь близько 30 тис. осіб. Вони будували барикади на вулицях, захищали радіо, кидали пляшки із запальною сумішшю в німецьку бронетехніку, обстрілювали німецькі війська з-за будинків, кидали гранати з вікон.

Як приклад німецького терору проти повстанців, наведемо трагічні події у районі Жижков, де у приміщенні школи роз-

ташовувалися казарми німецького підрозділу СА. Молоді нацисти відверто тероризували населення. 5 травня вони затягли в казарми вісім десятків заручників, деяких з них – спійманих зі зброєю в руках, або й без неї – катували на подвір'ї, а потім розстріляли. Неповний список жертв нараховує 44 особи [245].

Комуністична пропаганда до 1989 р. не допускала в історичну пам'ять про повстання факт, що під час боїв повстанцям допомогли частини 1-ої дивізії так званої Російської визвольної армії (РВА) союзника нацистів генерала Власова. Керував цими підрозділами українець генерал-майор К. Буняченко. Він начебто заявив повстанцям: «Чехословаки брали участь у звільненні Києва. А я киянин, тому залишаю вам артилерію» [246]. Очевидець згадував: «Ми отримали текст, у якому власовці пояснювали, що прийшли допомогти чехам захищати Прагу від німецьких фашистів. Наступною метою вони назвали боротьбу за визволення України від сталінської диктатури» [247].

Роль «власівців» у повстанні сучасник визначив таким чином: «Головна заслуга дивізії РВА полягає в тому, що вона в критичний момент розділила місто на дві частини – північну і південну, завдяки чому запобігла з'єднанню (німецьких) збройних формувань за межами Праги для наступу на місто. Якби не участь цієї дивізії у Празькому повстанні, то західна частина міста була би зайнята вже 6 травня, а саме повстання наступного дня точно було би придушено» [248]. У боях із німцями загинуло приблизно 300 «власівців» [241, с. 217].

8 травня відбулася капітуляція німецьких військ, а вранці 9 травня Червона армія вступила до Праги. Донедавна втрати чеських повстанців обраховували у 1694 загиблих, але Інститут військової історії до 70-річчя Празького повстання видав публікацію, в якій зазначено 2898 полеглих учасників Празького повстання, тобто корекція кількості майже вдвічі більша [248].

Празьке повстання є тематичним тлом регулярних пам'ятних відзначень її річниць на теренах Чеської Республіки з участю представників органів влади та громадськості, спортивно-фізкультурних та військово-меморіальних товариств [249; 250].

Символом оборони Праги від наступу німців із півночі став Тройски (сьогодні – Барикадний) міст. Про нього складено цикл оповідань письменника Яна Дрди «Тиха барикада» та створено однойменний фільм режисера Отакара Ваври (1948 р.). Біля північного підніжжя мосту знаходиться пам'ятник бійцям Празьких барикад зі скульптурою скорботної жінки та полеглого барикадника (скульптор – Й. Малейовський). Невеликий пам'ятник знаходиться на узліссі Чортового гаю. На камені викарбовано п'ять імен учасників повстання, які 7 травня у цьому місці знищували німецьке кулеметне гніздо. Загиблими повстанцями були Антонін Кімр, Карел Уграбка, Франтішек Петржик, Йозеф Воячек і Йозеф Заміш. Загалом таких пам'ятних місць, із монументами або меморіальними дошками, понад десяток [251].

На сучасному етапі спостерігається тенденція корекції історичної пам'яті про звільнення Чехословаччини в бік зменшення прославляння Червоної армії (зняття пам'ятних знаків, демонтаж скульптури маршала Конєва) та початку пошанування (пам'ятна дошка) позитивної ролі «власцівців» [252]. Однак і нині присутня певна героїзація цієї кульмінаційної події Руху Опору. Серед близько 800 задокументованих проектом «Пам'ять нації» свідчень учасників повстання є визнання їхнього природного людського страху, проблем із навичками користування зброєю та поведінки в міському бою. З боку повстанців теж зафіксовані прецеденти жорстоких розправ із німцями [247].

У 1939–1944 рр. з Прибалтики, СРСР, Угорщини, Румунії та Югославії нацистський режим переселив близько 1 млн етніч-

них німців насамперед до окупованих земель Польщі, Чехословаччини та Австрії.

Демократична влада сучасної Чехії, її історична політика та сучасні носії національної історичної пам'яті не можуть ігнорувати болюче питання щодо організації акції «відплати» німцям у повоєнний час. Президент Е. Бенеш у березні 1945 р. домогся згоди Москви на «національне очищення» від зрадників і колаборантів методом «дикого виселення». Це стосувалося передусім приблизно 3 012 000 німців, що проживали у Судетській області Чехословаччини [253, s. 195].

Навесні-влітку 1945 р. близько 730 тис. німців стали жертвами першого етапу цього процесу. Жодної законодавчої організації й регулювання вигнання німців із їхніх домівок налагоджено в цей час не було. Такий стан уможлилював свавілля та неконтрольовану діяльність самопроголошених національних «героїв» із середовища стихійно створеної так званої революційної гвардії. Дуже часто просто доносили на незручних сусідів, відбувалися публічний самосуд над дійсними чи ймовірними військовими злочинцями й експропріація їхнього майна.

На Потсдамській конференції союзники узгодили, що у 1946 р. з Чехословаччини буде переселено ще 2,2 млн німців [254, р.42], але цю «операцію з вигнання» планувалося здійснити вже шляхом «упорядкованого виселення».

Даний сюжет у чеській історичній пам'яті резонує значно рідше від інших. Т. Вегер підкреслив, що у чеських шкільних підручниках з історії, виданих у 1990-і рр., «темна сторінка» національної історії щодо вигнання німців залишилася на периферії уваги авторів [235, с. 51].

В. Мойжішова визнає делікатність ситуації, у якій чехи вже не були жертвами, а самі стали гнобителями: «Ми постійно зважуємо на розмір провини, хоча, на мою думку, не так просто порівнювати ступінь провини за військові злочини з од-

ного боку, та вчинені злочини у вільній країні в мирний час з іншого. Більше того, ми поволі про це забуваємо і багатьом післявоєнні події здаються зовсім неймовірними» [253, s. 204].

Український історик О. Кравчук зауважив: «При оцінці ставлення до німців необхідно врахувати тогочасні конкретно-історичні умови, а саме емоційний стан людей різних національностей, які постраждали від гітлерівської агресії та окупаційного режиму, зазнали тортур на захоплених Німеччиною територіях, пережили жахи концтаборів, загибель рідних, близьких від рук нацистів. На нашу думку, першопричиною жорстокості були дії гітлерівського режиму, скоєні раніше» [241, с. 218].

Після падіння комуністичних режимів дана тема викликала великий інтерес та зумовила міжнародну співпрацю між німецькими та чеськими істориками. Упродовж 1990-х років відбувалися жваві дослідження та дискусії про так звані «нові методи» у формуванні колективної історичної пам'яті у Німеччині та Чехії. Мається на увазі, що визнаються жорстокість та відсутність законних демократичних підстав у здійсненні переселенської акції. Утім такий «ревізіонізм» своєю чергою викликав критичні зауваження, що подібні інтерпретації та їх популяризація в історичній пам'яті формує простір для применшення або й заперечення важливих історичних фактів про нацистський режим і його злочини [254, p. 45].

Слід зазначити, що дана сторінка історичної пам'яті впливає на політичні процеси у сучасній Чеській Республіці у зв'язку з питанням судето-німецьких майнових відшкодувань. Зокрема тема активно дискутувалася у 2008–2009 рр. під час ратифікації Чехією Лісабонського договору про реорганізацію ЄС.

Отже, чеська національна історична пам'ять про Рух Опору в роки Другої світової війни перебуває у центрі уваги як державних інституцій, так і громадських організацій. Офіційні посадові особи регулярно беруть участь у меморіальних захо-

дах. Продовжуються наукові дослідження та публічні дискусії навколо дразливих питань, а ключові події спротиву фактично постійно є предметом публікацій у медіа, що свідчить про їх вагомe місце в історичній пам'яті сучасного чеського суспільства.

3.3. Історична пам'ять та контрпам'ять про Другу світову війну в Словаччині

Історична пам'ять про Другу світову війну посідає вагомe місце в політиці Словацької Республіки. Вже майже двадцять років провідною державною інституцією, серед завдань якої передусім збереження й популяризація історичної пам'яті про цю війну, є Інститут національної пам'яті (ІНП). Його створення стало наслідком ухвалення у 2002 р. словацьким парламентом Акту про національну пам'ять. Згідно з офіційно визначеними завданнями установи, її діяльність спрямовано на повну та неупереджену оцінку періоду несвободи. ІНП співпрацює з Генеральною прокуратурою Словацької Республіки, надає необхідну інформацію державним органам, систематично збирає та здійснює науково-документальне опрацювання інформації про період несвободи, співпрацює з іншими словацькими та закордонними установами, зокрема з архівами, музеями, бібліотеками, меморіалами концентраційних і трудових таборів [255].

Політичні керівники країни регулярно беруть участь у меморіальних заходах. Так, 8 травня 2019 р. голова Національних Зборів А. Данко вшанував пам'ять жертв фашизму на меморіалі «Славін» у Братиславі. Політик заявив: «Сьогодні один із найвизначніших днів, коли кожна свідома людина мусить нагадати те, що ми позбавилися фашизму, а Словаччина була звільнена». Разом з тим він відзначив, що на сучасному етапі

«можливо є найактуальніший час» для того, щоб розрізнити патріотизм і націоналізм. На важливість ушанування таких подій звернув увагу голова партії «Ми сім'я» Б. Коллар: «Історична пам'ять важлива, якщо ж люди і покоління її забувають, вони змушені проходити все знову і знову» [256].

Проте необхідно наголосити, що в сучасній історичній пам'яті чітко розрізняються визволення від фашизму та критика лінії поведінки радянських визволителів. Їхній винятково позитивний образ визнано міфом комуністичної влади. Відповідальність за злочини проти словацького цивільного населення покладається як на відступаючий Вермахт, так і на наступаючу Червону армію: «щоденні індивідуальні крадіжки, гвалтування жінок і дівчат, неконтрольовані безчинства, а головне – вивезення десятків тисяч словацьких громадян до гулагів», – наголошує зокрема один із провідних словацьких істориків І. Каменец [257, s. 77].

Функціонування в 1939–1945 рр. під протекторатом нацистської Німеччини Словацької держави, влада якої скомпрометувала себе профашистським режимом, антисемітською політикою та співпрацею з агресором, до сьогодні є головною «больовою точкою» національної пам'яті про Другу світову війну. Керівна тоді Глінкова словацька народна партія на чолі з Й. Тісо (одночасно був і президентом) стала основою політичної системи Словацької держави й еволюціонувала від правоконсервативної християнського типу до самовладної єдиної державної з елементами авторитаризму й тоталітаризму [258, s. 142].

Акцентується увага на порушенні прав людини в тогочасній Словаччині. Громадян запроторювали до в'язниці в Ілаві без судового провадження з мотивів політичної неблагонадійності. Офіційна владна пропаганда використовувала типові для недемократичних режимів заклики до боротьби за «нову людину», «ідеального словака» [259, s. 167–169]. Отже,

згідно із законом «Про національну пам'ять» (2002 р.), режим Словацької держави кваліфіковано як фашистський і разом із комуністичним його віднесено до періоду несвободи. Тобто спостерігаємо ту саму ситуацію, що й у Чеській Республіці. У 2008 р. опубліковано книгу «Словацька держава в образах (1939–1945)», де вміщено понад 500 світлин і документів, які наочно демонструють читачу тогочасну картину суспільно-політичного життя у фотообразах [260].

Особливе місце у формуванні історичної пам'яті посідає «усна історія». Так, урядовий проект першої половини 1990-х рр. під назвою «Мала історія чесько-словацьких стосунків» мав результатом публікацію кількох томів спогадів очевидців. Другий том було присвячено саме періоду Другої світової війни [261].

Інтерв'ю бралися у представників різного соціального походження, освітнього рівня, віросповідання та політичних поглядів. Загалом опубліковані матеріали є унікальними з погляду інтерпретацій та оцінок ситуації очима «пересічного громадянина».

Чітко простежується тенденція, що словаки-католики (становили 85% тогочасного населення країни) загалом були задоволені внутрішньополітичним курсом уряду Словацької держави, хоча зазвичай присутні скарги на бідність, нестачу певних товарів і продуктів, але вони формулювалися у соціальному й економічному, а не політичному дусі. Проте у представників лютеранської, греко-католицької конфесій уже помітні негативні зауваження щодо упередженого ставлення до них влади. Однозначно критичні оцінки лунали переважно з вуст чехів, угорців, українців-русинів. Євреї та роми зазнавали прямої відвертої дискримінації, яка обґрунтовувалася спочатку соціальними, а потім вже і расовими мотивами.

Характерною рисою є також те, що люди нижчого матеріального та освітнього рівня зазвичай позитивніше сприймали

владу, ніж заможніші й освіченіші. Вочевидь, це пов'язано з тим фактом, що консерватизм, націоналізм і патерналізм словацької влади ефективніше впливали саме на нижчі та середні прошарки суспільства, які своєю чергою менше переймалися політикою. Як наголошував І. Каменец: «Можна констатувати, що ставлення населення Словацької держави в історичній свідомості зафіксовано через позитивний або негативний досвід у господарсько-соціальной сфері, і набагато менше крізь призму політичного характеру держави та її режиму» [262, s.20].

Глибинним елементом історичної пам'яті є мотиви страху й алібізму як рушійних сил поведінки індивідів у повсякденному житті 1939–1945 рр. Владний режим у своєму прагненні контролювати суспільство не лише враховував їх, а й на них насамперед спирався, цинічно використовував для маніпуляцій. Тому в поведінці населення більше важили не політичні погляди, а передусім почуття страху за життя, роботу, родину [263, s. 60; 264, s. 21–22].

Зі Словацькою державою тісно пов'язана персона її президента Й. Тісо. Він мав вельми високий суспільно-громадський авторитет, насамперед знову ж таки серед словаків-католиків, оскільки був чинним священиком, вів моральне і скромне життя. Громадянам вельми імпонували його доброзичливість і доступність, відкритість у спілкуванні. Так, він не користувався послугами особистої охорони навіть тоді, коли щонеділі виїжджав зі столиці до містечка Бановце-над-Бєбравою, де очолював громаду, для проведення богослужіння.

На організованому чехословацькою владою повоєнному Національному суді за співпрацю з нацистською Німеччиною та компрометуючу антидемократичну діяльність у внутрішній політиці йому винесли й виконали смертний вирок через повішання (досі невідомо, що сталося з останками, але офіційної могили не виявлено). Такий трагічний життєвий фінал Й. Тісо додав до його образу ще й ореол мученика за словацьку дер-

жавність. Тому в колах словацької еміграції та серед багатьох вірян католицької конфесії він був і досі залишається позитивним персонажем у історії, який ревно служив Словаччині, за що його і вбили чехословаки й комуністи, які боялися його впливу та популярності серед населення.

Проте, в офіційній історичній пам'яті постать Й. Тісо окреслено негативними конотаціями. На нього покладається політична відповідальність за недемократичний режим і порушення прав людини у Словацькій державі. Наголошується, що на посаді президента у своїх діях він керувався здебільшого не власними бажаннями й моральними імперативами священика, а гнучким прагматизмом політичного керівника. Відтак вдавався і до ідеологічного маневрування, і до пропагандистських маніпуляцій. Благородні наміри «збереження нації» та «меншого зла», яким ідейні прихильники Й. Тісо аргументують його покірність німецьким вимогам, не приймаються: «Носії і пропагандисти політики “меншого зла”, зазвичай, поступово з нею зливаються, переступають через обмеження, які самі встановили, гаряче її перед собою й громадськістю виправдовують, а потім авторитарно насаджують» [263, s. 111]... «У результаті політика “меншого зла” має свою невмолиму логіку та кривий шлях: веде до зла більшого, навіть якщо її носії та апологети цього не усвідомлюють» [265, s. 88].

Цікавим є порівняння особи Й. Тісо з повоєнним чехословацьким лідером Г. Гусаком: «Подібно як і нацисти за допомогою Тісо, так і Ради за допомогою Гусака виконали через “поміркованих колаборантів” свої політичні завдання ліквідації “Празької весни” у Чехословаччині» [266]. Отже завданням сучасних істориків визначається деміфологізація постаті Й. Тісо шляхом пояснення того, як був сформований і діяв цей міф із загальною метою застерегти сучасне словацьке суспільство від подальшої його підтримки [267, s. 90].

У період із 29 серпня до 28 жовтня 1944 р. у центральній частині Словаччини відбувалося збройне протистояння між підрозділами словацької армії, які відмовилися підкорятися бра-тиславській владі й оголосили відновлення Чехословаччини, та німецькими військами, які поступово оволодівали цією територією, зрештою витіснивши повстанців у гори. Політичним органом керівництва повстання була Словацька національна рада, в рамках якої співпрацювали комуністи та демократи.

Відтоді простежується 5 періодів, у кожному з яких була специфічна шкала офіційних владних оцінок повстання. Одразу після його придушення, у 1944–1945 рр., влада Словацької держави, зрозуміло, однозначно засуджувала його. У 1945–1948 рр. у відновленій Чехословацькій республіці встановлюється позитивний, але різнобарвний образ збройного виступу. У 1948–1964 рр. це змінилося акцентом на провідній ролі в повстанні «народних мас», водночас його демократичних лідерів, а також деяких комуністичних провідників (звинувачених у буржуазному націоналізмі) було усунуто з історичної пам'яті як ворогів тогочасного політичного режиму. Натомість місце й роль партизанів і радянського чинника в повстанні перебільшувалися на догоду актуальній пропаганді.

Після рішення «барнабітської» комісії про реабілітацію «буржуазних націоналістів» і появи в 1964 р. книги Г. Гусака «Свідчення про Словацьке національне повстання» з'явилися нові оцінки щодо мети, організаторів і керівників, його значення для визначення статусу словаків у відродженій ЧСР [268, с. 361]. 1964–1989 рр. відзначилися реабілітацією засуджених у попередній період комуністів, одночасно було задекларовано повернення до правдивого і реального образу повстання, у якому гіперболізувалася й героїзувалася роль тогочасного лідера комуністичної Чехословаччини Г. Гусака.

Від 1989 р. на порядок денний вийшли плюралізм та багаторакурсність оцінок повстання. Однак офіційна інтерпретація

підкреслює антифашистську суть загальнонаціонального характеру повстання, яке попри поразку зняло зі словаків пляму співпраці з нацистською Німеччиною і продемонструвало їхнє приєднання до руху Опору та антигітлерівської коаліції.

17 липня 1992 р. під час голосування в Національних Зборах Словаччини за декларацію про суверенітет, більшість депутатів посилалися на політичний заповіт Національного повстання. Вони ж ініціювали закон, щоби 29 серпня стало офіційним державним святом. Серед них були не лише представники лівих політичних сил, але й Словацької національної партії (зокрема історик А. Грнко). За закон голосували також члени Руху за демократичну Словаччину, очоленого В. Мечіаром. Тобто, як бачимо, у цьому питанні ліві та праві словацькі політики натовді були цілком солідарними [269, s. 128–129].

У 2009 р. режисер Д. Гудец зняв 90-хвилинний документальний фільм про Словацьке національне повстання. Головне завдання змісту полягало в тому, щоби донести до глядача антифашистське послання: «Повстання було випробуванням, перевіркою духовно-моральної зрілості народу, його бажання боротися за свободу й жертвувати заради неї найціннішим. І це було надзвичайно важливо для кристалізації етичної суті нації, бо, як показав плин часу, через це словаки отримали певну необхідну гордість, гордість протистояти насильству навіть ціною тисячі життів. Тільки так ми зможемо оцінити наше минуле, жертви, але водночас поставити собі низку питань. А тому задум документальної стрічки – не давати односторонні оцінки, а постійно ставити запитання та шукати правду» [270].

У 1966 р. завершилося будівництво музейного комплексу Словацького національного повстання у Банській Бистриці [271, s. 1–2]. У містах Пієштяни та Свидник організовано експозиції Військового історичного музею під егідою Інституту військової історії. У столиці Братиславі є площа Словацького національного повстання, монумент його учасникам, пам'ят-

ник визволителям від фашизму «Славін», але військового музею Другої світової війни немає. Тому в 2015 р. міністр оборони М. Глвач порушив питання щодо створення експозицій у ареалі «Славіна», експонати та фотографії для яких надав би Інститут військової історії. Аргументував тим, що меморіал відвідує багато туристів та учнів, а тому він є ідеальним місцем для створення музею [272].

У Словацькій державі відбувалося системне обмеження громадянських прав євреїв, яке переросло в позбавлення їх майна (аріізація), а потім й у депортацію до польських земель, яка забезпечувалася словацькими адміністративними і транспортними ресурсами. Лише кільком сотням із 52 тис. депортованих вдалося вижити, інші загинули в нацистських таборих смерті.

Оскільки інформування громадськості про Голокост було важливою частиною комуністичної антифашистської пропаганди, чехословацькі фільми про цю трагедію з'явилися вже у 1960-і рр. Серед них: «Ешелон з раю» (З. Бриних, 1962 р.), «...А п'ятий вершник – Страх» (З. Бриних, 1964 р.), «Діаманти ночі» (З. Немец, 1966 р.), «Магазин на площі» (Я. Кадар, Е. Клос, 1966 р.), «Спальувач мерців» (Ю. Герц, 1968 р.). Ці стрічки отримали визнання на різних міжнародних кінофестивалях.

Зокрема, премію «Оскар» за найкращий фільм іноземною мовою 1966 р. та приз на міжнародному кінофестивалі в Канадах отримав «Магазин на площі». Фільм – рефлексія на тему історії «звичайної людини», непоганого хлопця, який нікому не зробив зла. Він абсолютно несподівано отримує «подарунок долі», за який доведеться платити чужою та своєю кров'ю. Події фільму відбуваються в роки війни у Словаччині. Нова провінційна нацистська влада в межах програми аріізації пропонує місцевому теслі Антоніну (Тоно) Бртко забрати невеликий галантерейний магазин у старої та довірливої єврейки Розалії Лаутман. Бідному Тоно нібито посміхається доля. Його жадібний шурин, місцевий функціонер владної партії, має право

призначати арійських «опікунів» над єврейською власністю. Дружина Тоно сподівається, що скоро магазин принесе їм прибуток та вони стануть багатими. Проте згодом Тоно розуміє, що магазин – надзвичайно бідний, але не може сказати дружині правду через її жорсткий характер [273, с. 143–146; 274].

На сучасному етапі функціонує Документальний центр Голокосту при фонді Мілана Шімечки. З ініціативи істориків (І. Каменец, Е. Ніжнянський, Л. Губенак) було підготовлено багатотомні серії документів, що розкривають антисемітську політику, процеси аріїзації та депортації, ставлення словацької громадськості до цих проблем [275–277]. Докладність і різнобарвна інформативність цих матеріалів засвідчує, що «єврейське питання» належить до чи не найзабезпеченіших опублікованими джерелами сторінок історії Словацької держави.

У 2004–2010 рр. Інститут історії Словацької академії наук був одним із розробників міжнародного проекту «Загальна історія Голокосту – Словаччина» на основі фінансування з Ізраїлю, підсумком якого стала колективна монографія, видана англійською та івритом. На тему Голокосту у Словаччині читаються відповідні спецкурси у ВНЗ, проводяться навчально-методичні семінари з учителями середніх шкіл.

У 2004 р. створено документальний фільм «Люби ближнього свого» (режисер – Д. Гудец), сюжетом якого став єврейський погром у Топольчанах 24 вересня 1945 р., тобто вже після відновлення у Словаччині чехословацької влади. Історик І. Каменец працював науковим консультантом його створення [278, с.139]. Він у своїх працях наголошує, що антисемітизм на свідомому чи несвідомому рівні в Словаччині поступово розвинувся практично у всіх верствах суспільства. Дослідник був також науковим консультантом унікального проекту усної історії «Долі тих, хто пережили Голокост». У його рамках фонд М. Шімечки у 1990-і рр. організував запис понад 200 індивідуальних свідчень тих, хто був під час Другої світової

війни об'єктом расово вмотивованого переслідування [279, s. 26–27].

Події одного з епізодів Голокосту перебувають у центрі сучасної вистави «Антикваріат» (авторка – Люба Лесна, режисерка – Вера Дубачова). Її початком є монолог – спогади літньої єврейської жінки Лідії Стейнер (акторка – Емілія Вашариова) про події 1942 р., які вона пережила маленькою дівчинкою. У будинок її сім'ї, яка була співвласником магазину «Антикваріат», прийшов аріізатор – письменник Людо Ондрейов (Містрік) – й оголосив про виселення. Дівчинці пощастило сховатися, але її батьків депортували в концтабір, де вони загинули.

Основною частиною вистави є діалоги в лікарняній палаті між старим хворим Ондрейовим (актор – Міхал Дюріш) та дівчиною-медсестрою (акторка – Марта Матьова). Нудьгуючий у лікарні письменник охоче розповідає співрозмовниці про своє життя, не приховуючи моментів, де він виявляв політичне пристосуванство й кон'юнктурність, виправдовуючи це тим, що «таким був час». Медсестра реагує на патякання письменника короткими іронічними коментарями й насмішкуватими запитаннями. Проте коли розмови повертають на тему аріізації та депортації сім'ї Стейнерів, вона стає вельми схвилюваною й гостро критикує дії Ондрейова. Апогеєм драми є момент, коли медсестра повідомляє, що вона і є та маленька дівчинка, батьків якої Ондрейов послав на смерть. Однак він не виявляє ознак каяття, натомість звертається до глядацької зали з фінальною фразою – гучним запитанням «Що ви всі від мене хочете?» [280].

У 2014 р. у рамках проекту «Братислава без нациків» організовано дискусію щодо активізації у Словаччині крайніх правих, націоналістів, про повернення на політичну арену ідеї фашизму. У березні центральноєвропейський форум про фашизм присвятив увагу відповідальності Словацької держави за Голокост євреїв та ромів. У 2017 р. відбулася презентація

збірника «З'ясування Шоа – Опір та зусилля євреїв інформувати світ про геноцид». У квітні 2018 р. Союз словацьких письменників організував зустріч із назвою «Люди пишуть до Тісо про єврейське питання» з характеристикою листів переслідуваних євреїв, що надходили до канцелярії президента [279, s. 30]. Перераховані заходи є лише невеликою часткою з довгого переліку регулярних пам'ятних акцій у Словаччині, присвячених Голокосту.

Звертаючись до проблематики формування неофіційної контрпам'яті про Другу світову війну слід особливо наголосити, що Словаччина у цьому плані не є єдиним випадком, адже наприклад французький історик М. Ферро назвав період держави «Віші», колаборантський режим якої функціонував за мовчазної пасивності більшості французів, «мертвою зоною в нашій офіційній пам'яті» [281, с. 33].

З проголошенням Словацької Республіки 1 січня 1993 р. на її суспільно-політичній арені з'явилися представники еміграції, зокрема симпатизи Словацької держави 1939–1945 рр., які на хвилі ентузіазму здобуття незалежності розпочали активну кампанію по завоюванню популярності та приверненню на свій бік громадської думки. Заручившись підтримкою певних груп населення, вони стали формувати свій сценарій національної пам'яті. У середині 1990-х, з перебуванням при владі уряду на чолі з В. Мечіаром, який відзначався авторитарними амбіціями, цей сценарій мав публічну або ж негласну підтримку офіційних кіл [278, s. 129]. Його ідейно-політичним та організаційним центром стала Словацька Матиця, яку взяла під свою егіду Словацька національна партія – політична сила, яка підтримувала варіант історичної контрпам'яті. У Матиці було створено окремий Інститут історії, що став своєрідним візаві Інституту історії Словацької академії наук. Між установами розгорнулися систематичні методологічні дискусії щодо конкретного змісту національної історичної пам'яті.

Особливо гострі дискусії між представниками пам'яті та контрпам'яті розгорнулися навколо книги емігрантського історика М. Дюріці «Історія Словаччини та словаків» (1996 р. вийшло друге видання) [282]. Її зміст демонстрував континуїтет словацьких державотворчих прагнень від найдавніших часів до кінця ХХ ст.

Найбільший розділ книги присвячувався Словацькій державі 1939–1945 рр. з головним завданням – представити її позитивний образ. Автор акцентував увагу на її ролі у розбудові державності та національної свідомості словаків. Його намагання пом'якшити негативи тодішнього політичного режиму, показати його як обмежений умовами війни та залежністю від нацистської Німеччини, але все ж в основі демократичний тип правління, викликало різко негативну реакцію істориків Інституту історії Словацької академії наук. Вони опублікували офіційне звернення, де було викладено аргументи про перекручування та фальшування автором фактів, тенденційні твердження та інтерпретації [283]. Натомість М. Дюріца у спеціальній публікації відповів на всі закиди опонентів і не погодився з їхньою критикою [284].

Суперечка набула значного політичного резонансу у зв'язку з тим, що книгу М. Дюріці у 1997 р., коли міністеркою освіти була представниця Словацької національної партії Е. Славковська, перевидали втретє накладом 90 тис. екземплярів уже як пробний підручник для шкільного курсу історії [285, s. 554], тобто на її основі мала формуватися історична пам'ять молодого покоління. Зрештою через кілька років, після зміни розкладу політичних сил та становлення послідовного євроінтеграційного курсу Словацької Республіки, тиск освітніх структур Європейського Союзу зумовив позбавлення книги статусу шкільного посібника [286, s. 271]. Утім «Історія Словаччини та словаків» залишається вельми популярною серед частини суспільства і витримала станом на 2019 р. уже п'ять видань.

У підсумку, став викристалізовуватися теоретико-методологічний конфлікт між двома паралельними світоглядними платформами, які все далі відходили від продуктивної дискусії до антагоністичної ізоляції. Цей поділ закріпився також у функціонуванні окремих освітніх, наукових та культурних інституцій, які представляють зазначені полярні течії. Навіть у словацькій журналістиці звичною стала практика, що до більшості дискусій на історичну та суспільну тематику запрошують представників цих конкуруючих груп [287, с. 6]. З огляду на роль медіа у формуванні сучасної громадської думки, можна цілком упевнено стверджувати, що така роздвоєність у визначальний спосіб впливає на національну історичну пам'ять.

Новий виток суспільної дискусії спостерігався у 2007–2015 рр. Тоді головою Виконавчої ради Інституту національної пам'яті став І. Петранскі, який раніше працював у Словацькій Матиці, а його кандидатуру висунула Словацька національна партія. У результаті упродовж зазначеного періоду відбувалося змагання тепер уже Інституту національної пам'яті з Інститутом історії Словацької академії наук щодо впливу на процес формування історичної пам'яті у країні. Це супроводжувалося постійною взаємною критикою та дискусіями в медіа. Представник молодого покоління словацьких істориків та водночас працівник Інституту національної пам'яті М. Лацко коментував: «Вистачить автору публічно висловити відмінний від “політично коректного” погляд на президента Тісо, 14 березня, рух Опору, “єврейське питання”, на нього одразу ж звертають увагу, він стає об'єктом нападок з боку своїх колег, а надто з боку всевладних і всезнаючих ЗМІ» [288, с. 250].

Скандальна атмосфера склалася навколо фільму І. Островського «Гвардія» (2015 р.). Її сюжет базувався на діяльності парамілітарного молодіжного підрозділу владної партії у Словацькій державі – Глінкової Гвардії, що вона вирізнялася помітними профашистськими тенденціями [289]. Режисер звер-

нувся до історика І. Каменця з проханням бути консультантом фільму, але насправді на час обговорення питання фільм уже було знято, а І. Остроховського цікавило лише використання імені відомого науковця у титрах. І. Каменец прокоментував ситуацію наступним чином: «Я не знав сценарію, змісту та форми фільму... від колег дізнався, що схоже пан Остроховський маніпулював і з ними, грубо зловживаючи їхнім ім'ям для виправдання власних, з наукового погляду помилкових інтерпретацій. Я був шокований таким ставленням... Він мене звинуватив, що я хочу цензурувати його роботу й головне стверджував, що фільм є об'єктивним, змістовно виваженим, і в цьому сенсі він зі мною консультувався. Це є власне шкільним прикладом цинічної маніпуляції з фактами та людьми не лише в самому фільмі, але й у подальшій громадській дискусії» [278, s. 141].

Більш виваженим є документальний фільм 2014 р. «Повстання – Словаччина 1939–1945 рр.» (режисер – В. Стріц). Зображено створення Першої Чехословацької республіки, розвиток після Мюнхенської конференції та Віденського арбітражу, створення першої Словацької держави, воєнні дії словацької армії у СРСР, аріізацію та депортацію євреїв, перебіг підготовки до повстання, бойові дії від початку повстання 29 серпня 1944 р. до переходу фронту у квітні 1945 р., партизанський рух та його суперечливу роль. У фільмі представлено репрезентативну добірку багатого та раніше неопублікованого візуального матеріалу, а вибрані архівні матеріали вперше в історії словацького аудіовізуального мистецтва було подано в кольорі [290].

Проте, оскільки сценарій до фільму написав М. Лацко, закадрові коментарі інтерпретували багато моментів у такий спосіб, аби висвітлити дії тогочасної словацької влади з погляду альтернативної контрпам'яті. Головним риторичним питанням розробники фільму визначили таке: «Чи може мала нація

в центрі Європи вплинути на свою долю?». У підсумку після прем'єри 3 вересня 2014 р. фільм залишився на полицях сховища словацького телебачення й не був допущений у ефір (хоча матеріал можна переглянути на кількох сайтах в Інтернеті).

Об'єктом прискіпливої уваги залишається шкільна історична освіта як один із провідних інструментів формування історичної пам'яті підростаючого покоління. Цікаво, що стан справ у цій сфері не задовольняє як adeptів максимального збереження національної ідентичності, так і прихильників євроінтеграційного шляху Словаччини. Перші традиційно скаржаться на те, що для вивчення національної історії бракує виділеного навчального часу (на історію у словацьких середніх школах у 2016 р. передбачався лише 1 урок у тиждень). Характерно, що скарги других стосуються цього ж самого, але вже з іншою аргументацією.

11 травня 2016 р. на XV-му засіданні Словацького історичного товариства було ухвалено звернення до влади із закликом збільшити кількість годин на вивчення історії у середній школі. В обґрунтуванні зазначалося, що в державному навчальному стандарті передбачена лише одна година історії на тиждень, що є найменшим показником серед країн Європейського Союзу. Історики наголосили, що наслідком такої ситуації є нездатність молодого покоління орієнтуватися в суспільному житті й потенційна небезпека впливу на нього різних екстремістських і ксенофобних ідеологій [291, с. 177].

У квітні 2017 р., з орієнтацією на річницю страти Й. Тісо, нітранським біскупством та кафедрою церковної історії римо-католицького факультету Університету Коменського було організовано конференцію, присвячену постаті президента Словацької держави. У заході взяли участь лідери правої Народної партії «Наша Словаччина» – М. Котлеба, М. Угрік, Н. Граусова. Під час доповідей та обговорень акцентувалася увага на тому, що Й. Тісо у своїх політичних діях не мав простору для вибору [279, с. 22].

На відміну від офіційної версії, прихильники контрпам'яті дивляться на повстання 1944 р. у негативному оціночному ракурсі. Так, коментуючи організоване урядом відзначення 70-ї річниці повстання у 2014 р., М. Лацко сказав: «Так звані “незалежні медіа”, які в іншому випадку наголошують на різноманітті та плюралізмі, не допускали ні найменшої ознаки плюралізму чи критичного міркування, ані легітимності постановки питання про сенс цієї суперечливої історичної події. Тим, хто мав інший погляд, вішали ярлики, публічно зневажили, погрозували їм кримінальним переслідуванням, судовими позовами, тиснули на працедавця, щоби звільняв їх із роботи» [292, s. 11].

Альтернативна версія наголошує, що з погляду національних інтересів повстання мало регресивний характер, оскільки спрямовувалося проти власної держави, адже головною метою повстанців було відновлення Чехословаччини. Зауважує, що його початок приніс у Словаччину війну та величезні матеріальні втрати й численні людські жертви, спричинив розкол словацького суспільства на прихильників і противників повстання, а також пасивну більшість, яка не визначилася з політичною позицією, а лише намагалася зберегти своє життя й майно [293, s. 117].

Прихильники контрпам'яті стверджують, що збройний виступ було інспіровано зовнішнім втручанням і відобразав він не національні інтереси, а владні амбіції комуністів та «чехословакістів». У результаті для характеристики події вони використовують термін «державний переворот», а сам день початку повстання є для адептів контрпам'яті не національним святом, а «нешасним днем» [294]. Висловлюється також критична оцінка діяльності одного з відомих командирів повстання – капітана Гонди, чиє ім'я досі носить вулиця, на якій розташовано будівлю філософського факультету Університету Я.А. Коменського в Братиславі [295].

Одним із важливих елементів альтернативного погляду на повстання стало руйнування міфів радянського періоду про винятково позитивну роль у ньому партизанів. Спогади очевидців, а також оповіді дітей та онуків, які почули інформацію від своїх старших родичів, свідчать про негативний образ підпілля. Зокрема партизанів у Раецькій долині місцеві жителі боялися не менше ніж німців. У звичному наборі партизанської активності були перевищення повноважень, надумані звинувачення, наклепи та особиста помста, реквізиції, репресії [296, s. 211–216].

У цьому контексті важливою для українських громадян є думка про поведінку військовослужбовців дивізії СС «Галичина» під час повстання. Вони брали участь у облавах, обшуках, спаленні будинків, арештах і допитах, відправленні до концтаборів, реквізиціях майна.

Однак, як наголошує словацький дослідник М. Єсенський, все це вони робили за наказом саме німецьких офіцерів. Натомість у віднайдених ним матеріалах не зафіксовано жодного випадку організованого розстрілу цивільних громадян українцями. Крім того, вояки дивізії забезпечували охорону мостів і тунелів і вправно воювали з наступаючими частинами Червоної армії [297, s. 160–163].

Утім, 29 серпня – початок Словацького національного повстання, що було організовано словацькими силами спротиву та спрямовано проти прогітлерівського режиму Першої Словацької республіки періоду Другої світової війни й охопило значну територію Словаччини, й нині відзначається у Словацькій Республіці як національне свято. А 2022-го року у рамках офіційних урочистостей та церемонії покладання вінків у місті Банська Бистриця з нагоди цього національного свята із участю вищих посадовців країни, міністром оборони СР Я. Надем було вручено представникам посольства України нагороду українському народу «за участь українців у Словацькому

національному повстанні та звільненні Словаччини, а також за стійкість, незламність і нескореність українського народу у війні з російськими окупантами» [298].

Угорсько-словацька «Мала війна» березня 1939 р. як історична подія є ще одним характерним прикладом маніпуляцій історичною пам'яттю на догоду політичній кон'юктурі. У Словацькій державі 1939–1945 рр. конфлікт увійшов у підручники з історії та читанки для початкової школи як боротьба на захист Вітчизни. Постраждали вояки отримували державну допомогу, хоча власне добровольці мали проблеми із соціальними гарантіями [299, s. 164].

Проте у 1940–1980-і рр. чехословацька влада прагнула викреслити події «Малої війни» з історичної свідомості. Встановлений словацькою владою в Спішській Новій Весі пам'ятний знак – гвинт від літака – проіснував лише 10 років і комуністичним режимом був ліквідований. Згадувати й обговорювати «Малу війну» нова влада не дозволяла, адже Словацька держава в комуністичній Чехословаччині оцінювалася як клерикально-фашистська, а натомість комуністична Угорщина стала ідеологічним партнером.

Оксамитова революція в Чехословаччині сприяла відродженню пам'яті про «Малу війну». Так, журналіст П. Валов взяв інтерв'ю в учасників тих подій, зокрема словацьких пілотів. За період 1990–2015 рр. у друкованих медіа було опубліковано 27 авторських матеріалів, організовано кілька конференцій. Влаштувалися заходи з ветеранами. Пам'ять про загиблих вшановувалася меморіальними дошками. Знято документальні фільми «Війна, про яку треба було мовчати», «Спішське memento», «Війна в березні 1939 р.».

Журналісти в місті Міхаловце, що перебувало в епіцентрі угорського наступу 1939 р., запитували в місцевих жителів про тогочасні події, але ті практично не знали про них [300, s. 179]. Люди літнього віку в Спішській Новій Весі зберегли це в усній

пам'яті, але під впливом тривалого ідеологічного табу все ще остерігалися публічно свідчити про «Малу війну» [300, s. 182]. На початку 1990-х рр. офіційна словацька влада теж вела себе обережно й згадані вище документальні фільми залишалися невідомими широкому загалу через можливі протести з боку Угорщини [300, s. 183].

Переломним моментом стала публікація книги Я. Петріка «Мала війна – березень 1939 р.», 200 примірників якої автор роздав словацьким парламентаріям. Для більшості викладені в публікації факти були цілковитою несподіванкою. Як наслідок, 24 березня 1998 р. відбулася знаменна подія – депутати словацьких Національних Зборів вшанували хвилиною мовчання пам'ять жертв «Малої війни».

У 2012 р. у Спішській Новій Весі за ініціативи Словацької національної партії було встановлено пам'ятник жертвам бомбардування на центральній площі міста біля лютеранського костюлу.

Упродовж тривалого часу при характеристиці боїв, мабуть через знов-таки небажання драгувати Будапешт, уникали чітко називати ворога в тому конфлікті. Однак 2014-го року, під час відзначення 75-річчя події, відкрито новий пам'ятний знак у Спішській Новій Весі, на якому зазначалося, що бомбардування вела угорська авіація [301, s. 188].

Регулярно організовуються лекції, конференції та семінари істориків, орієнтовані на інформування громадськості, насамперед молоді. Цікавим прикладом є своєрідне авіашоу – демонстративні прольоти сучасних та реконструйованих старих літаків і навіть імітація повітряних боїв.

У 1996 р., під час каденції міністра оборони Словаччини від Словацької Національної партії Я. Сітека, напередодні річниці Словацького національного повстання у дворі будівлі міністерства оборони заклали Пам'ятник Примирення. Там поміщено пальці з могил словацьких солдатів без огляду на те, в

якій уніформі, тобто на чиєму боці вони воювали в часи Другої світової війни. Є там також пілон, присвячений загиблим у «Малій війні». Біля пам'ятника можуть потиснути один одного руки нащадки тогочасних воїнів [300, s. 181].

Однак, на думку словацького історика М. Лацка, інформованість про Малу війну словацької громадськості є далеко не достатньою, а сучасна офіційна влада не приділяє їй популяризації належної уваги: «Політики на її річницях не виголошують промови, не кладуть вінків. Не згадують її ЗМІ, не вивчають у школах... Її герої забуті в рідних населених пунктах» [302, s.7]. Він пояснює це тим, що «сьогоднішня Словацька Республіка та її представники шанують лише ті жертви, які пов'язані з обороною Чехословаччини, чехословацькими політичними та бойовими традиціями, начебто Словацька республіка є певним залишком Чехословаччини, а не окремою державою з власною оцінкою історії» [303, s. 43].

22 липня відбулося «бойове хрещення» словацьких підрозділів у бою із 44-ою гірсько-стрілецькою дивізією Червоної армії. За весь період подальшої війни на сході того дня словацька армія зазнала найбільших втрат – 75 загиблими, 167 пораненими, 50 полоненими [304, s. 49]. Відтак було облаштовано спершу тимчасовий цвинтар, а згодом – військовий меморіал із 6-метровим пірамідальним бетонним обеліском.

Неймовірно, але він не був ліквідований після відновлення в Липовці радянської влади, хоча кілька разів планувалося його знесення. У 1950-і рр. липовчани з активною позицією виступили на захист меморіалу. Причиною було те, що словацькі воїни, незважаючи на статус окупантів, заслужили повагу й позитивні спогади в місцевих жителів. Словаки допомагали їм продуктами, ліками, а словацький військовий лікар не відмовляв у допомозі місцевому українському населенню. Під час нової небезпеки знесення у 1960-і рр. місцевий голова колгоспу порадив хитрий маневр – організацію на площі цвинтаря саду,

що й було зроблено. Третя спроба ліквідації відбулася вже на початку 1990-х рр., аж доки у серпні 1992 р. з ініціативи місцевої влади пам'ятник не було взято під державний захист уже незалежної України [304, s. 50].

Липовецький меморіал є унікальною світовою пам'яткою, адже це єдиний на території СРСР пам'ятник солдатам окупаційної армії, який зберігся до наших днів завдяки захисту місцевого населення за «потурання» регіональних партійно-державних радянських органів. При цьому, як зазначає П. Мічіанік, у самій Словаччині не було поставлено загиблим солдатам Словацької держави жодного пам'ятника [304, s. 50].

М. Лацко з цього приводу нарікає, що на сучасному етапі «словаки одночасно мають і не мають власної держави... ті, що страждали та помирали за самостійну Словаччину, є і в державі, за яку воювали, невизнаними, натомість так звані довічні чехословаки винесені на п'єдестал – мають свої площі, вулиці, скульптури» [305, s. 288–289].

У 1996 р. меморіал відвідала офіційна словацька делегація з 25-и осіб на чолі з генералом Я. Репаским. Було організовано символічний Акт примирення. Учасники війни з обох сторін – словацької та української – навзаєм потиснули руки на знак завершення протистояння. Однак із 1998 р. інтерес словацького уряду зменшився, а в 2010 р. з ініціативи словацького посольства в Києві з пам'ятника демонтовано дошки з іменами загиблих начебто для реставрації, яка зрештою не була здійснена.

Упродовж 2015–2019 рр. завдяки зусиллям згадуваної вище громадської організації «Музей збройних структур 1939–1945 рр.» було організовано кілька етапів ремонту й відновлення як обеліска, так і самого цвинтаря. Українська місцева влада та небайдужі громадяни всіляко прияли та допомагали цим заходам. Необхідні чималі кошти було зібрано на засадах благодійності, без фінансування з офіційних джерел словацького державного бюджету [304, s. 52–61].

Важливим завданням збереження історичної пам'яті про Другу світову війну, живих свідків якої залишилося вже вельми обмаль, є археографічна робота щодо пошуків та публікації письмових свідчень сучасників і учасників тих подій.

З огляду на це, велику повагу викликає діяльність громадської організації «Музей збройних структур 1939–1945 рр.» у словацькому місті Партизанське. Під її егідою у 2017 р. опубліковано мемуари словацького солдата Матея Іванча «Щоденники та спогади зі східного фронту. 1942-1944» [306] та збірка «Щоденники та спогади словацьких солдат зі східного фронту (1941–1945)» [307], видана у 2020 р.

Словацька Мобільна дивізія під час воєнної кампанії 1942–1944 рр. перебувала у складі військ Вермахту на території України. Спогади її військовослужбовців демонструють «людський» погляд на війну, бачення подій знизу, яке часто суттєво відрізняється від узагальнювальних бюрократичних оцінок штабних офіцерів та канцеляристів.

Ветерани війни після 1945 р., піддавалися болючій остракізації, адже влада комуністичної Чехословаччини не визнавала за ними такий статус. Сім'ї загиблих, важко поранені та скалічені вояки не отримували жодних компенсацій, ба більше, вони змушені були приховувати цю сторінку своєї біографії, щоб не зазнавати зневаги й переслідувань.

Поведінка словаків на радянській території не вписувалася у класичний образ окупантів. Вони не позиціонували себе протагоністами нацистської та расової ідеології, майже не відчували мовного бар'єру, зблизилися з місцевим населенням. Як зауважує М. Лацко, «загалом словаки у війні зберегли людське обличчя. У війні, яка не була їхньою війною, поводитися так, що практично не мали ворогів» [307, s. X]. Привертають увагу залицання словацьких солдат до українських дівчат, причому йдеться не про примус чи, тим паче, насильство з боку представника окупаційної армії, а про щирі емоції молодих людей [307, s. 74].

М. Іванчо згадує про те, як вони з однополчанами на марші співали популярну «Катюшу» [306, s. 46, 70]. Тобто не мало значення, що це була ворожа «естрада». Наші червоноармійці наряд чи б так спокійно співали німецьких пісень. Цей випадок засвідчує глибоко вкорінену симпатію словаків до Росії, яку не міг ліквідувати навіть актуальний статус союзників Німеччини й фактичного агресора. Крім того, очевидно, словацькі офіцери не забороняли, або принаймні не застосовували репресій за такі вияви русофільства, що доводить низький рівень ідеологічного контролю у словацькій армії.

У нотатках за 1 січня 1943 р. міститься об'ємний антивоєнний запис М. Іванча: «Війна є війна! Наші вмирають “за Бога та націю!”, німці – “за велику Німеччину”, росіяни – “За Сталіна і Батьківщину!”, угорці – за те ж саме. Це цікаво! Лише ті, хто це затіяли, сидять вдома у кріслах, попивають, добре жеруть і сплять у м'якій постілі. На весь рот кричать про Бога та Батьківщину, щоб задурити власний народ. А ти, маленький чоловік, іди до перших ліній, голодуй, нехай тебе жеруть воші, вмирай тому, що декілька панів хочуть стати президентами або міністрами! І будь упевнений, що стануть, але ти мусиш заплатити криваву ціну!» [306, s. 77].

Характерним є епізод із радянським вояком, захопленим у полон під час одного з боїв. На допиті він видав наступну фразу: «Краснодар, так, у Краснодарі – горілка, жінки, все» [306, s. 130].

Цікавими для вітчизняного читача є враження словацьких солдат від України. Зв'язківець А. Папан, описуючи околиці західноукраїнського Борислава, занотував: «Сільський люд тут бідний, відсталий, і хоча земля хороша, вони не вмюють її обробляти... халупи дерев'яні, вкриті соломою... у селах електрики ще взагалі немає». Тут же розкриває подробиці терору відступаючої радянської влади: «У тих селах росіяни під час відступу стріляли в людей, нівечили їх багнетами, виколували очі,

палили волосся, аби якомога більше помститися українцям» [307, s. 5]. Охарактеризував сутність колгоспної системи («все забирали державі»), розширив хронологічні межі «великого голоду» до 1937 р. У подальших записах він ще раз повертається до Голодомору, вказуючи на його причину: «певні групи населення, зокрема українців, таким чином хотіли знищити і деформувати» [307, s.9].

Важливими є наступні свідчення А. Папана. У населеному пункті Матусів на Черкащині в організованому словацькими капеланами богослужінні взяли участь і місцеві жителі, при цьому «розчулено плакали» [307, s. 9], але вже в недалекій Миронівці «люд цілком безбожний, зовсім не відає про Бога... не знає смутку, цвинтаря немає... священика ніде не бачили, охрещення не здійснюється» [307, s. 9]. У Карлівці на Донбасі він зафіксував наступні спостереження: «Молоді люди зовсім не знають кохання чуттєвого, лише інстинктивне, подібно тваринам. Серця мають зачерствілі...» [307, s. 17]. Характерно, що при поверненні з фронту 26 травня 1942 р. занотував: «О 6 ранку ми пройшли через Білу Церкву... Починається Україна» [307, s. 45]. Отже, А. Папан не відносив до України території на схід від Білої Церкви, зокрема Лівобережжя, де він воював.

Викликає інтерес інформація від 25 березня (словаки тримали фронт у районі р. Міус) про червоноармійців-перебіжчиків. У редакторському поясненні зазначається, що під час війни переходів на бік словаків було у кілька разів більше, ніж перебіжчиків із Мобільної дивізії до Червоної армії [307, s. 40–41].

Загалом, роздвоєність словацької історіографії, історичної пам'яті та її власне суспільства в оцінках та інтерпретаціях подій Другої світової війни в національній історії триває до сьогодні. Перевага на сучасному етапі спостерігається за наднаціональним підходом, який застосовує інтегральний метод, синтезує погляди, пропонує багаторакурсні бачення, а оцінки

історичних фактів, явищ та процесів здійснює на основі критеріїв лібералізму та демократії.

Постає закономірне питання: яку позицію має зайняти український історик і громадянин у цій суперечливій ситуації? Здавалося б, у час російсько-української війни, в умовах гострої життєвої необхідності утвердження національної і державницької свідомості, привабливішим виглядає національний ракурс словацької історичної пам'яті. Адже криваві воєнні події продемонстрували нездатність ліберальної ідеології і практики захистити Україну, а власне український націоналізм став тією силою, яка чинила опір агресору. Як бачимо з наведених вище сюжетів, дотичний український компонент більш широко представлений у такому ракурсі історичної пам'яті.

Проте на заваді стає наступний важливий чинник. Словацькі адепти національної версії історичної пам'яті у своїй критиці євроінтеграційного курсу держави зайшли так далеко, що свідомо чи несвідомо, прямо чи опосередковано бачать у путінській Росії свого ситуативного союзника в боротьбі із «диктатом Брюсселя». Ба більше, у їхніх оцінках події в Україні останніх років простежуються постулати московської пропаганди. Так, протистояння російській агресії на Донбасі вони інтерпретували як безглузду громадянську війну в Україні [304, s. 57, 60].

Негативне здивування викликає той факт, що М. Лацко, коментуючи катастрофу лайнера малайзійських авіаліній 17 липня 2014 р., зазначив, що «винуватця досі не з'ясовано» [307, s. 112]. А як же низка доказів, визнаних міжнародним співтовариством, про російське замовлення цього теракту? М. Лацко завжди наголошує, що не можна бути надто конформним у судженнях, має репутацію радикального критика, але ж сам виявляє дивну обережність у очевидному питанні, що неможливо розцінювати інакше, як проросійську необ'єктивність його позиції.

Натомість, представники конструкту офіційної історичної пам'яті зайняли недвозначну проукраїнську позицію. 9 лютого 2015 р. І. Каменец в інтерв'ю виданню «Торку.ск» порівнює анексію Криму з аншлюсом Австрії; пропаганду, милітаризацію, національну політику, формування диктаторських режимів у гітлерівській Німеччині та путінській Росії; організацію Олімпійських ігор 1936 р. у Німеччині та зимової Олімпіади 2014 р. у Росії. На підставі цих порівнянь історик дійшов висновку: «Події у Росії набули небезпечного напрямку. На жаль, те, що сьогодні діється в Росії, у Криму та Східній Україні, не є фарсом, а вельми небезпечним розвитком із загрозливою перспективою повернення до надто швидко забутого минулого» [308].

Реакція більшості словацького суспільства та дії офіційної братиславської влади у сьогоднішній важкій для України час вирішальної битви за незалежність засвідчила безсумнівність їхньої всебічної підтримки нашої державності. Тому свідомий українець не може робити іншого політичного вибору, ніж на користь європейської інтеграції, а отже на користь офіційної версії словацької національної історичної пам'яті.

3.4. Друга світова війна й «історична травма» Угорщини

Друга світова війна вирізняється низкою особливостей, які суттєво ускладнюють її суспільне сприйняття, наукове осмислення і формування меморіального образу.

Передовсім, украї проблематичним є визначення потерпілих у цьому воєнному конфлікті. До прикладу, в Першій світовій війні (1914–1918) поділ її учасників на агресорів та жертв агресії був цілком очевидним. Хоча фактично агресивну політику напередодні прямого збройного зіткнення прово-

дили обидві протиборчі коаліції, формально стороною-агресором, одноосібно винним у початковій бойових дій, виступив австро-германський блок («Четверний Союз»).

У випадку ж Другої світової війни питання безпосередньої моральної відповідальності за війну не може бути вирішене однозначно – тією чи тією мірою винними є всі головні противники. Назагал багатьох учасників подій 1939–1945 рр. з обох сторін навіть формально важко однозначно віднести до жертв або агресорів. Зокрема деяким із союзників нацистської Німеччини (Італія, Угорщина) в різні періоди довелося бути і державами-агресорами, й окупованими нацистами країнами. Австрія була жертвою нацистської анексії і частиною Третього Рейху одночасно. Фінляндія зазнала агресії з боку СРСР, однак згодом сама приєдналася до агресивних дій німецького блоку. Навіть Польща через свою співучасть у передвоєнному розподілі Чехословаччини не може вважатися лише безневинною «першою жертвою війни». СРСР був стрижнем антигітлерівської коаліції, але вдавався до агресії проти Фінляндії, Польщі, Румунії (за наслідками підписання «пакту Молотова-Ріббентропа») та Японії (в односторонньому порядку розірвавши пакт про нейтралітет із нею). Відповідно Японія була не лише одним із головних винуватців конфлікту, а й об'єктом фактично прямої агресії з боку СРСР наприкінці війни (наслідком чого є дотеперішня проблема «Північних територій» у російсько-японських відносинах) та непрямой – з боку Сполучених Штатів на її початку (нафтове ембарго).

Частина учасників війни у її ході піддавалися агресії з боку своїх колишніх, актуальних або майбутніх союзників. Так, Польща вступила у війну як жертва спільної німецько-радянської агресії, а завершила її як союзник СРСР по антигітлерівській коаліції – до того ж, будучи звільненою від нацистів за вирішальної ролі Червоної армії. Литва у 1939 р. відновила свою територіальну цілісність і національну єдність, повернув-

ши власне за наслідками німецько-радянського поділу Польщі раніше анексований нею Віленський край – але ціною фактичної окупації країни СРСР. Окрім іншого, така двоїстість ролі та дій багатьох держав у Другій світовій війні обумовлює суперечливий, «амбівалентний» характер колективної пам'яті про неї – враховуючи цілком зрозуміле, «інстинктивне», прагнення бути «на боці добра».

Зокрема, для угорців Друга світова війна позначена низкою болісних спогадів, які досі багато в чому визначають характер сприйняття не лише подій самого цього протистояння, а й національної історії загалом. Відтак контroversійні, травматичні аспекти угорської колективної пам'яті привертають значну увагу наукового загалу. Відповідна тематика досить широко висвітлена у працях як сучасних угорських дослідників (А. Аг, П. Дьордь, Г. Д'яні, Є. Ковач, Ф. Лацо, А. Петьо, І. Ромшиц, К. Унгварі й ін.), так і низки зарубіжних (С. Бенаццо, О. Бетмакаєв, Р. Брубейкер, М. Копосов, М. Райнер, О. Стикалін, Дж. Трауб, М. Тумі, М. Файшмідт).

Унаслідок неоднозначності статусу та ролі Угорщини у Другій світовій війні пам'ять про події воєнних років є внутрішньо суперечливою. В посткомуністичну добу у ставленні до тодішніх подій назагал домінує теорія «подвійної окупації», згідно з якою на зміну нацистському пануванню в середині 1940-х прийшов прорадянський режим, практично рівнозначний за своїми негативними наслідками для країни. Тож відповідальність за всі здійснені у воєнний час на території Угорщини злочини проти людства покладається на держави-окупанти – нацистську Німеччину і Радянський Союз.

Першим загарбником була нацистська Німеччина, котра у березні 1944 р. без попередження окупувала територію нагоді ще формально союзної Рейхові Угорщини. Найбільш знаковим меморіальним символом офіційного бачення цієї події став пам'ятник, встановлений у липні 2014 р. з ініціативи уря-

ду В. Орбана в центрі Будапешта: статуя архангела Гавриїла, що зображає «безневинну» Угорщину, яку атакує агресивний орел – символ нацизму. Монумент покликаний нагадувати передусім про події 1944 р., коли німецькі війська окупували територію Угорщини, незважаючи на те, що вона була союзником Німеччини. Відкриття зазначеного пам'ятника спричинило не лише численні протести в опозиційних медіа, а й спорудження альтернативного меморіалу-інсталяції у рамках флешмобу «Живий меморіал – моя історія», коли сотні людей принесли сімейні фото та інші реліквії, аби нагадати про злочини часів Другої світової війни на угорській території [309].

На «безглузких і непоправних» угорських втратах (особливо серед цивільного населення) робиться наголос і під час офіційних заходів 13 лютого – в день взяття Будапешта Червоною армією у 1945 р. Загалом формуванню образу «жертви двох тоталітаризмів» покликані сприяти найрізноманітніші меморіальні практики – від вшанування тисяч загиблих «з вини Гітлера» угорських солдат на Східному фронті до актуалізації пам'яті про жінок, які зазнали сексуального насильства під час бойових дій на території Угорщини.

Водночас, легально існують історичні інтерпретації угорських ультраправих. Приміром, попри часткову заборону влади у Будапешті щороку відзначається «День Честі» – річниця спроби німецьких та угорських (вірних урядові «останнього союзника Гітлера» колабораціоніста Ф. Салаші) частин прорватися з оточеної радянськими військами Будаїської фортеці в лютому 1945 р. У 2020 р. до 75-річчя цієї події одна з туристичних асоціацій Угорщини навіть організувала 60-кілометровий піший екстрим-тур за маршрутом учасників прориву з відвіданням військових поховань, де охочі могли поставити пам'ятні свічки на честь загиблих. Утім останнім часом правим радикалам протистояли не лише антифа-активісти, а й муніципалітети трьох районів столиці: вони організували ву-

личну виставку, присвячену пам'яті жертв взяття Будапешта – незалежно від їхньої національності, походження і релігійної належності [310].

Назагал, здійснювана урядом партії Фідес (*Fidesz*) меморіалізація образу Угорщини як жертви іноземних окупацій у минулому (османської, австрійської, румунської, нацистської, радянської) покликана закріпити в суспільній свідомості уявлення про унікальну «надцінність» угорської державності, розчинення якої в системі ЄС та «загальноєвропейській ідентичності» є неприпустимим. Причому якщо антиосманський та антигабсбурзький визвольні рухи глорифікувалися й комуністичною («окупаційною» у панівному нині розумінні) владою, то в посткомуністичній Угорщині активно відроджується пам'ять насамперед про такі періоди національної історії, як консервативний режим Міклоша Горті (1920–1944), австро-угорський дуалізм (1867–1918), рання монархія Арпадів (IX–XIII ст.) тощо. Зокрема після приходу Фідес до влади у 2010 р. в країні встановлено декілька пам'ятників регентові Горті, хронологічно останнім із яких на сьогодні є його погруддя, розміщене влітку 2022 р. у будівлі угорського парламенту [311].

Однак, апологія постаті Горті обернулася проблемою для Фідес, враховуючи відверто антисемітську політику угорської влади від кінця 1930-х рр. Відтак було висунуто твердження, що гортистський режим сам по собі не брав скільки-небудь активної участі у Голокості. Адже Фідес офіційно розглядає Угорщину виключно як країну-жертву нацистської окупації, абсолютна більшість населення якої ніяк не співпрацювала з гітлерівцями і відтак жодним чином не може вважатися причетною до скоєних ними злочинів проти людяності.

Якщо жорстка позиція ліберальних кіл та єврейських організацій нерідко змушує лідерів Фідес утримуватися від надмірного вихвалання Горті, то австро-угорська монархія розглядається в рамках «генеральної лінії» Фідес ледь не як золота

доба, «*belle époque*» національної історії. При цьому у цілковитій відповідності до логіки «країни-жертви» вважається, що Відень «силоміць» втягнув Угорщину в «чужу для неї» Першу світову війну, за підсумками котрої угорці потерпіли більше за самих австрійців.

Власне, поразка у тій війні та втрата великодержавності від самого початку спричинили формування в угорському суспільстві визначального на певних етапах т. зв. «тріанонського синдрому» – травматичного колективного спогаду про Тріанонський мирний договір 1920 р., за умовами якого країна втратила 72% території та 64% довоєнного населення. Важливо, що саме прагнення реваншуватися за Тріанон і подолати спричинену ним національну травму було головною причиною вступу Угорщини у Другу світову війну на боці держав Осі.

За часів другого прем'єрства Орбана (з 2010 р.) відбувається справжній ренесанс «тріанонського культу». Табуїтована комуністами й ігнорована ліберал-демократами пам'ять про Тріанон нині знову, як і за правління М. Горті, стала наріжним каменем угорської ідентичності та квінтесенцією національної трагедії, на якій будується державна ідеологія. У публічному (зокрема меморіальному) дискурсі цілеспрямовано просуваються наративи «тріанонської травми» та «розділеного народу», що закономірно викликає стурбованість сусідніх держав, де наявні чисельні угорські громади (Румунія, Словаччина, Україна).

Так, уже від 2010 р. 4 червня (день підписання Тріанонського договору), що в міжвоєнну добу відзначався як день національної скорботи, оголошено Днем національної єдності, символізуючи єднання всіх етнічних угорців незалежно від їхнього громадянства. У 2020 р. з нагоди 100-річчя Тріанонського договору біля будівлі парламенту в Будапешті відкрито Монумент національної єдності з назвами угорських міст і сіл, які відповідно до цієї угоди опинилися за межами своєї національної

держави [312]. Одне з центральних місць у сучасній меморіальній політиці посідає Музей Тріанону у Варпалоті, заснований у 2001 р. групою правих інтелектуалів та громадських діячів. Музей перетворився на повноцінний культурний комплекс із освітнім центром, власними магазином та веб-сайтом. Хоча музеєм керує неурядовий фонд, після приходу до влади Фідес у 2010 р. правонаціоналістична партія Йоббік (*Jobbik*) домоглася надання цьому закладові державного фінансування [313].

Щодо країн, у складі яких перебувають нині колишні угорські території, й надалі здійснюються спроби «символічної експансії». Так, десятиліття тому, у 2013 р., скандалом на межі розриву дипломатичних відносин із Румунією завершилося масове вивішування в Угорщині, зокрема на будівлі парламенту, прапорів самопроголошеної автономії румунських угорців-секеїв [314] (на початку Другої світової війни секейські землі у складі Північної Трансильванії анексовувалися реваншистським режимом Горті). Конфліктами супроводжувалися встановлення угорською громадою пам'ятника королю Іштвану I Святому у словацькому місті Комарно (угор. Комаром) [315] і відновлення угорських меморіальних об'єктів на українському Закарпатті – історичного монументу на Верецькому перевалі на честь легендарного переходу давніх угрів через Карпати у 896 р. та скульптурних зображень міфічного птаха Турула, який за переказами віддавна пильнує кордони «Великої Угорщини» [316]. Це далеко не вичерпний перелік резонансних наслідків угорської політики пам'яті на сучасному етапі.

Саме наявність практично «живих» і цілком відчутних спогадів про втрату значних територій та імперського статусу в історично недавньому минулому (на початку новітньої історії) та перетворення угорського населення втрачених земель із привілейованої групи на національну меншину залишається найбільшою колективною травмою угорців. Відтак спрямова-

на переважно на внутрішню аудиторію меморіальна політика офіційного Будапешта періодично створює ґрунт для виникнення необов'язкових проблем у відносинах із сусідами.

Утім, контрверсійність актуальної рецепції угорського травматичного досвіду не меншою мірою виявляється у внутрішньополітичному вимірі. Тут уже йшлося про те, як глорифікація гортистського режиму чинною владою Угорщини йде врозріз із європейським ліберальним мейнстрімом і позицією низки суспільно-політичних сил усередині самої країни. Та насправді суперечність є ще глибшою.

Адже активно заохочувана урядом Фідес «віктимізація» наративного ряду врешті-решт покликана підводити до думки, що протягом усієї своєї європейської історії (а надто у ХХ ст.) угорці отримали назагал мало з чим порівнюваний травматичний досвід кількох кривавих окупацій та розділення етнічної території. На тлі такої епічної національної драми певною мірою тьмяніє знищення щонайменше півмільйона угорських євреїв (близько 70% тодішнього єврейського населення країни) та ще ледь не 30 тис. ромів під час Другої світової війни. При цьому далеко не завжди береться до уваги неспівмірність травми: на відміну від євреїв та ромів в Угорщині, угорці на тих же втрачених після Тріанону землях хоч і зазнавали утисків у правах, проте ніде не піддавалися геноцидові. До всього, експлуатація образу «країни-жертви» та пов'язаних із ним історичних наративів надто виразно контрастує зі згадуваною вище публічною меморіальною активністю праворадикалів та героїзацією ними угорських колабораціоністів.

Щоправда, у 2017 р. В. Орбан публічно визнав відповідальність Угорщини за співучасть у Голокості [317], а пам'ять його жертв у країні офіційно вшановується зокрема й 16 квітня – у день початку репресій проти євреїв під час прямої нацистської окупації в 1944 р. Водночас ідеї усвідомлення провини в угорському суспільному дискурсі досі протистоїть досить поширена

і негласно схвалювана владою теза про рівнозначність жертви єврейського та угорського народів – причому угорців окупанти начебто «силоміць» втягнули у злочин Голокосту [318]. Характерно, що схожим чином у різній оптиці розглядається і повоєнне Угорське повстання 1956 р.: офіційна історіографія підносить його як інспіровану передусім національним почуттям етнічних угорців величну спробу позбутися окупаційного режиму та національного приниження, натомість ліберальна громадськість схильна особливо підкреслювати факт героїчної участі в революційних подіях представників єврейської та ромської громад.

По суті, уявлення про «винятковість» угорської травми минулого багато в чому суперечить загальноєвропейській культурі пам'яті про Другу світову війну, зокрема і про Голокост. Ще у 2012 р., з початком абсолютизації теми «тріанонської трагедії» після другого приходу Фідес до влади, значного публічного розголосу набула суперечка угорських істориків та інтелектуалів (т. зв. «Historikerstreit»). Предметом академічного, а згодом і публіцистичного обговорення стало з'ясування співвідношення двох трагічних сторінок історії – Тріанону та Голокосту – в колективній пам'яті угорської нації (один із полемічних текстів мав промовистий заголовок «Тріанон проти Голокосту»). Попри виявлені у ході дискусії розбіжності в оцінці історичних подій і персоналій, ролі етнічних угорців та євреїв у драматичних історичних процесах в Угорщині ХХ ст. тощо, зрештою її учасники зійшлися на думці, що саме спогад про Тріанон як «свою» національну трагедію в осяжній перспективі залишатиметься для угорців пріоритетнішим за загальноєвропейський спогад про Голокост [319]. Таким чином приклад Угорщини якнайкраще засвідчує стійку автономність вузькоетнічного «відчуження» історії щодо будь-яких ширших меморіальних контекстів навіть у ХХІ ст.

Отже, в Угорщині існує спільна для більшості центральноєвропейських націй проблема подолання спадщини одразу

двох тоталітарних режимів – комуністичного та нацистського. Закономірно найбільш контroversійною є пам'ять про події Другої світової війни, під час якої Угорщина виступала і як країна-агресор, союзник нацистської Німеччини, і як жертва двох окупацій – німецько-нацистської та радянсько-комуністичної. Це веде до неоднозначної оцінки історичних фактів і постатей тієї доби та різного бачення проблеми «включеності» угорців у загальноєвропейський травматичний досвід, зокрема пов'язаний із трагедією Голокосту. Тож «віктимізація» національної історії, її контекстуалізація крізь призму комплексу жертви не в останню чергу покликана «врівноважити» факт угорської співучасті у злочинах нацистів часів Другої світової війни, мірою можливого знявши з угорців їхню частину провини.

3.5. Трансформація історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії

Політика історичної пам'яті належить до дієвих способів впливу на самоусвідомлення громадян [320], володіє надзвичайно сильним потенціалом формування національної ідентичності та єдності, підтримання суспільної консолідації [321]. Серед досліджень політики пам'яті різних країн світу особливий інтерес викликає дослідження політики пам'яті в Швейцарській Конфедерації.

Швейцарська Конфедерація – одна з найрозвиненіших країн світу: демократична зі стійкими політичними інститутами та традиціями, високотехнологічна зі значними фінансовими й економічними можливостями, правова з високим рівнем соціальної захищеності її громадян. Нейтральний статус є однією з ідентифікаційних ознак цієї країни, якому вже майже 500 років. Незважаючи на нейтральний статус, Швейцарія відіграє важливу роль на світовій дипломатичній арені. Швейцарський

нейтралітет забезпечив умови для збереження суверенітету країни в складних умовах під час Другої світової війни.

Історія кожної нації, як і життя окремої людини, більш чи менш рівною мірою складається з перемог і невдач. Характерні риси нації, як і характер особистості, найкраще виявляються під час або після кризових ситуацій, потрясінь. Зрілий розвиток суспільної свідомості передбачає вихід за межі лінійних усталених моделей поведінки, що означає мовчазне сприйняття соціумом тлумачення владою будь-якого питання, а навпаки – пошук істини, глибинних причин тих чи інших подій, шляхів подолання проблем, що дозволили би зрештою виправити ситуацію шляхом компенсації невдачі або ж підняття «над» нею. «Загалом, масштабні історичні поразки або невдачі є “тестом на міцність” для кожної нації, а здатність реагувати на них адекватно – найкращою ознакою національної зрілості. Натомість докорінна зміна переконань здатна стати й імпульсом до оновлення суспільства, активізації його творчого потенціалу, “перезавантаження” національної історії, дозволяючи написати нову її сторінку “з чистого аркуша”» [322, с. 227, 236–237]. Будучи демократичною країною, Швейцарська Конфедерація зуміла пройти шлях переосмислення власної історії періоду Другої світової війни та радикально трансформувати історичну пам'ять про цей період.

Для України вивчення швейцарського досвіду реалізації та трансформації політики історичної пам'яті складає безпосередній прагматичний інтерес, що сприятиме подальшому вивченню історичного розвитку зазначеної країни, розуміння її менталітету та цінностей, та може стати в пригоді для розширення україно-швейцарського співробітництва.

На сучасному етапі для нашої країни узагальнення й осмислене використання накопиченого країнами світу досвіду застосування державної політики пам'яті, особливо в контексті аналізу способів досягнення успіхів та врахування невдач є

вкрай важливим. Реалії сьогодення надзвичайно актуалізують і переводять у політичну площину історичний досвід включно з інтерпретаціями неоднозначних і суперечливих епізодів. Швейцарський досвід у цьому контексті безумовно потребує вивчення.

Окремо слід зазначити, що будучи нейтральною державою, Швейцарія послідовно приєднується до всіх обмежень, запроваджених Євросоюзом проти РФ у зв'язку з її повномасштабним вторгненням в Україну, однак категорично відмовилася постачати нам свою зброю і навіть заборонила іншим країнам реекспорт швейцарської зброї в Україну.

Швейцарська історіографія історії країни в роки Другої світової війни включає декілька основних напрямів. Праці стосуються економічної, гуманітарної, зовнішньої політики Швейцарії, стратегії оборони країни, історичної пам'яті про Другу світову війну. Окрему групу досліджень складають результати роботи Незалежної комісії експертів «Швейцарія – Друга світова війна» (Комісія Берж'є) (1996–2001 рр.).

Швейцарія зазнавала постійної критики за невідповідність її політики під час Другої світової війни заявленому нейтральному статусу, особливо щодо відносин з Третім Рейхом, тому в 1996 р. за рішенням Федеральних зборів постала Незалежна комісія експертів «Швейцарія – Друга світова війна», до складу якої ввійшли швейцарські та закордонні історики на чолі з Жаном-Франсуа Берж'є. Комісія Берж'є мала провести дослідження з історичної та правової точок зору щодо обсягів та долі активів, переміщених до країни до, під час і після Другої світової війни, торгівлі золотом та операції з іноземною валютою, відносин швейцарських компаній з націонал-соціалістичною економікою. Іншою ключовою темою стала політика Швейцарії щодо біженців [323].

Цінними джерелами для вивчення представленої теми дослідження є проміжні звіти 1997–2000 рр. та 25 томів загальних

звітів (2001–2002 рр.) Комісії Берж'є. Проміжні звіти і резюме до кожного з 25-и томів розміщено на офіційному веб-сайті Комісії [323]. Для повного і всебічного розкриття теми вагому роль відіграв остаточний звіт «Швейцарія, націонал-соціалізм і Друга світова війна» (2002 р., 7 розділів). Цей важливий документ, майже на 600 сторінок, став підсумковим у роботі Комісії Берж'є і містить головні результати детального наукового пошуку експертів та висновки щодо ключових питань дослідження [324].

Важливою частиною джерельної бази даного дослідження стали документи: «Вступне слово професора Ж.-Фр. Берж'є на прес-конференції 22 березня 2002», «Декларація Федеральної Ради з нагоди публікації підсумкового звіту Незалежної комісії експертів “Швейцарія – Друга світова війна”» [325; 326].

Наукових доробків, в яких предметом дослідження є суто швейцарська історична пам'ять про Другу світову війну, наявна обмежена кількість, однак цієї проблеми прямо чи опосередковано торкалися у своїх працях швейцарські вчені, вивчаючи актуальні питання історії Швейцарії періоду Другої світової війни. В цьому контексті окреслимо специфіку праць відомих швейцарських науковців: Ж.-Фр. Берж'є, Г. Крайса, Ж. Пікара, Р. Луді, Я. Таннера (були членами Комісії Берж'є).

Ж.-Фр. Берж'є – професор технічної школи Цюриха, фахівець з економічної історії Швейцарії та Європи XIII-XVIII ст., а також історії індустріалізації [327]. Після погодження очолити Незалежну комісію експертів у 1996 р. Ж.-Фр. Берж'є став широко відомим істориком. Варто зауважити, що він погодився взяти на себе величезну відповідальність, адже Комісія мала дати відповіді на низку суперечливих і болючих питань, які односторонньо мали вплинути на імідж країни за кордоном.

Г. Крайс – швейцарський історик, професор Базельського університету, праці якого стосуються дослідження політики нейтралітету, політики щодо біженців, проблеми торгівлі

пограбованими витворами мистецтва у Швейцарії між 1933 і 1945 рр. [328; 329].

Вивченню становища євреїв у Швейцарії, а також проблемі активів жертв нацистського режиму присвячено праці професора Базельського університету Ж. Пікара [330; 331].

Дослідження проблем Голокосту, післявоєнної реституції та компенсаційних виплат жертвам нацистського режиму, історичної пам'яті в Швейцарії та повоєнній Європі в контексті зазначених вище проблем знайшло своє відображення на сторінках праць історика, швейцарської дослідниці Р. Луді [332; 333].

Для вирішення дослідницьких завдань питання гуманітарної політики Швейцарії щодо біженців, незаконного перетину кордону й утримання інтернованих військовослужбовців у Швейцарії працювало багато швейцарських вчених, але особливо варто виокремити науковий доробок К. Людвіга [334], Ю. Штадельманна і С. Краусе [335]. Карл Людвіг – професор Базельського університету, вважається основоположником швейцарської історіографії історії країни у період Другої світової війни. За дорученням Федеральної Ради він опублікував у 1957 р. свою відому роботу «Політика Швейцарії щодо біженців з 1933 по 1955 рр.», яка стала першим науковим аналізом швейцарської політики щодо біженців [334].

Історії економічного розвитку Швейцарії у зазначений період, зокрема федерального бюджету, валюти, військової економіки, фінансового права, а також історичної пам'яті, пов'язаної з окресленою проблематикою, присвячено праці швейцарського історика, професора Цюрихського університету Я. Таннера [336; 337].

Проблема історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії також стала предметом дослідження професора Історичного інституту Бернського університету К. Деюнга [338; 339], швейцарських дослідників – Н. Бургермайстера і Н. Петера [340].

Важливими темами дослідження для швейцарських науковців стали питання підготовки Швейцарії до війни, створення стратегії оборони (К. Урнер) [341], а також зовнішньої політики країни в 1939–1945 рр. у контексті значення «добрих послуг» (Д. Трахслер) [342].

Окремо варто зазначити, що чільне місце в швейцарській історіографії посідають роботи науковців, присвячені вивченню особливостей швейцарського нейтралітету. В цьому контексті варто згадати працю Е. Бонжура «Історія швейцарського нейтралітету», де автор проаналізував сутність феномену швейцарського нейтралітету [343].

Серед зарубіжних праць, що безпосередньо стосуються теми дослідження – швейцарської історичної пам'яті про Другу світову війну, привертає увагу робота С. Омс із Новоорлеанського університету (США) [344].

В українській історіографії ґрунтовно проаналізовано політику Швейцарії у роки Другої світової війни в дисертаційній роботі В.Ю. Печиборщ [345].

Таким чином, швейцарська наукова думка активно займається вивченням історії країни у роки Другої світової війни. Серед низки праць найбільше робіт присвячено темам політики влади у гуманітарній та економічній сферах країни, швейцарському нейтралітету. Вивчення проблематики історичної пам'яті привертає менший інтерес науковців у порівнянні із зазначеними вище питаннями, хоча ця тема набуває дедалі більшої актуальності для дослідження. В українській історичній науці вивчення проблематики трансформації історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії є недостатнім.

У Швейцарії пам'ять про Другу світову війну відіграла важливу роль для зміцнення національної ідентичності, незважаючи на те, що вона була однією з небагатьох країн Європи, яка не брала участі в цьому конфлікті безпосередньо. Варто зауважити, що загроза німецького вторгнення мов Дамоклів меч

висіла над швейцарським суспільством під час усіх воєнних років [338, р. 58].

У офіційній швейцарській пам'яті про війну впродовж багатьох десятиліть домінував образ об'єднаної нації, що чинить опір і одночасно залишається вірною своїй традиційній гуманітарній місії. В основі офіційної політики пам'яті домінувало переконання, що Німеччина не наважилася напасти на Швейцарію через наявність швейцарських солдатів, які були готові захищатися в Альпах [338, р. 58–59].

Оскільки Швейцарія не зазнала спустошення внаслідок війни, воєнні роки не запам'яталися як травматичний період, але як час, у який «від генерала до найменшого військовослужбовця, від Федеральної Ради до старої жінки, яка обрізала овочі в квітковому горщику, всі працювали над збереженням незалежності нашої країни і свободи своїх громадян», як стверджує у своїх спогадах від 1975 р. член Федеральної Ради Ф.Т. Вален. У цих же спогадах період 1939–1945 рр. описується як час «національного випробування», під час якого небезпека «згуртувала народ разом з усіма його різними індивідами» [338, р. 59].

До початку Другої світової війни Швейцарія відчула необхідність захистити власні ідентичність, національні інтереси та суверенітет від наростаючої хвилі націонал-соціалізму в Німеччині, що загрожувала як на політичному так і культурному рівнях. Швейцарські еліти започаткували рух, який став відомий як «духовна оборона нації», метою якого був захист Швейцарії шляхом зміцнення її національної ідентичності та посилення прагнення до політичної незалежності та військового захисту. Ідеологія «духовної оборони» охоплювала всі сфери життя швейцарського суспільства, мала величезний вплив на нього вже у повоєнний період і на історичну пам'ять про Другу світову війну.

Однією з визначальних рис згаданої ідеології став захист традиційних цінностей, в основі яких поставали унікальні

риси швейцарської культури, що коротко можуть бути охарактеризовані як «єдність у різноманітті». Така політика дала позитивні результати: згуртування та об'єднання строкатого в етнічному сенсі швейцарського суспільства, розвиток культури при збереженні принципу суверенітету кантонів, підтримка з фонду федерального бюджету основних освітніх, наукових та культурних інституцій країни, розвиток демократії [345, с. 59, 174].

Після 1945 р. постала необхідність включення подій війни до оновленого національного історичного нарративу, основою якого стали нові національні історичні міфи: міф про суворий нейтралітет, міф про «Національний редут» (поєднує в собі пам'ять про військову загрозу з боку нацистської Німеччини і стійкість швейцарського народу й армії, яка зумовлювалася можливістю успішного відступу до основної фортеці швейцарської системи оборони на випадок нападу), а також міф про образ Швейцарії, що асоціюється з образом доброго самарянина (Притча про милосердного самарянина, яка описується у Біблії), яка нібито вітала біженців із Німеччини.

У контексті останнього міфу згадувалося про Швейцарію як засновницю Міжнародного Комітету Червоного Хреста, а також гуманітарну та благодійну країну. Ці міфи використовувалися як потужні орієнтири, навколо яких швейцарські очільники, політична еліта та керівництво армії (генерал А. Гізан) у післявоєнний період одразу почали докладати зусиль до формування історичної пам'яті про війну, в якій Швейцарію було зображено як нейтральну, добре укріплену та доброзичливу країну, яка залишилася невинною і незачепленою війною [344, р. 4, 18–20].

Національна ідентичність багатонаціональної Швейцарії посідає чільне місце в історичному національному нарративі, але базується вона не на етнічних принципах, як у випадку з Німеччиною, чи культурних рисах, як у випадку з Франці-

єю. Історичні міфи відіграли важливу роль у створенні цілісної швейцарської нації, зміцненні швейцарської національної ідентичності, і забезпечили швейцарському національному історичному наративу спадкоємність від Середньовіччя до ХХІ ст. Саме тому важливо було включити події Другої світової війни у ретельно побудований швейцарський історичний нарратив [344, р. 19].

Події, які відповідали міфічному самоуявленню, підкреслювалися, посилювалися і часто прикрашалися. Історичні факти, такі як наприклад те, що Швейцарія відмовилася прийняти приблизно 20 000 біженців, співробітництво Швейцарії з нацистською Німеччиною (в економічній сфері) і Союзниками (дозволялося працювати розвідувальним службам на своїй території), що не відповідали офіційній концепції суворого нейтралітету під час війни, були тимчасово забутими і замовчуваними в офіційному викладі історії країни та вийшли на світло лише через десятиліття після Другої світової війни [344, р.20].

У цьому контексті варто зазначити деякі факти про гуманітарну й економічну політику Швейцарії в роки Другої світової війни, оскільки зазначені напрями стали найбільш суперечливими, неоднозначно трактованими, часто з протилежними оцінками та були піддані різкій критиці, що перетворилась на вагомні аргументи у процесі міжнародних судових проваджень кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Формування курсу гуманітарної політики Швейцарії в означений період залежало від складного комплексу внутрішніх (проблема присутності великої кількості іноземців, пов'язана з цим складна ситуація на ринку праці, недостатня забезпеченість ресурсами) та зовнішніх (існування загрози нападу з боку Німеччини, необхідність захисту позитивного нейтрального іміджу держави на міжнародній арені, що було особливо важливо для Швейцарії як країни надзвичайно залежної від експорту) факторів.

Визначальним у прийнятті владою Швейцарської Конфедерації рішень щодо регулювання гуманітарної політики упродовж всього періоду війни залишався принцип пріоритету власної безпеки та внутрішньополітичної стабільності. Цим пояснюються і спроби представників Конфедерації на всіх міжнародних форумах захистити позицію держави як виключно транзитної країни для біженців, і більш радикальні дії – прийняття рішення про відновлення візового режиму, закриття швейцарського кордону у 1938 і 1942 рр. та запровадження спеціальних позначень для паспортів неарійських підданців Третього Рейху, які розглядалися виключно як вимушені та превентивні заходи та такі, що були історичною необхідністю задля збереження суверенітету нейтральної країни в умовах ведення глобального конфлікту [345, с. 159, 170].

У 1938 р. після переговорів із Німеччиною Федеральна Рада прийняла рішення щодо додавання штампу «J» до паспортів німецьких євреїв, що дозволило владі Швейцарії розрізняти євреїв та інших німців [346, р. 8].

Загалом, під час війни понад 100 тис. солдатів було тимчасово інтерновано до Швейцарії. Швейцарія прийняла понад 180 тис. цивільних біженців, із яких близько 55 тис. були дорослими цивільними, половина з яких були євреями. Майже 60 тис. дітей провели деякий час у Швейцарії, відновлюючись, і понад 66 тис. прикордонних біженців недовго проживали в Швейцарії під час бойових дій.

Саме в той час, коли Німеччина почала депортувати євреїв із Західної Європи до концентраційних таборів (серпень 1942 р.), Швейцарія оголосила про закриття своїх кордонів. Підраховано, що під час війни близько 20 тис. єврейських біженців було відмовлено у в'їзді на кордоні, близько 10 тис. заяв на візу відхилено [346, р. 8].

Для економічної політики Швейцарії періоду війни 1939–1945 рр. характерним було збереження традиційних зв'язків з Німеч-

чиною. Перед війною Німеччина була одним із найважливіших торговельних партнерів Швейцарії. Під час війни різко зріс експорт до Німеччини. Навпаки, торгівля з Союзниками була надзвичайно важкою через те, що Швейцарія була оточена державами Вісі. Експорт до Союзників становив лише одну третину від швейцарського експорту до Третього Рейху. Маючи невелику кількість природних ресурсів, Швейцарія також залежала від імпорту з Німеччини та Італії, які контролювали всі шляхи доступу. Транзитні залізничні сполучення продовжували проходити між Італією та Німеччиною через Швейцарію [346, р. 7].

Розвиток банківської системи Швейцарії в роки Другої світової війни, надання нею урядових кредитів більшості країн, які брали участь у війні, сприяло тому, що Швейцарія змогла залишитись поза безпосереднім конфліктом. Однак саме цей напрям зовнішньої політики Швейцарії став приводом для розгортання міжнародних суперечок навколо проблеми незапитаних активів, які було остаточно вирішено лише на початку ХХІ ст. [345, с.135–136]. А вже в часи Другої світової війни у швейцарських банках осіли значні суми коштів, що належали жертвам нацистського режиму. Національний банк Швейцарії купував золото у Німецького Рейхсбанку, маючи відомості, що золото було викрадено з центральних банків окупованих країн («нацистське золото») [346, р. 7].

Повертаючись до питання утвердження та культивування історичних міфів, слід відзначити, що особливо про це свідчать швейцарські історичні підручники післявоєнної доби, де описувалися події Другої світової війни. До кінця 1980-х рр. концепція нейтралітету Швейцарії в роки Другої світової війни здебільшого подавалася як правдоподібний опис і була ключовим елементом швейцарського історичного наративу у швейцарських шкільних підручниках, а в окремих підручниках цей міф представлявся як безсумнівний історичний факт [344, р. 20, 22].

Міф про «Національний редут» поєднує в собі пам'ять про воєнну загрозу і стійкість швейцарського народу й армії, а також географічний фактор – Альпи. Альпи – центр «Національного редуту», що став символом збройних сил Швейцарії щодо опору нацистській Німеччині упродовж усієї війни. На сторінках низки історичних книг післявоєнної Швейцарії міф про «Національний редут» домінував у розділі про історію країни під час Другої світової війни [344, р.23].

Ведучи мову про міф, пов'язаний із «Національним редутом», варто зупинитися на факті оборони Швейцарії у воєнні роки. Швейцарія приділяла велику увагу питанням оборони як у військовій, так і у цивільній сфері. Щоб стримати загрозу вторгнення, Швейцарська Конфедерація розпочала збільшувати свій оборонний бюджет ще у 1930-і рр. Також у країні активізували давно занедбану підготовку та озброєння новобранців і будували структури національної оборони.

Коли 1 вересня 1939 р. розпочалася війна, Швейцарія мобілізувала 430 тис. військових і 200 тис. резервістів. Федеральні Збори призначили Анрі Гізана з кантону Во генералом Швейцарських Збройних сил, тобто головнокомандувачем армії. Перемога Німеччини над Францією влітку 1940 р. викликала тривогу та пригніченість більшої частини населення країни, оскільки вся її територія, за винятком невеликої ділянки кордону з Францією режиму Віші, перебувала в повному оточенні держав Осі – Італії та Німеччини.

У цей час генерал Гізан окреслив свою стратегію «Національного редуту», яка передбачала відхід більшої частини армії до альпійської території та залишення густонаселеного швейцарського плато без будь-якої постійної оборони. Задум полягав у тому, що якщо держави Віші вторгнуться у Швейцарію, «Національний редут» забезпечить остаточне розірвання життєво важливих зв'язків між Німеччиною та Італією [346, р. 5–6].

Збройні сили та заходи з посилення обороноздатності Швейцарії на початковому етапі війни стали символом згуртування суспільства у контексті вже згадуваної ідеології «духовної оборони» навколо національної ідеї [345, с. 175].

Міф про «Національний редут» існував декілька десятиліть після завершення війни та мав важливе значення. Надто в світлі нових ядерних загроз «холодної війни» міф про «Національний редут» слугував важливію метою зміцнення національного духу Швейцарії. Він підтримував упевненість, що у випадку потреби швейцарці матимуть змогу кинути виклик будь-якому ворогу та будуть готові померти за країну ще раз. Той факт, що Швейцарію не було окуповано під час війни, поряд зі сприйняттям генерала А. Гізана як ключової фігури в захисті та керівництві обороною країни, поставила його та армію у потужну позицію для визначення суті та формування пам'яті про Другу світову війну. Лише у 1990-і рр. більшість підручників представляли міф про «Альпійський редут» як справжній міф, а не як історичний факт [334, с. 23].

Третій національний міф, створений як стовп колективної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії, був вигадкою щодо ототожнення позиції Швейцарії з образом доброго самарянина. У контексті концепції солідарності як складника суворого нейтралітету Швейцарії (ініціатор М. Петіп'єр) згадувалося про Швейцарію як засновницю Міжнародного Комітету Червоного Хреста, а також гуманітарну та добродійну країну. Під час Другої світової війни роль Швейцарії в образі доброго самарянина була ідеально проілюстрована тим, що вона нібито добровільно відкрила двері для політичних і расових біженців, діючи через Червоний Хрест як головного захисника військовополонених і доклавши зусиль щоб «умиротворити зло у війні».

Переглядаючи підручники з історії Швейцарії, стає очевидним, що поведінка країни як милосердного благодійника для

біженців рідко ставилася під сумнів до 1980-х рр. Тільки через 40 років після війни можна було поставити під сумнів міф про образ Швейцарії як «доброго самарянина» під час Другої світової війни [344, р. 23–25].

Конструювання історичної пам'яті про війну слугувало потужним інструментом у владних руках, аби створити придатне для використання минуле. Однак варто зауважити, що населення Швейцарії поділяло позитивний імідж своєї країни під час війни. Таким чином суспільство було цілком готове прийняти заспокійливий образ, запропонований йому його лідерами [344, р. 29].

Уряд Швейцарії, безсумнівно, був головним у формуванні прийнятної колективної післявоєнної історичної пам'яті про війну, хоча і не єдиним. У перші повоєнні роки в Швейцарії армія справила помітний вплив на національні справи у країні. Головним представником армії був генерал А. Гізан, який став одним із найповажніших лідерів Швейцарії після Другої світової війни і був у самому центрі створення публічної ідеалізованої та героїчної версії швейцарської історичної пам'яті про Другу світову війну [344, р. 30–31].

Після 1945 р. упродовж багатьох десятиліть заперечення офіційного історичного дискурсу про роль Швейцарії у Другій світовій війні вважалося ознакою комуністичних поглядів і, отже, потенційним актом зради. Доступ до урядових архівів було обмежено з метою захисту офіційного погляду на минуле від викликів нових історичних досліджень [338, р. 59].

Містифіковане сприйняття швейцарцями власної історії було глибоко вкорінене. Проте окремі спогади про війну не були втрачені повністю. У 1950–60-і рр. інтелектуали й окремі швейцарські історики почали оскаржувати офіційні міфи, представляючи у своїх роботах альтернативні погляди на швейцарське минуле часів Другої світової війни, зокрема і неодноразово критикували політику Швейцарії за економічну

співпрацю з державами Вісі, а також за політику щодо біженців у воєнний час, хоча офіційні історики продовжували підтримувати традиційний погляд на минуле у своїх дослідженнях [338, р. 60; 344, р. 4].

У 1970–80-і рр. нове покоління істориків підхопило обговорення ролі Швейцарії під час Другої світової війни, дедалі більше деконструювало офіційну історичну пам'ять про війну, створюючи розрив між офіційними міфами і критичними науковими емпіричними дослідженнями. Знадобилося нове покоління істориків та інтелектуалів, часто народжених після війни, щоб поставити під сумнів застарілі офіційні істини та відобразити нову версію складної історії Швейцарії під час Другої світової війни [344, р. 32–33, 37].

Проте, такий критичний погляд на роль Швейцарії в 1939–1945 рр. ніколи не досягав широкої громадськості. Для більшості швейцарців традиційний образ Швейцарії як об'єднаної країни, яка чинила опір, продовжував визначати їхній погляд на минуле. Їх не турбували дослідження нового покоління істориків, які критично аналізували сутність ідеології швейцарської «духовної оборони» 1930–1940-х рр. та, починаючи з 1980-х рр., також і економічну політику Швейцарії [338, р. 60].

Одним із найвизначніших швейцарських мистецьких творів, що розпочав процес «примирення» зі своїм справжнім минулим, став німецькомовний швейцарський фільм 1981 р. режисера М. Імхофа «Das Boot ist voll» («Човен повний»), заснований на однойменній книзі письменника А. Геслера. Фільм виразив незіставність із поточною історичною пам'яттю про Другу світову війну, розповідаючи вигадану історію шести осіб (єврейські брати і сестри), що шукали притулку в Швейцарії у 1942 р., яка офіційно закрила свої кордони для біженців. Фільм нічого не прикрашав. Зрештою головні герої-біженці були супроводжені владою до кордону, де на них чекала вірна смерть у концтаборі Треблінка.

Очікувано, що реакції на кінопроект М. Імхофа були неоднозначними. Ще до фактичного виробництва фільму швейцарський уряд критикував режисера. Він подав заявку на отримання гранту для покриття частини витрат на виробництво проекту, але Федеральна Рада відмовила йому. Однак фінансування фільму відбулося завдяки наданим коштам швейцарських, австрійських та західнонімецьких телестанцій. У той час як швейцарські ЗМІ нібито були незворушними, міжнародна преса була дуже вражена зусиллями швейцарського режисера. Наприклад швейцарська газета «Der Tages-Anzeiger» назвала цей фільм «безперечно одним зі слабших фільмів М. Імхофа». В той час, як «The Times» була сповнена похвали постановці фільму, зазначаючи що це щось значно більше, ніж відкриття. Фільм отримав п'ять нагород на Берлінському кінофестивалі в 1981 р. [344, р. 34–35].

Міф про ототожнення позиції Швейцарії з образом доброго самарянина було спростовано дослідженнями про швейцарську політику щодо біженців із нацистської Німеччини. Такі проекти, як телевізійний міні-серіал «Голокост» (1978 р.) або фільм «Човен повний» (1981 р.) створили більш сприятливий клімат для публікацій про швейцарську політику щодо біженців [344, р. 37].

У цьому контексті варто виокремити праці: розділ «Bedrohung und Enge (1914–1945)» («Загроза і ув'язнення (1914–1945 рр.)») Г.-У. Йоста у колективному виданні та роботі Ж. Пікара «Die Schweiz und die Juden 1933–1945» («Швейцарія і євреї 1933–1945»). Наукова праця Г.-У. Йоста є розділом у колективній роботі 10 швейцарських істориків з історії Швейцарії від передісторії до післявоєнного періоду «Geschichte der Schweiz und der Schweizer» («Історія Швейцарії та швейцарців»). У згаданих працях Г.-У. Йоста і Ж. Пікара було неупереджено проаналізовано політику швейцарської влади щодо біженців [347; 330].

Як результат, із доповненням інших критичних академічних публікацій до згаданих вище досліджень, сукупно з підтримкою широкого відголосу у національних засобах масової інформації було створено нову версію швейцарської політики щодо біженців під час Другої світової війни. Ці колективні зусилля навіть призвели до карбування в 1992 р. офіційної пам'ятної монети з безкомпромісним зображенням колючого дроту та портретом активістки, що допомагала біженцям під час війни Гертруди Курц [344, р. 37–38].

Міф про Швейцарію як нейтральну країну під час війни було розвінчано дослідженнями, що розкривають значення економічних зв'язків між Швейцарією і Третім Рейхом. Роботи К. Урнера та Е. Бонжура показали, як зовнішній тиск змусив Швейцарію відмовитися від нейтральної позиції. Ближче до кінця 1980-х рр. В. Рінгс, П. Утц і Г.-У. Йост виявили, що Швейцарія купувала у нацистської Німеччини величезну кількість золота [344, р. 38].

Однією із найважливіших робіт, яка поставила під сумнів швейцарський міф про нейтралітет, була робота М. Гайнігера «Dreizehn Gründe Warum die Schweiz im Zweiten Weltkrieg nicht erobert wurde» («Тринадцять причин, чому Швейцарія не була завойована у Другій світовій війні»), опублікована у 1989 р. Аналізуючи невійськові, але економічні аспекти питання, чому Швейцарія зберегла незалежність під час війни, він підірвав не лише міф про нейтралітет Швейцарії, але також і про могутність її армії [348].

Поступово, коли ставало відомо про економічні швейцарсько-німецькі відносини, то міф про «Швейцарський національний редут», альпійську фортецю, в якій армія захищала Швейцарію від Третього Рейху, також потрапив під пильну увагу. Уже в 1970 р. журналіст К. Гейзер зазначив, що А. Гітлеру не довелося окупувати Швейцарію, тому що швейцарська промисловість працювала на нього в будь-якому випадку.

Упродовж 1980-х рр. цей погляд дедалі більше підтверджувався незалежними науковими дослідженнями. Якби А. Гітлер вирішив вторгнутися до Швейцарії, держави Вісі розгромили б швейцарську армію в альпійській фортеці. Г.-У. Йост згадував у 1983 р., що окупація Швейцарії була б дорогою, але безперечно здійсненою без великих труднощів [344, р. 39].

Кардинальні зміни у світовому порядку – падіння Берлінської стіни, розпад Радянського Союзу, закінчення «холодної війни» ще більше поглиблювали кризу у Швейцарії. Країні принципово бракувало ідеологічної підтримки для зміцнення національної ідентичності, адже Швейцарія більше не могла покладатися на свої міфи про її роль у Другій світовій війні, за які можна було триматися у такі складні часи.

Ця дедалі більша розбіжність між академічними дослідженнями та політикою історичної пам'яті, у поєднанні як із внутрішньою, так і з міжнародною політичною ситуацією, спровокували серйозну кризу історичної пам'яті у Швейцарії наприкінці 1980-х рр. Однак криза не одразу спричинила її трансформацію. Більше того, потрібен був величезний тиск ззовні, щоб примусити швейцарський уряд і громадськість загалом змінити свою офіційну позицію з даного питання.

У 1990-і рр. між федеральною владою Швейцарії та впливовими єврейськими організаціями переважно зі США виник конфлікт, що тривав майже 5 років. Американські єврейські організації подали колективний позов проти швейцарських банків, вимагаючи повернути незліченні незатребувані активи, що датуються часами Другої світової війни, та тиснучи на швейцарські банки щодо оприлюднення імен власників неактивних банківських рахунків.

Позов про реституцію від єврейських організацій дав поштовх великій кількості досліджень, проведених в американських та британських архівах. У ході цього конфлікту на шпальтах газет надруковано низку статей, відбулося багато

парламентських слухань, створено значну кількість різних комісій, метою яких було проаналізувати поведінку Швейцарії під час Другої світової війни. Процес широко висвітлювався міжнародними ЗМІ та перебував у центрі міжнародної уваги.

Зокрема, слід було раз і назавжди вирішити дві історичні проблеми: про кошти євреїв – жертв геноциду у часи Другої світової війни, що зберігались у швейцарських банках, тобто питання так званих неактивних рахунків – тісно пов'язаного з принципом банківської таємниці, якого дотримувались швейцарські банки, та варіантами його реалізації в ході Другої світової війни та після її завершення, а також проблему операцій із награваним золотом у той самий період між Національним банком Швейцарії та Рейхсбанком Німеччини [349, с. 128–129; 344, р. 42].

Ці події стали причиною для створення Незалежної комісії експертів «Швейцарія – Друга світова війна», на діяльність якої парламент Швейцарії виділив 22 млн швейцарських франків [323].

У 1990-і рр. Швейцарія відчула на собі наслідки як подій Другої світової війни, так і того, що уряд упродовж десятиліть намагався замовчувати швейцарське співробітництво з нацистами, купівлю нацистського золота швейцарськими банками, роль Швейцарії як центру викраденого мистецтва, співпрацю з секретними розвідувальними службами, відмову прийняття до країни єврейських біженців. Ж.-Фр. Берж'є, описуючи ідеологічно-моральний клімат у Швейцарії того періоду, зазначив, що швейцарці вже не могли осмислити свою історію і стали дезорієнтованими, та як наслідок – усе це знайшло своє відображення в безпрецедентній кризі швейцарської совісті [344, р. 43–44].

У той самий час швейцарське суспільство було дуже здивоване цими новими дебатами, незважаючи, що ці проблеми вже детально висвітлювалися в окремих історичних дослідженнях,

і тепер це вже були не просто кілька швейцарських істориків і журналістів, які зосереджувалися на болючих питаннях воєнного минулого, і кого можна було назвати марксистом або проігнорувати [338, р. 60].

Однак, навіть без огляду на викладене вище, можна стверджувати, що в середині 90-х рр. ХХ ст. Швейцарська Конфедерація доволі швидко та достойно відреагувала на міжнародні звинувачення у невідповідності її політики у воєнні роки заявленому нейтральному статусу, створивши вже згадану спеціальну Комісію.

З одного боку створення спеціальної комісії нагадувало метод, яким користувався швейцарський уряд раніше – замовлення звітів (Біла книга Нефа 1945 р., звіт К. Людвіга 1957 р., звіт Е. Бонжура 1962 р.), що надавав йому перевагу у контролі над історичною пам'яттю упродовж попередніх десятиліть.

Проте той факт, що уряд неодноразово успішно здійснював спроби контролю історичної пам'яті, і спричинив кризу 1990-х рр. Адже ця Комісія була іншою, оскільки, по-перше, вона була міжнародною комісією істориків, по-друге – до її складу ввійшли фахівці з банківських активів епохи Голокосту та провідні експерти з нацистської економічної та фінансової політики [344, р. 44–45].

Комісія була міжнародним органом з президентом, чотирма членами з Швейцарії та чотирма з інших країн (Велика Британія, Ізраїль, Польща та США), усіх їх було призначено на підставі їхнього професійного досвіду. В Комісії працювало близько 30-и наукових асистентів у Швейцарії. Також були дослідницькі групи в США, Німеччині та Польщі. До складу Комісії не входили представники швейцарської влади чи зацікавлених груп інтересів. Будучи незалежним органом, її члени виконували свій дослідницький мандат у повній академічній автономії. Уряд Швейцарії зобов'язався опублікувати звіти Комісії в повному обсязі [323].

До складу Незалежної комісії експертів «Швейцарія – Друга світова війна» входили: Ж.-Фр. Берж'є – голова Комісії (Швейцарія), В. Бартошевський (Польща), С. Фрідлендер (Ізраїль), Г. Джеймс (США), Х. Янц (США), Г. Крайс (Швейцарія), Ж. Пікар (Швейцарія), Я. Таннер (Швейцарія), Д. Тюрер (Швейцарія), М. Велті (Швейцарія) [323].

«Робота Комісії була визначена за 6-ма напрямками досліджень:

1. Міжнародні відносини, які включають швейцарську зовнішню політику загалом і зовнішньоекономічну політику зокрема.

2. Історія фінансового сектору і його окремих галузей та суб'єктів (банків, страхових компаній, посередників, суб'єктів державного управління).

3. Сфера трансферів капіталу, пов'язаних з розвитком відносин із Німеччиною, Італією, Францією (Віші).

4. Комерційні та промислові підприємства, пов'язані з зовнішньоекономічною, військово-економічною політикою та політикою в сфері зайнятості.

5. Політика стосовно біженців та іноземців у 1933–1952 рр.

6. Позиція центральної влади Швейцарії в післявоєнний період» [349, с. 129].

Упродовж 1997–2000 рр. Комісія опублікувала низку проміжних звітів, які представляють основні напрями її досліджень. В 2001–2002 рр. Комісія Берж'є представила власні остаточні результати роботи у 25-и томах. Їхній зміст – це матеріали і результати наукових напрацювань, які зібрав колектив учених по всіх заявлених перед початком роботи напрямках. Окрім виконання дослідницьких завдань, у роботах представлено аналіз джерел зі швейцарських і зарубіжних державних та приватних архівів. Ці видання являють собою унікальну відправну точку для поглибленого всебічного вивчення даної епохи у Швейцарії та за кордоном після завершення роботи Комісії [323].

19 грудня 2001 р. закінчився її мандат і Комісію було розформовано. 22 березня 2002 р. було оприлюднено й подано на розгляд Федеральної Ради остаточний звіт «Швейцарія, націонал-соціалізм і Друга світова війна», а також останні сім дослідницьких робіт [323].

У першому розділі (вступі) до підсумкового звіту описано, як у середині 1990-х рр. визначення ролі Швейцарії у Другій світовій війні стало темою міжнародної дискусії, а також стан дослідження теми на сучасному етапі. Зазначено про особливий статус Комісії, а саме надання їй у 1996 р. на 5-річний термін безпрецедентного привілейованого доступу до архівів від федерального уряду.

Розділ другий присвячено дослідженню національного і міжнародного вимірів швейцарської історії в міжвоєнний період та у період 1939–1945 рр., коли стали можливими злочини нацизму.

Третій розділ звіту стосується дослідження політики Швейцарії щодо біженців. Дослідники Комісії критично оцінили статистичні дані щодо прийняття і відмов для біженців з попередніх досліджень (проміжний звіт «Швейцарія і біженці у нацистську епоху», грудень 1999 р.).

У четвертому розділі проаналізовано зовнішньоторговельні зв'язки швейцарських компаній і/або їхніх дочірніх підприємств та їхні операції з активами, головне у зоні нацистського впливу.

У п'ятому розділі проаналізовано предмет дослідження з юридичного погляду, зокрема діяльність уряду Швейцарії часів Другої світової війни крізь призму юридичних аспектів: політику щодо біженців, дипломатичний захист швейцарських євреїв, які перебували за кордоном, політику нейтралітету, питання пограбованого золота, пограбованих культурних цінностей та торгівлі цінними паперами, проблему неактивних рахунків.

Шостий розділ присвячено праву власності на майно жертв нацистського режиму в період після завершення війни, проаналізовано спроби вирішення проблеми в 1946 та 1962 рр.

У сьомому розділі надано оцінку поведінці швейцарських діячів тих часів, які приймали відповідні рішення у політиці, економіці, законодавстві Швейцарії стосовно безневинно потерпілих від нацистського режиму, критично переосмислено історіографію теми періоду «холодної війни».

Отже, Комісія підсумовувала результати дослідження та надала оцінку стосовно політики щодо біженців, неактивних рахунків після 1945 р., політики і закону про нейтралітет, проблеми Голокосту і питання політичної відповідальності. Водночас Комісія висловила своє заперечення тези, що Швейцарія нібито затягувала війну [323; 324].

Результати болісного звіту Комісії Берж'є 2002 р., поза сумнівом, ознаменували трансформацію історичної пам'яті Швейцарії про Другу світову війну.

22 березня 2002 р. на прес-конференції під час виступу голови Комісії Ж.-Фр. Берж'є було підбито підсумки роботи цього органу і зазначено, що завдання експертів полягало в тому, щоб пролити світло на певний суперечливий або недостатньо проаналізований період історії Швейцарії, період, в який виявилось, що країна, тобто її політична влада та ті, хто приймали економічні рішення, можливо, занедбали свої обов'язки. Наголошено, що фактично, їхнє дослідження вказало на три сфери, де було виявлено недоліки, причому навіть досить кричущі, у виконанні цих обов'язків [325].

Перша – політика швейцарського уряду та кантонів щодо біженців. Це, безумовно, найделікатніша сфера, оскільки вона стосується життя тисяч людей. Комісія визнала, що ця політика була надмірно обмежувальною. Є факт того, що значній кількості людей, чие життя перебувало в небезпеці, було відмовлено без потреби. Також у тих, кого все ж прийняли, не

завжди поважали людську гідність. Стверджується, що влада знала, яка доля чекає жертв і що більш гнучка й великодушна позиція не призвела б до нестерпних наслідків ні для суверенітету країни, ні для рівня життя її громадян. Саме в цьому контексті Комісія підтримала твердження, можливо провокаційне за формою, але тим не менше відповідне фактам: політика щодо біженців швейцарської влади сприяла найжорстокішій з нацистських цілей – Голокосту [325].

Голова Комісії Ж.-Фр. Берж'є зазначив, що друга сфера стосується поступок, які Швейцарія і частина бізнесу зробили державам Осі. Видатний історик підкреслив, що ніхто не може поставити під сумнів те, що ці поступки були необхідними: від них цілком очевидно залежало економічне та політичне виживання Швейцарії. Це може здатися суперечливим, але певний ступінь співпраці з нацистською економікою становив елемент опору могутньому сусіду і являв собою елемент стратегії національної оборони. Акцентовано, що взагалі не було випадків, коли їхнє дослідження виявило будь-яку співпрацю, яка могла б ґрунтуватися на ідеологічній мотивації чи певному типі симпатії до нацистського режиму як з боку державних установ, так і з боку швейцарських компаній. Бізнес бачив шанс отримати прибуток; інші, як і сама держава, розглядали свої дії як умову виживання. Однак співпраця не відповідала суворому дотриманню нейтралітету Швейцарії. Звернуто увагу, що обов'язки, встановлені законом про нейтралітет, виглядають як викривлені. Найяскравішими прикладами є так званий кредит на мільярд франків, постачання федеральних військових матеріалів і відсутність належного контролю за залізничним рухом між Німеччиною та Італією [325].

Відзначено, що нарешті третя сфера відповідальності, яка була виконана не належним чином, стосується питання реституції після закінчення війни. Ні Швейцарська Конфедерація через свої недосконалі законодавчі положення, ані приватний

сектор промисловості, банки, страхові та трастові компанії, художні галереї та музеї не надали цьому питанню належного значення, своєчасно вживаючи заходів, необхідних для того, щоб повернути законним бенефіціарам володіння своїми активами. Стверджується, що причина цього недоліку не була зловмисною, і не мала на меті отримати вигоду з нещастя жертв. Передусім це відбувалося через недбалість і невизнання проблеми. Така політика призвела до існування проблеми, що має назву «активи без спадкоємців» або «неактивні рахунки» і яка лежить в основі претензій на майно [325].

Проте зазначені вище питання не були єдиними, які намагалася з'ясувати Комісія. З цими питаннями пов'язано багато інших, наприклад використання близько 11 тис. примусових робітників на швейцарських виробничих підприємствах, розташованих у нацистській Німеччині, маскування німецьких та італійських інтересів, транзит нацистських коштів тощо. Голова Комісії Берж'є підкреслив, що означені проблеми не вирішено в остаточній мірі. Дослідження потрібно продовжувати. Відтепер воно має виходити за межі національних горизонтів і проводитися в загальносвітовому вимірі. Адже більшість питань, які цілком виправдано заслуговують на увагу, байдужі до вузьких національних кордонів і вони мають уникати окремих точок зору, властивих певній окремій зацікавленій нації, натомість потребують комплексного підходу для пошуку шляхів їх дослідження та вирішення [325].

Після представлення остаточного звіту діяльності Комісії і виступу її голови професора Ж.-Фр. Берж'є Федеральна Рада цього самого дня – 22 березня 2002 р. – відреагувала, оприлюднивши документ під назвою «Декларація Федеральної Ради з приводу публікації остаточного звіту Незалежної комісії експертів “Швейцарія – Друга світова війна”» [326].

Федеральна Рада подякувала голові Комісії Ж.-Фр. Берж'є, швейцарським та іноземним експертам, а також дослідниць-

ким співробітникам за високу якість і широкий спектр їхньої роботи, виконаної в умовах, які не завжди були легкими.

У згаданому вище документі зазначено, що політична влада Швейцарії вважає, що нинішнє та майбутні покоління швейцарців мають бути краще поінформовані про поведінку їхньої країни в той період світової історії, коли головні людські цінності були під страшною загрозою. Хоча низка історичних досліджень уже опубліковано, ці болючі питання залишаються відкритими і потребують подальшого вивчення та роз'яснення [326].

Підкреслено: щоб отримати більш чіткі відповіді щодо минулого, необхідно було забезпечити повну незалежність, а також найвищий ступінь прозорості роботи Комісії, тому її членам було надано для роботи державні та приватні архіви, а результати досліджень опубліковано в повному обсязі. Таким чином Швейцарія може бути впевненою в зусиллях, які вживаються для кращого розуміння власної історії. У цьому контексті Федеральна Рада прийняла до відома остаточні результати роботи Комісії. Тепер усі громадяни Швейцарії, особливо науковці та вчителі, мають сформувану власну думку, обговорити та доповнити результати [326].

У Декларації Федеральної Ради відзначено, що Комісія вказала на те, що політичні лідери Швейцарії не завжди реагували на гуманітарні потреби того часу. В основному це стосується політики Швейцарії щодо біженців. Той факт, що Швейцарія надала притулок більшій кількості переслідуваних людей, ніж відмовила, не пом'якшує її відповідальності ні перед тими, хто був дискримінований у результаті штампу «J», ні перед тими, кому вона відмовила і кинула на невимовні страждання, депортацію, смерть.

Федеральна Рада усвідомила ті помилки, за які вона принесла свої вибачення в 1995 р. Однак у Декларації чітко вказано на те, що дослідження Комісії дало можливість експертам

відкинути три серйозні звинувачення, які було зроблено щодо поведінки Швейцарії упродовж досліджуваного періоду, і зробити наступні висновки: економічні відносини Швейцарії з Третім Рейхом не затягнули війну; через територію Швейцарії не пройшов жоден депортаційний поїзд; і образ швейцарської банківської системи, яка побудувала своє багатство на активах жертв нацистського режиму, не ґрунтується на фактах [326].

Звернуто увагу на те, що дослідження Комісії встановили явні випадки недбалості після війни щодо реституції власності. Федеральна Рада висловила жаль щодо всіх тих осіб, які постраждали від наслідків цього і сподівання, що заходи, вжиті за останні кілька років, сприятимуть виправленню цих помилок і випадків недбалості [326].

Зазначено, що у швейцарських банках було проведено розслідування безпрецедентного масштабу для виявлення незатребуваних активів. Опубліковано три списки рахунків, позовні вимоги щодо цих рахунків розглядаються в арбітражному суді. Подібна процедура здійснюється і в страховій галузі. Швейцарська Конфедерація також вжила заходів щодо реституції власності у трьох сферах: незатребувані активи, які були виявлені упродовж 1960-х рр., але були сплачені до фонду; депозитні рахунки колишніх біженців; награвовані витвори мистецтва.

Крім того, швейцарська бізнес-спільнота та Національний банк Швейцарії внесли близько 300 млн швейцарських франків до гуманітарного фонду. Нарешті, щоб підвищити рівень обізнаності про права людини та зробити внесок у запобігання расизму та боротьбу з ним, Федеральна Рада – у відповідь на звіт Комісії про біженців у 1999 р. – створила кредитну лінію у розмірі 15 млн швейцарських франків упродовж п'яти років. Проектний фонд уже підтримував багато ініціатив у цій сфері [326].

У Декларації також підкреслено, що своєю роботою Комісія сприяла кращому розумінню швейцарської історії. Феде-

ральна Рада висловила сподівання, що висновки Комісії буде сприйнято широкою аудиторією і закликала громадян Швейцарії подумати над безцінним роз'ясненням їхнього минулого. Поряд із визнанням того, що минулі помилки неможливо повністю виправити, зроблено наголос на перспективі кращого усвідомлення зобов'язань перед сьогоднішніми жертвами [326].

Криза 1990-х рр. призвела до того, що Швейцарія виплатила значну суму коштів компенсації жертвам Голокосту, які постраждали від швейцарського небажання оприлюднити тисячі незатребуваних активів, розміщених у швейцарських фінансових установах під час війни. Це спричинило різку трансформацію історичної пам'яті про війну. Вибілену пам'ять, культивовану і захищену впродовж майже п'яти десятиліть, було замінено більш складною та чесною картиною подій війни [344, р. 47].

12–13 серпня 1998 р. великі швейцарські банки, позивачі спільного позову США та єврейські організації досягли комплексного врегулювання на суму 1,25 млрд дол. США (1,8 млрд швейцарських франків) як фінансової компенсації спадкоємцям жертв нацистського терору та геноциду [337, р. 80].

Підсумовуючи, варто зазначити, що «результати роботи Незалежної комісії експертів “Швейцарія – Друга світова війна” мали значні наслідки як для змін у самосвідомості швейцарського суспільства, так і для формування іміджу Швейцарії в очах світового співтовариства. Фактично Комісія Берж'є поставила під сумнів традиційний образ Швейцарії як країни з давніми гуманістичними традиціями, і тим більше надала докази на користь звинувачень країни в причетності до Голокосту. Положення підсумкового звіту Комісії досі неоднозначно оцінюються як серед пересічних швейцарців, так і серед науковців, що постійно породжує все нові й нові дискусії та дослідження» [349, с. 132–133].

Після оприлюднення результатів Комісії Берж'є з'явилися праці швейцарських науковців, які намагалися критично оцінити підсумки її роботи. В цьому контексті нашу увагу привернула праця Ж.-К. Ламбелета. Дослідник за допомогою статистичних підрахунків стверджував, що експерти перебільшили провину Швейцарії у наслідках війни 1939–1945 рр., а також відстоював традиційну точку зору, що закриття швейцарського кордону у 1938 та 1942 рр. мало незначний вплив на загальну ситуацію з біженцями в Європі, оскільки за окремі дні було зроблено близько сотні відмов [350].

Результати роботи цієї Незалежної комісії експертів розглядалися багатьма представниками суспільства як офіційно переглянута історія держави, оскільки Комісію було створено самим урядом. Багато лівих політиків, інтелектуалів і журналістів визнали цю еволюцію новим історичним образом, натомість національні консервативні політики та представники воєнного покоління висловлювали різку критику. Надто військові ветерани вбачали в обговоренні швейцарської політики щодо євреїв і економічного співробітництва з державами Вісі насмішку з їхнього обов'язку під час війни. Підтримані правими політиками, ветерани розкритикували те, що більшість істориків, які досліджували військовий час, народилися після 1945 р. і тому були нездатні зрозуміти ситуацію воєнного часу [338, р. 60].

К. Деюнґ зазначає, що використовуючи концепцію німецьких дослідників Я. і А. Ассман щодо аналізу вшанування пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії, можна констатувати, що відбулася суттєва зміна в культурній пам'яті після закінчення «холодної війни».

До кінця 1980-х рр. уряд Швейцарії підтримував офіційний образ минулого, який підкреслював незалежність Швейцарії та її здатність захищати свій суверенітет.

Згодом стало зрозуміло, що в епоху глобалізованої економіки не можна було ігнорувати тиск такої країни, як Сполучені

Штати Америки або міжнародних єврейських організацій щодо перегляду власного минулого. Крім того, влада усвідомлювала, що традиційний історичний образ був перешкодою для інтеграції Швейцарії в міжнародні організації на кшталт ООН або ускладнював відносини з Європейським Союзом. Це пояснює готовність уряду встановити незалежну комісію істориків і прийняти, навіть неохоче, результати історичних досліджень, які до того часу вона ігнорувала. Це ознака того, що практика вшанування пам'яті воєнних років, навіть маючи виразні відмітні національні особливості, – завжди залежить від еволюції в міжнародній політиці.

Центральна точка нового погляду на історію Швейцарії була такою, що Швейцарія не була невинною країною під час Другої світової війни, оскільки мала економічне співробітництво з владою держав Осі та епізодично здійснювала негуманну політику щодо єврейських біженців. Після закінчення «холодної війни» стало політично й економічно необхідно включити травматичну пам'ять про Голокост до спільної культурної пам'яті країни.

Багато членів покоління воєнного часу не могли зробити так. Це призвело до суперечностей між комунікативною пам'яттю покоління воєнного часу та модифікованою культурною пам'яттю, яка була схвалена в результаті нових історичних досліджень [338, р. 61].

К. Деюнг зазначає, що комунікативна пам'ять багатьох представників генерації періоду війни складається з двох рівнів. Перший рівень передає образ об'єднаної нації, що чинить опір. Цей образ домінував у публічній сфері упродовж тривалого часу і був важливим моральним ресурсом для багатьох швейцарців під час війни. Це пояснює чому вони захищають цей образ, навіть якщо знають, що реальність за цим образом була більш дискусійною, ніж визнавалося публічно впродовж багатьох десятиліть.

Другий рівень складають особисті спогади, які часто суперечили офіційній пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії, тому розповідалися лише в приватній або напівприватній співбесіді. Для багатьох представників воєнного покоління було цілковитим шоком бачити, що саме ці суперечливі спогади ставали заголовками національних та міжнародних газет. Вони все ще сприймали пропаганду воєнного часу: «*Wer nicht schweigen kann, schadet der Heimat*» («Той, хто не вміє мовчати, шкодить власній країні») [338, р. 63–64].

Підсумовуючи, можна констатувати, що формування офіційної політики історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарії мало важливу мету і передбачало вирішення таких завдань, як підтримка репутації влади, а отже високого рівня довіри населення, посилення позитивного іміджу країни за кордоном, зміцнення національної ідентичності та суспільної консолідації. Окремо слід наголосити, що головною метою Швейцарії у період 1939–1945 рр. було збереження державного суверенітету країни в умовах глобального збройного конфлікту, підтримання традиційних економічних зв'язків з країнами, які брали участь у війні.

У контексті реалізації політики пам'яті влада позиціонувала країну винятково як нейтральну, згуртовану, потужну, добре укріплену та доброзичливу. Відповідно були створені окремі історичні міфи, а значну кількість фактів про діяльність країни у воєнні роки було приховано або представлено суспільству фрагментарно.

Однак, із кожним наступним десятиліттям дедалі більше цих фактів ставали відомими громадськості завдяки новим неупередженим дослідженням науковців, напрацюванням журналістів, митців, що зрештою і призвело до суттєвих розбіжностей між їхніми результатами роботи та офіційною політикою історичної пам'яті. До кінця 1980-х рр. проведено низку критичних досліджень щодо ролі Швейцарії під час Другої

світової війни, і більшість міфів, створених у післявоєнний період, було розвіяно істориками та інтелектуалами. Саме завдяки цьому стали можливими виважені оцінки та пам'ять про національну історію. Цей підхід вимагає особливого почуття відповідальності за власне минуле.

З деконструкцією національних міфів про роль країни у Другій світовій війні та розкриттям сегменту власної історії, що суперечить самооцінці швейцарського суспільства, Швейцарія, здавалося, втратила частину своєї ідентичності. Те, що сталося в 1996 р., розколело націю на два табори: самопроголошені «патріоти», які дотримувалися старих міфів, та «прогресисти» (або на думку окремих осіб – «зрадники»), хто прийняв темніші аспекти швейцарського минулого [344, р. 49].

Міжнародна комісія експертів звинуватила країну в порушенні свого нейтралітету та нехтуванні гуманітарним обов'язком під час війни. Швейцарія повинна була знайти спосіб, як жити з такою пам'яттю про своє минуле і як включити її у свою національну самосвідомість.

Влада Швейцарії зуміла знайти належний спосіб, що виявився в офіційному визнанні нових результатів досліджень, здійсненні практичних кроків задля виправлення помилок минулого і, як наслідок, – трансформації офіційної національної історичної пам'яті про Другу світову війну. Важливо те, що критичні висновки Незалежної комісії експертів «Швейцарія – Друга світова війна» про роль Швейцарії в 1939–1945 рр. посприяли відкритим дискусіям про минуле країни. В підсумку звіти Комісії Берж'є нарешті стали великим кроком на шляху Швейцарської Конфедерації до прийняття свого складного й неоднозначного минулого періоду Другої світової війни.

ВИСНОВКИ

Досліджено проблему історичного дискурсу пам'яті європейських країн про Другу світову війну, розроблено теоретико-методологічні засади дослідження на основі міждисциплінарного підходу шляхом комбінування методів, витлумачено феномен історичного дискурсу пам'яті.

Виявлено, що методологія дослідження зазначеної проблеми у своїх витоках торкається класичного принципу історичного і логічного. Разом із тим, в сучасну епоху активної дії постмодерних рефлексій, в основі яких лежить метод деконструкції, вони все ж поступаються методології метамодерну. В її основу покладається інтеграція індивідуальності «Я» у зовнішній світ. Індивідуальність виступає точкою біфуркації, котра може непередбачувано змінити поступ реальності, здійснити переорганізацію системи, виходячи із безсистемних передумов. Спонтанний вияв правдивості як прагнення до істини може мотивувати незалежну самотрансформацію. Дана методологічна позиція доповнюється дискурсом пост-правди, в основі якого істина підміняється суб'єктивними мотиваціями, заснованими на різного роду інформаційних повідомленнях і фейках. Зазначена обставина дозволила висунути гіпотезу, що сьогодні важливим методологічним принципом дослідження пам'яті про Другу світову війну постає суб'єктивізм, мотиво-

ваний не лише геополітичними інтересами, але й породжений новим інтелектуально-культурним середовищем. Його сутність сьогодні визначає військова агресія, яку розпочала Російська Федерація проти України. Дана обставина ставить завдання по-новому переосмислити результати Другої світової війни та їхній вплив на сучасність. Зокрема в контексті аналізу абсолютизації ролі Росії в перемозі над фашизмом із намаганнями ігнорувати як союзників, так і Україну.

Узагальнено іноземну та вітчизняну історіографію дослідження історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну в країнах Європи. Висвітлено особливості наукової рефлексії та суспільної перцепції трагедії Голокосту в різних країнах Європи. Визначено, що в сучасному світі у царині політики пам'яті вже сформувався певний глобальний консенсус, в основу якого покладено принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. Фактично виникла глобальна етична система, стрижнем якої стала Загальна декларація прав людини, а етичним критерієм – Голокост, що нині претендує на статус універсального мірила оцінки будь-яких подій незалежно від їх історичного контексту. Визначено, що для будь-якої країни Заходу ставлення до трагедії Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, унаочненням злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ століття. Доведено, що панівні впродовж століть і тисячоліть наративи пам'яті, засновані на образах перемог і тріумфів, дедалі більше відходять у минуле, дискредитовані з позицій загальнолюдської моральної свідомості, а на порядок денний висувається наратив історичної травми й жертвовності та його проекція у середовищі «мовчазних свідків» травми – дискурс колективної провини й відповідальності.

З позицій комунікативного підходу простежено розвиток конфлікту ціннісних систем на європейських обширах та його осмислення у період між Першою та Другою світови-

ми війнами. Показано, що в ціннісному вимірі Друга світова війна була логічним продовженням Першої. Водночас позитивним здобутком європейського ціннісного конфлікту було усвідомлення згубності корпоративної ціннісної альтернативи вже традиційним для Європи цінностям і необхідності цілеспрямованого ствердження цінності кожного окремого життя.

Розглянуто причини відмінностей у культурах історичної пам'яті в європейських країнах усталеної і молоді демократії та їхнього впливу на сучасні міжнародні відносини. Встановлено, що політизація минулого є невід'ємним складником його функціонування в сучасному. Підвищений ступінь такої політизації в країнах молоді демократії зумовлено ще й логікою розгортання націєтворчих процесів. Як уже йшлося, в сучасному світі у царині політики пам'яті сформовано глобальний консенсус, в основі якого – принципи універсальності прав людини, свободи і демократії. Останнє зумовлює зміну панівних раніше наративів пам'яті, заснованих на образах перемог і тріумфів, наративами історичної травми й жертвності. Відтак зроблено висновок, що нинішня акцентуація жертвності титульних націй у країнах ЦСЄ є природним складником процесу «відпрацювання власного минулого». Попри нинішню деструктивність у площині міжнародних відносин, цей процес може перерости в усвідомлення власної відповідальності за тоталітарне минуле.

Здійснено аналітичний огляд еволюції проблематики історичної й колективної пам'яті та розвитку меморіальних досліджень, що виявив неусувно селективний характер колективної пам'яті, за якого її робота з відновлення минулого здійснюється за законами сучасного і відповідно до його потреб. Показано, що політизація минулого залишається невід'ємним складником його функціонування в сучасному. Виявлено також, що сакрально-міфологічна природа «героїчного наративу», який

слугує ідентифікаційною основою для спільноти, і пов'язаної з ним «точки відліку», того моменту, коли «все почалося», зумовлює розгортання навколо них «воєн пам'яті». Продемонстровано, що в умовах глобалізації «війни пам'яті» виходять за національні межі й перетворюються на чинник міждержавних відносин. Показано, що політика історичної пам'яті є одним із найпотужніших засобів формування не лише ідентичності й суспільної консолідації, а й позитивного іміджу держави на міжнародній арені. В умовах дедалі більшого посилення впливу «геополітичного довілля» на внутрішню політику країн навіть ті суб'єкти міжнародного життя, які досі вирізнялися соціокультурною інертністю, вимушені шукати й випрацьовувати нові, адекватні сучасним умовам, форми власної політики пам'яті з орієнтацією на використання її як «м'якої сили» у зовнішніх відносинах.

Проаналізовано зміст, специфіку та еволюцію політики пам'яті провідних європейських країн щодо Другої світової війни; визначено суспільно-політичні та соціально-економічні детермінанти сучасних «воєн пам'яті» та «битв за минуле», пов'язаних із Другою світовою війною.

Проаналізовано політику «подолання минулого» у ФРН. Обґрунтовано, що процес осмислення минулого у Німеччині був болісним, розтягнувся на кілька десятиліть і пройшов різні етапи. Нацистська спадщина наклала глибокий відбиток на суспільно-політичне життя повоєнних німецьких терен, тож історична правда торувала собі дорогу доволі повільно, а прагнення до «забуття» у перші повоєнні роки було надзвичайно сильним. Після повалення нацизму Німеччина вимушено стала на шлях не лише покарання злочинців, а й розвінчання історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З погляду історичної перспективи ключову роль у процесі осмислення минулого відігравали дискусії фахових істориків та філософів і провідних громадських діячів.

Визначено, що завдяки дискусії про «проблему вини» у німецькому суспільстві утвердилось переконання, що будь-які позитивні, але не пов'язані з реальністю, історичні міфи не здатні стати підставою для справжнього розвитку країни, а протиотрутою від повторення страшних сторінок історії служить не їх забуття, а невмируща пам'ять. Такий підхід включає відповідний комплекс суспільно-політичних і соціально-економічних заходів, починаючи від денацифікації, реституції власності, люстрації, закінчуючи виплатами грошових компенсацій жертвам режиму і створення музеїв та меморіальних комплексів. У результаті нацизм у сучасній ФРН поступово перестав сприйматись у нерозривному зв'язку з поняттям «німецький народ».

Досліджено вплив «нової східної політики» ФРН (1969–2022 рр.) на формування і проведення «політики пам'яті» на різних етапах історії ФРН залежно від зовнішньо- і внутрішньополітичної ситуації; ставлення до «нової східної політики» різних політичних партій (СДПН, ХДС/ХСС, ВДП, «Союз 90/Зелені»); зміни в «політиці пам'яті» у ході судового переслідування націонал-соціалістичних злочинців; теоретичні й методологічні засади політики «примирення» із націонал-соціалістичним минулим; взаємозв'язок між «ноюю східною політикою» і «політикою пам'яті» щодо східноєвропейських сусідів ФРН у контексті формування т. зв. *Realpolitik*. Виявлено взаємозв'язок між «ноюю східною політикою» ФРН і «політикою пам'яті» стосовно східноєвропейських країн, окупованих нацистською Німеччиною у ході Другої світової війни.

Доведено: 1. «Нова східна політика» ФРН могла бути реалізована лише за допомогою декількох чинників зовнішньо- та внутрішньополітичного характеру: а) зміни у зовнішній політиці США і СРСР після Карибської кризи, яка сприяла «розрядці» і міжнародному визнанню повоєнного устрою в Європі; б) зміни ізоляціоністської позиції Франції стосовно об'єднаної

Європи; в) зміни позиції окремих політичних сил у Німеччині, зокрема ВДП, у справі вирішення «німецько-німецького питання»; г) зміни настроїв у німецькому суспільстві щодо націонал-соціалістичного та імперського минулого країни під впливом «Руху 68»; 2. «Нова східна політика» мала кілька етапів і на її другому етапі вона перетворилась на консервативну політику щодо східноєвропейських сусідів, яка враховувала виключно німецькі національні інтереси й ігнорувала демократичні рухи в Східній Європі.

Зроблено висновок про те, що після нападу Росії на Україну 24.02.2022 р. «нова східна політика» і «політика пам'яті» зазнали критики як всередині ФРН, так і за її межами, що змусило провідні німецькі політичні сили, насамперед СДПН, заявити про необхідність їх докорінного перегляду. Доведено, що інструменталізація минулого за допомогою комеморативних практик і численних інституцій, звернена на засудження націонал-соціалізму і тоталітарного минулого, часто зводилась до культивування «вини» і породжувала страх перед ядерною війною та активізувала «травматичний досвід» Другої світової війни перед «страшними росіянами». Вибірковість жертв «відповідальності» за минулі злочини мала компенсувати ці травми. Постімперська Ostpolitik звузила політику пам'яті не лише географічно, але й змістовно. На даний момент ми спостерігаємо очевидний розкол німецького інтелектуального середовища, яке має глибоке коріння в німецькій повоєнній «політиці пам'яті» і Ostpolitik. Водночас можна спостерігати і впевнені кроки до встановлення суспільного консенсусу щодо позиції Німеччини в російсько-українській війні.

Досліджено методологічні концепти і нові вектори німецької «політики пам'яті» про Другу світову війну з 1949 по 2023 роки. В проблемному полі «пам'ять» проаналізовано основні методологічні концепції («генераційних змін», «національної ідентичності», «постнаціональної ідентичності», «негативної

пам'яті»). Виділено аспекти сучасних дискусій про нові вектори «культури пам'яті» під впливом процесів глобалізації та міграції, які формують поліетнічне суспільство Німеччини. Виявлено, що в німецькому науковому дискурсі, який працює з проблемами «минулого» і його репрезентації в сучасному, використовується декілька понять, які відрізняються як своїм змістовним наповненням, так і хронологічною констатацією. Першим із них є *Vergangenheitsbewältigung* («подолання минулого»), другим – *Vergangenheitspolitik* («політика пам'яті»), третім – *Erinnerungskultur* («культура пам'яті»). Зрідка зустрічається також термін *Vergangenheitsaufarbeitung* («опрацювання минулого»). Перший термін був поширений у ФРН до 1985 р. і змістовно відносився саме до «примирення з минулим» через опрацювання негативного досвіду націонал-соціалістичного спадку, судових процесів проти нацистських злочинців тощо. Доведено, що методологічні концепції проблем «пам'яті», з якими працювали німецькі дослідники, зазнають значного переосмислення. Концепти «генераційних змін», «національної ідентичності» і «постнаціональної ідентичності» ґрунтувались на сингулярності Голокосту і «німецької провини», формуючи її головне гасло – «Ніколи знову!». Однак глобалізація і потужні процеси міграції зменшили вплив національних основ в «культурі пам'яті», що призвело до її нового вектору – колоніального дискурсу і відповідальності Німеччини. Російсько-українська війна змусила звернути увагу і на східноєвропейський вектор політики пам'яті, зокрема на злочини націонал-соціалізму на окупованих у роки Другої світової війни (1939–1945) територіях Східної Європи. Зроблено висновок про те, що «Епоха змін», проголошена минулого року канцлером ФРН О. Шольцем, виявляється не тільки на політичному рівні в змінах зовнішньополітичних пріоритетів республіки, у внутрішніх економічних орієнтирах, а й у переосмисленні її політики пам'яті і «культури пам'яті» загалом.

Досліджено проблематику історичної пам'яті про Другу світову війну в Італії. Доведено, що в цій країні зберігається і навіть підживлюється амбівалентне ставлення до найбільшого воєнно-політичного конфлікту ХХ століття. Зокрема законодавчо забезпечені в Італії широкі повноваження регіональних влад у галузі культурної політики та комеморації на тлі відсутності кроків із денацифікації країни після Другої Світової війни призвели до збереження, консервації та фактичної вбудованості в сучасне культурне життя пам'яток і символів, пов'язаних із італійським фашизмом і його лідером Беніто Муссоліні. Зокрема у 2004 р. під тиском місцевого політикуму держава визнала місцем «культурного інтересу» Палац італійської цивілізації (*Palazzo della Civiltà Italiana*), відомий ще як «Квадратний Колізей», побудований наприкінці 1930-х рр. на південному заході Риму у кварталі Всесвітньої виставки (що мала відбутися 1942 р.) за наказом Муссоліні. Палац мав продемонструвати імперську велич країни фашизму – на його екстер'єрі викарбувано фразу з промови дуче Муссоліні 1935 р., в якій анонсовано вторгнення в Ефіопію. За окупацію Ефіопії італійську владу було звинувачено у військових злочинах, однак висловлені лідером італійського фашизму заклики до агресивної війни сьогодні легально прикрашають «місця культурного інтересу». У 2010 р. здійснено часткову реставрацію Палацу, а з 2015 р. в ньому розташовано штаб-квартиру компанії Fendi, що здійснює діяльність в галузі моди і відома своїм меценатством (її коштом реставруються архітектурні пам'ятки Риму). Констатовано, що в країні й досі існує розгалужена мережа фашистських пам'ятників, що розглядаються як частина культурної спадщини. Один із найбільш відомих – Предаппіо, місце народження Муссоліні, де знаходиться його могильний склеп і де нині продаються футболки й інші сувеніри з фашистською символікою.

Наголошується, що в останні роки в Італії раз-по-раз здійснюються спроби змінити ставлення до фашистських симво-

лів. У 2012 р. мер венетського міста Аффі Етторе Вірі, користуючись широкими повноваженнями місцевої влади в галузі культури, відкрив у парку, побудованому на кошти, затверджені центральним регіональним урядом, меморіал відомому діячу фашистського режиму, нацистському колаборанту і воєнному злочинцю генералу Родольфо Граціані. Після публічного протесту уряд скасував виділення коштів на цю мету. У подальшому Е. Вірі звинуватили у «виправданні фашизму», але відкритий меморіал досі функціонує. Разом із тим показовою в плані державної політики пам'яті щодо Другої світової війни є система свят, в якій одним з двох загальнодержавних історико-політичних свят є День звільнення від фашизму (*Festa della Liberazione* – 25 квітня), а другим – День проголошення Республіки (*Festa della Repubblica* – 2 червня).

Осмилено ті історичні наративи, які сформувалися в Італії щодо участі її громадян в Другій світовій війні. Доведено, що вони мають двоїсту основу, що була обумовлена полярно протилежним досвідом їхньої участі у воєнних діях, що мали місце на різних фронтах згадуваної війни. Але вони мають спільну основу в тому, що як противники, так і симпатичні Б. Муссоліні заперечували вчинення італійськими солдатами військових злочинів на окупованих ними територіях, і лише останнім часом такий підхід почав підлягати критичному перегляду. У повоєнний час італійська влада доклала значних зусиль для увічнення подвигу союзницьких військ, які брали участь у битві під Монтекассіно, шляхом меморіалізації пам'яті загиблих. В італійській громадській та науковій думці загальноприйнятою є візія доцільності шанобливого ставлення до всіх загиблих італійських вояків – без урахування того, за кого саме (Рух Опору або фашистську Італію) вони воювали.

Констатовано, що історична пам'ять в сучасній Італії про Другу світову війну має яскраво виражену двоїсту основу, що детерміновано полярно протилежною практикою тогочасної

участі громадян країни у подіях на різних фронтах війни. В силу цього політично активна частина італійського суспільства у своєму ставленні до участі Італії у Другій світовій війні є поділеною на два кількісно нерівномірні сегменти. До першого (чисельно більшого) належать нащадки тих італійців, які боролися активно чи пасивно проти фашизму, і в пам'ять про них їхні діти й онуки вважають своїм обов'язком протидіяти всім спробам глорифікації італійського фашизму.

Ім опонує другий сегмент, який складають члени радикальних течій та партій профашистської політичної орієнтації. Вони шанобливо визнають заслуги італійських патріотів у справі визволення своєї Батьківщини, проте прихильні до утвердження загальнонаціонального компромісу в питаннях історичної пам'яті. З цією метою вони закликають до вшанування усіх полеглих у боях, у т.ч. й тих, хто загинув під Сталінградом або до кінця залишався вірним Б. Муссоліні, перебуваючи на службі до травня 1945 р. у межах т.зв. «республіки Сало».

Доведено, що справі примирення суспільства і подолання тоталітарної спадщини в Італії певною мірою прислужилася диференціація заходів щодо національної пам'яті на загальнонаціональний та регіональний і місцевий рівні. В числі перших є відзначення 25 квітня Дня свободи – звільнення країни від нацизму і фашизму (одночасно з заборонаю проведення неофашистських маніфестацій), широка музеєфікація пам'яті про Другу світову війну та вшанування загиблих у боротьбі за звільнення Італії вояків різних армій світу шляхом створення військових некрополів, відповідне корегування загальнонаціональної ролі Руху Опору та партизанської боротьби тощо. До кола інших належать апробовані заходи регіонального і місцевого рівнів – акти «антифашистської націоналізації» страждань цивільного населення півдня Італії та запровадження принципу вибірковості історичної пам'яті, коли завдяки новим дискурсам трактування соціальної історії війни, «прочитання» дра-

матичних сторінок того періоду набули локального характеру, тобто віддані на розгляд адміністраціям відповідних територіальних і місцевих громад.

Продемонстровано, що практика Італії щодо подолання обтяжливої тоталітарної спадщини шляхом диференціації заходів національної пам'яті про Другу світову війну на загальнонаціональний та регіональний і навіть місцевий рівні уможливила значно знизити «градуси протистояння» прихильників різних наративів про складне минуле й мінімізувати контраст між політичними підходами до історичної пам'яті та її соціальними вимірами. Відтак інші країни цілком слушно можуть адаптувати даний досвід і практику подолання власної історичної тоталітарної спадщини шляхом більш широкої диференціації заходів національної пам'яті на загальнонаціональний та локальний рівні. Своєрідним прикладом досягнення мінімізації політичних протистоянь прихильників різних сегментів італійців щодо історичної пам'яті про Другу світову війну виступає з'ясування та розкриття міфів про Б. Муссоліні, політична спадщина якого є досить контроверсійною. Саме вивчення глибини особистої його трагедії та обставин загибелі й широкий суспільний дискурс спонукали значну кількість італійців переосмислити місце політика в історії. До того ж, зростання часової дистанції від подій лихоліття тієї світової війни уможливило об'єктивний аналіз як фатальних рішень дуче (передусім союз із А. Гітлером), так і його корисних для всієї Італії інновацій в економічній та соціальній сферах, що здобуло Б. Муссоліні підтримку значної кількості італійців, відчутно врівноваживши антипатії та симпатії стосовно навіть такої неоднозначної постаті.

Визначено, що досить важливим чинником є значною мірою виразно інтернаціональна історична пам'ять італійців про Другу світову війну, про участь у визволенні Італії від нацистів силами представників різних народів – американців, англій-

ців, поляків, українців, «тубільних» частин французької армії тощо. Цьому сприяють не лише музеї та їхні експозиції, але й ушанування місць найкровопролитніших боїв. Даний підхід може слугувати добрим прикладом для застосування іншими країнами з тим, щоб подолати відповідні наративи імперських тверджень та постулатів окремих держав.

Відповідаючи на суспільно-політичний запит, італійські історики протягом останніх десятиліть опублікували низку праць, в яких наявні нові підходи до вивчення складних сторінок минулого країни та до опрацювання неоднозначних подій тієї пори. Нинішній доробок та наступні дослідження стають слухною спонукою для масового ознайомлення італійців із новими підходами істориків. Усе це наближає той час, коли критична маса нових праць, знань та надбань фахівців сприятиме дедалі ширшому утвердженню історичної пам'яті італійців про Другу світову війну без нині наявних хибних концептів.

Проаналізовано загальний стан історико-меморіального осмислення Другої світової війни у Великій Британії. Висвітлено характерні тенденції сприйняття та увічнення воєнних подій у британському суспільстві XXI ст. Доведено, що унікальність Другої світової війни в меморіальному дискурсі Великої Британії (як і сучасного Заходу загалом) визначається насамперед фактором Голокосту – безпрецедентної в історії людства трагедії масового геноциду за етнічною ознакою.

Показано, як спільні колективні спогади про війну виступають чинником консолідації британського суспільства, підтримання зв'язків усередині постімперської Співдружності націй та зміцнення глобальної англосаксонської солідарності. Виокремлено актуальні для сучасної України аспекти британського історичного дискурсу пам'яті про Другу світову війну. Доведено, що на сучасному етапі пам'ять про Другу Світову є важливим складником суспільного дискурсу та меморіальної

культури Сполученого Королівства. Констатовано, що країна має багатий та різносторонній досвід й усталені традиції увічнення воєнної героїки.

На прикладі Великої Британії показано, що саме за підсумками Другої світової війни утвердилося принципове розуміння того, що гідний ушанування та увічнення героїзм можливий не лише безпосередньо на полі бою. Адже останнім часом поряд із ушануванням широковідомих національних героїв Британії значна увага тут приділяється меморіалізації менш помітних учасників та жертв війни, котрі також заслуговують на згадку й пошану (жінок, в'язнів концтаборів тощо). Власне, вшанування в'язнів нацизму та всіх, хто зазнав від нього лиха, є наріжним складником актуальної в сьогоdnішньому світі практики увічнення іншої, «непомітної», героїки війни – «тихого» подвигу мільйонів людей у тилу, в окупації і в таборах смерті.

Підтверджено, що як і в інших монархічних державах, у Великій Британії провідну роль у формуванні дискурсу пам'яті про Другу світову війну та національної меморіальної культури загалом традиційно відіграють владна династія й особисто чинний монарх, покликані уособлювати загальносуспільне сприйняття історичних подій і реалій. Досліджено зокрема британську практику гуманітарної та меморіальної консолідації різноетнічного суспільства через спільну пам'ять про участь у Другій Світовій. Водночас на прикладі Британії продемонстровано, що спогади про Другу світову війну можуть мати і значний конфліктогенний потенціал, будучи здатними не лише зближувати, а й роз'єднувати різні суспільні групи, створювати ґрунт для висунення взаємних претензій. Виявлено, що актуальність пам'яті про Другу Світову для британців якнайкраще засвідчує дотеперішнє використання у політичному житті країни відповідних образів та алузій – зокрема пов'язаних із найбільш славетними сторінками історії Сполученого Королівства як однієї з держав-переможниць.

Досліджено основні вектори історичної пам'яті Республіки Польща сучасної доби. З'ясовано, що основні напрями досліджень, які запропоновано опанувати гуманітарним підрозділам польської науки, зосереджено навколо наступних питань: правочинність польсько-німецького кордону, компенсація Німеччиною втрат Польщі внаслідок німецької окупації і політики геноциду польського народу, історія війни і взаємовідносини з СРСР, проблема українсько-польського протистояння на Волині і позиція Польщі щодо ОУН і УПА. Виявлено, що питаннями до розв'язання на найближчу перспективу в цьому списку є етимологія застосування поняття «польський» – як наприклад «польські табори смерті»; розслідування злочинів колишніх представників влади та інших службовців проти власних громадян зокрема і періоду Другої світової війни тощо. З'ясовано, що інший вектор пошуку ворогів зосередився «на злочинах радянського періоду існування Польщі». Польські ідеологи намагаються використовувати історичну пам'ять у пошуках «відьом» у минулому, поступово просуваючись до сучасності (прикладі: справа В. Ярузельського, українська Волинь, польський антисемітизм, гроші німців тощо). Особливого розмаху це так зване «брякання зброєю» досягає в добу наближення чергових виборів (2024).

Висвітлено особливості політики історичної пам'яті про Другу світову війну в Чеській та Словацькій республіках. Зокрема, розглянуто місце чеського Руху Опору німецькій окупації часів Другої світової війни в політиці історичної пам'яті Чеської Республіки (ЧР). Висвітлюються роль і напрями діяльності Інституту вивчення тоталітарних режимів та чеського Музею пам'яті ХХ століття з формування історичної пам'яті чехів про німецький окупаційний режим у Протектораті Богемії та Моравії, розвиток т. зв. «усної історії» про німецьку окупацію та Рух Опору чеського народу, а також здобутки чеських науковців у розробленні проблем національної пам'яті

про Другу світову війну. Значну увагу приділено увічненню в Чехії історичної пам'яті про виступ студентів восени 1939 р. в Празі за свободу і демократію як першого вияву Руху Опору, операцію «Антропоїд» із ліквідації рейхспротектора Р. Гейдріха 27 травня 1942 р. та її трагічні наслідки, Празьке повстання початку травня 1945 р., героїчний шлях Чехословацького окремого армійського корпусу «від Бузулук до Праги» у 1941–1945 рр. Акцентується увага на особливостях і відмінностях у політиці історичної пам'яті про війну, німецьку окупацію й чеський Рух Опору комуністичного режиму Чехословаччини й демократичної влади сучасної Чеської Республіки.

Досліджено специфіку політики пам'яті Словацької Республіки. Доведено, що важливим елементом трансформації словацького суспільства та системних посткомуністичних перетворень молодого держави після 1993 р. стало створення національного наративу історичної пам'яті, зокрема про Другу світову війну. У зв'язку з цим розглянуто офіційну версію збереження й популяризації історичної пам'яті про Другу світову війну в СР, головною державною інституцією для впровадження якої виступає створений у 2002 р. Інститут національної пам'яті. Також висвітлено різні інтерпретації словацькими істориками та політиками таких вузлових подій часів Другої світової війни, як історія Словацької держави 1939–1944 рр., угорсько-словацької «Малої війни» в березні 1939 р., участі словацьких військових підрозділів у війні на Східному фронті, Словацького національного повстання 1944 р., Голокосту. Зроблено висновок про роздвоєність словацької історіографії, історичної пам'яті та й власне суспільства в оцінках та інтерпретаціях подій Другої світової війни в національній історії. Зокрема до сьогодні триває протистояння офіційної/наднаціональної та національної версій історичної пам'яті. Однак перевага на сучасному етапі спостерігається за наднаціональним підходом, який застосовує інтегральний метод, синтезує по-

гляди, пропонує багаторакурсні бачення, а оцінку історичних фактів, явищ та процесів здійснює на основі критеріїв лібералізму та демократії.

Доведено, що у Чеській Республіці історична пам'ять про Другу світову війну є важливою ланкою державної історичної політики. Під егідою головної спеціалізованої інституції – Інституту вивчення тоталітарних режимів – відбуваються наукове дослідження та популяризація серед громадськості різних аспектів тогочасного життя. На сучасному етапі чеські дослідники здійснюють різновекторне соціологічне вивчення стану історичної пам'яті про події 1939–1945 рр. у представників різних поколінь (сучасники-очевидці, їхні діти, внуки та правнуки). Вочевидь, дана методологія зумовлена ознайомленням із німецьким досвідом дослідницьких соціологічних проєктів. Загалом складається враження, що наразі в чеському суспільстві сформувалася консолідована модель історичної пам'яті, яка є загальноприйнятною і визнається більшістю громадян.

Суттєво відрізняється ситуація в Словацькій Республіці. Хоча завдання системного вивчення історичної пам'яті покладено на Інститут національної пам'яті, але масштаби його проєктів (певна річ через менше фінансування) значно скромніші, ніж у Чехії. До того ж, у Словаччині тривають інтерпретаційні дискусії щодо значення Другої світової війни в національній історії. Оцінка особливостей функціонування Словацької держави під протекторатом нацистської Німеччини стала катализатором розколу словацької історіографії, громадськості, а відтак й історичної пам'яті на офіційну й альтернативну позиції. У зв'язку з цим методологія і практика вивчення історичної пам'яті у Словацькій Республіці нині концентрують більшість своїх ресурсних можливостей на веденні взаємних суперечок, а це не дає можливості наростити темпи й масштаби досліджень. Тому актуальним завданням є вироблення загально-визнаної моделі історичної пам'яті про Другу світову війну у

Словаччині, що може бути виконано лише шляхом взаємних компромісів між конкуруючими версіями.

Спільним як для Чехії, так і для Словаччини є широке використання медіаможливостей Інтернету (подкасти заходів, інтерв'ю, електронні варіанти публікованих видань) та художніх засобів (фільми, вистави, книги) для популяризації в громадській думці головних ідентифікаційних символів і маркерів змісту історичної пам'яті про Другу світову війну.

Крізь призму угорського історичного досвіду проаналізовано фактор Другої світової війни, під час якої Угорщина виступала і як країна-агресор, союзник нацистської Німеччини, і як жертва двох окупацій – німецько-нацистської та радянсько-комуністичної. Висвітлено пов'язані з цим особливості актуальних меморіальних практик. Доведено, що на сучасному етапі пам'ять про трагічні воєнні події є органічним складником формування в Угорщині метанаративного образу «країни-жертви». Все це веде до неоднозначної оцінки історичних фактів і постатей тієї доби та різного бачення проблеми включеності угорців у загальноєвропейський травматичний досвід, зокрема пов'язаний із трагедією Голокосту. У цьому зв'язку показано, як уявлення про «винятковість» угорської травми минулого вступають у суперечність із загальноєвропейською культурою пам'яті про Другу світову війну (зокрема зі сприйняттям Голокосту) та спричиняють низку непорозумінь і необов'язкових проблем у відносинах із сусідніми державами. Виявлено, що віктимізація національної історії, її контекстуалізація в оптиці комплексу жертви не в останню чергу покликана «врівноважити» факт угорської співучасті у злочинах нацистів часів Другої світової війни, мірою можливого знявши з угорців їхню частину провини.

Досліджено політику історичної пам'яті про Другу світову війну у Швейцарській Конфедерації у післявоєнний період і до кінця 1980-х рр. Акцентовано, що на формування даної політи-

ки, що розпочалося після закінчення війни, мала вплив ідеологема «духовної оборони». Простежено, що в основі історичної пам'яті даного періоду домінувала ідея позиціонування Швейцарії як винятково нейтральної, консолідованої, потужної та доброзичливої країни. Виявлено, що політичні та військові еліти країни виступили ініціаторами створення окремих історичних міфів, пов'язаних з такими важливими поняттями швейцарської історії 1939–1945 рр., як суворий нейтралітет, «Національний редут», гуманітарна політика. У зв'язку з цим значна кількість фактів про діяльність країни у воєнні роки була прихована або представлена суспільству лише почасти. Підкреслено, що така політика історичної пам'яті покликана була забезпечити внутрішню і зовнішню стабільність Швейцарії, зокрема підтримку репутації влади у суспільстві, позитивного іміджу країни за кордоном, а також зміцнення національної ідентичності та суспільної консолідації. Проаналізовано, що з кожним повоєнним десятиліттям і до кінця 1980-х рр. завдяки новим неупередженим дослідженням науковців, напрацюванням журналістів, митців тощо більшість міфів, створених у післявоєнний період, було розвіяно. Суттєві розбіжності між результатами їхньої роботи та офіційною політикою історичної пам'яті спровокували серйозну кризу історичної пам'яті у Швейцарії. Зроблено висновок, що криза не одразу спричинила зміну парадигми і лише величезний тиск іззовні вплинув на рішення Федеральної Ради створити Незалежну комісію експертів «Швейцарія – Друга світова війна», що зрештою призвело до зміни офіційної позиції влади з даного питання. Проаналізовано причини створення, склад, напрями та результати дослідницького пошуку Незалежної комісії експертів «Швейцарія – Друга світова війна». Констатовано, що міжнародна експертна комісія поставила під сумнів традиційний образ Швейцарії як країни з давніми гуманістичними традиціями, звинувативши країну в порушенні свого нейтралітету

під час війни. Висвітлено результати наукових напрацювань комісії, що надали оцінку стосовно: обсягів та долі активів переміщених до країни до, під час і після Другої світової війни; торгівлі золотом та операцій з іноземною валютою, відносин швейцарських компаній з націонал-соціалістичною економікою; політики щодо біженців і проблеми Голокосту; політики і закону про нейтралітет, питання політичної відповідальності. Зроблено висновок, що результати фінального звіту Незалежної комісії експертів «Швейцарія – Друга світова війна» 2002 р. ознаменували зміну парадигми історичної пам'яті Швейцарії про Другу світову війну. Цьому сприяло те, що влада країни офіційно визнала результати нових досліджень та здійснила практичні кроки задля виправлення помилок минулого. В результаті – вибілену пам'ять, яка була культивована і захищена упродовж майже п'яти десятиліть, замінено більш складною та чесною картиною подій війни. Виявлено, що результати роботи названої експертної комісії досі неоднозначно оцінюються як у науковому середовищі, так і у швейцарському суспільстві, маючи прихильників та опонентів, що своєю чергою постійно породжує нові дослідження та дискусії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Литвин В. М. Україна у війнах і революціях ХХ століття, 1914–1945 роки: Закономірності національного державотворчого процесу. НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. 397 с.
2. Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк та ін. Київ: Ніка Центр, 2012. 592 с.
3. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.). У 2 ч. / за ред. В.А. Смолія. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч.1. 587 с., Ч. 2. 650 с.
4. Енциклопедія історії України. Томи: 1–5. Інститут історії України. 1939–1945. Інститут історії України Національної академії наук України. Київ: Наукова думка, 2019.
5. Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова редкол.), Г. В. Боряк (заст. голови), О. С. Рубльов (відп. секр.) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2019. 842 с.
6. Інститут історії України НАН України. 1936–2006 / НАН України, Ін-т історії України; ред. В. А. Смолій. Київ: НАН України, 2006. 815 с.

7. Праці Інституту історії України НАН України (1988–2005 рр.). НАН України, Ін-т історії України; уклад. Л.Я. Муха. Київ: Інститут історії України НАН України, 2006. 596 с.
8. Українська історіографія: концептуальна історія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 566 с.
9. Богдашина О. Критика історичних джерел в українській історіографії. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 5: Кон – Кю. С. 396–560.
10. Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.): навч. посіб. / К. Кондратюк, О. Сухий; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. 261 с.
11. Історіографічна класика. Антологія української історичної думки XIX–XX ст. / Відп. ред. і авт. вступ. слова В. Смолій; авт. супровідних статей, укладач приміток, коментарів, покажчиків і бібліографії О. Ясь. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 600 с.
12. Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія / керівник авторського колективу – член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І., науковий редактор: к.і.н., доц. Солошенко В.В., технічний редактор: к.політ.н., с.н.с. Розумюк В.М. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2021. 312 с. URL: <https://ivinas.gov.ua/publikatsiji/novi-vydannia-institutu/problema-istorychnoi-pamiaty-u-vsesvitnoistorychnomu-dyskursi-1945-2015-rr-monohrafiia.html>
13. Консолідуєчий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості: збірник наукових праць / за заг. ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф., Ку-

- дряченка А.І. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 246 с.
14. Кудряченко А.І. Проблема історичної пам'яті: європейський дискурс (1945–2020 рр.): За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 11 січня 2023 року. *Вісник НАН України*, 2023. 3. С. 60–71.
 15. Ткаченко В.М. Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії: монографія /науковий редактор П.Ф. Вознюк. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: 2020. 144 с.
 16. Колесник І. Глобальна історія. Історія понять / Вступ Валерій Смолій, Андрій Кудряченко: Глобальна історія – сучасний напрям історичних досліджень. Київ: НАН України; Інститут історії України НАН України, ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». 2022. 344 с.
 17. Чекаленко Л.Д. Публічна історія: виклики ХХІ століття: монографія. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2021. 272 с.
 18. Кондратюк К. Українська історіографія ХІХ – початку ХХ століть: основні напрями і концепції. Львів. 2012. 254 с.
 19. Кондратюк К. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / за ред. Л. Зашкільняка. Львів: Вид-во Львів. нац. ун-ту, 2004. 406 с.
 20. Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ. Наукова думка, 2004. 688 с.
 21. Коваль В. С. Путь к Бабьему Яру: Немецкий антисемитизм: история, теория, политика. К.: Ін-т історії АН УРСР, 1991. 54 с.
 22. Коваль В. С. «Барбаросса»: истоки и история величайшего преступления империализма. 2-е изд., доп. К.: Наук. думка, 1989. 624 с.

23. Коваль В. С. Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини 1939-1941. К.: Наук. думка, 1979. 270 с.

24. Коваль В. С. Подвиг народний: Україна у Великій Вітчизняній війні. К.: Держполітвидав, 1970. 135 с.

Грабовський С. Україна на війні: 63 роки по тому (Точка зору). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1115457.html>

Як у Чехії переосмислюють Другу світову? 09 травня 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chekhy-pereosmasluyut-druhu-svitovu-i-rol-ukrajintsiv/31244659.html>

Календар. 6 листопада 1943. «Це не німці знищили Київ, а наші дурники». Зі щоденників О. Довженка. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/11/6/99103/>

Історики і «пам'ять». URL: <https://commonplace.online/article/historians-and-memory/>

Bailyn B. Considering the Slave Trade. *History and Memory. The William and Mary Quarterly*. Vol. 58, No. 1, New Perspectives on the Transatlantic Slave Trade (Jan., 2001). P. 245–252.

Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*. 2013. Вип. 23. С. 377-400.

Blight D. *Race and Reunion. The Civil War in American Memory*. Cambridge, Mass.: Belknap Press, 2001. 528 p.

Зашкільняк Л. Історична пам'ять і соціальні функції історії у сучасному світі. *Україна – Європа – Світ*. Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. С. 156–159.

Зашкільняк Л. Про свободу і обмеження в пізнанні минулого: українська історіографія на початку ХХІ століття. *Харківський історіографічний збірник*, 2017. Вип. 15. С.14–27.

Зашкільняк Л. Радянські міфи в сучасній українській історіографії: час змін і замін. *Історія та історіографія в Європі*.

Київ. 2016. Випуск 5: *Україна в ХХ–ХХІ століттях: на шляху гідності і свободи*. С. 103–117.

Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 375 с.

Грицак Я. Парадокси національної ідентичності. URL: <http://www.day.kiev.ua/189810>.

Артюх В. Дещо про політику історичної пам'яті. URL: http://www.pravoslavyya.sumy.ua/readarticle.php?article_id=11

Киридон А. Концепт – історична пам'ять: варіативність дефініювання. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. Вип. 3. С. 112–116.

Стельмах С., Хаусманн Г. Українська історіографія в міжнародному порівнянні (спільний українсько-німецький проект). *Соціум*. 2002. Вип. 1. С. 245–247.

Ясь О. Історіографічна класика. Антологія української історичної думки ХІХ–ХХ ст. Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2020. 600 с.

Тимків І. Історична пам'ять: історіографічний аспект феномену. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/2100>

Гірич І. Концептуальні проблеми історії України. Тернопіль. Навчальна книга. Богдан, 2011. 224 с.

Серчик В. «Іноді навіть кордони не можуть розділити людей так, як це робить відповідне виховання». Інтерв'ю з професором Владиславом Серчиком. *Історія в школах України*. 2003. № 2. С. 9–10.

Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php>

Указ Президента України № 431/2007 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних

репресій 1937–1938 років. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/6153.html>

Резолюція Європейського парламенту про ситуацію в Україні 22.2.2010 RC-B7 – 0116/2010. URL: <http://www.europarl.europa.eu>

Про галузевий державний архів СБУ. URL: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk>

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». URL: http://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/

Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. / Упорядник Андреа Граціозі. Харків. Фоліо, 2007. 257 с.

Левітас Ф. Бабий Яр. Судьбы и пам'ять. URL: <https://jewishbook.com.ua/babiy-yar-sudbyi-i-pamyat>

Lingen K. Erfahrung und Erinnerung. Gründungsmythos und Selbsterständnis von Gesellschaften in Europa nach 1945. *Archiv für Sozialgeschichte*. 2009. № 49. S. 149–184.

Weizsäcker R. Zum 40. Jahrestag der Beendigung des Krieges in Europa und der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. Ansprache am 8. Mai 1985 in der Gedenkstunde im Plenarsaal des Deutschen Bundestages. Bonn, 1985. 16 S.

Assmann A. Weltmeister im Erinnern. *Humanistische Union*. 2012. № 2. S. 24–32.

Neiman S. Learning from the Germans. Race and the Memory of Evil. Macmillan, 2019. 432 p.

«Niemand will in dieser Debatte den Holocaust einebnen». *Der Spiegel*. 22.10.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/historikerstreit-2-0-niemand-will-in-dieser-debatte-den-holocaust-einebnen-a-4d90bafa-2b65-470d-9e08-381943a617f1>

«Versöhnung ist Quatch». *Die Zeit*. № 04/2023. URL: <https://www.zeit.de/2023/04/erinnerungskultur-deutschland-holocaust-nationalsozialismus>

Earl H. «Bad Nazis and Other Germans»: The Fate of SS-Einsatzgruppen Commander Martin Sandberger in Postwar Germany. *A Nazi past: recasting German identity in postwar Europe* / edited by David A. Messenger and Katrin Paehler. 2015 by The University Press of Kentucky. P.57–82.

Weinke A. Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationale Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert. Wallstein, Göttingen, 2016. 372 S.

Gesundes Volksempfinden. *Der Spiegel*. № 11. 1965. S. 31-42.

Kleinert H. Das geteilte Deutschland. Die Geschichte 1945–1990. Berlin, Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, 2019. 707 s.

Pöttsch H., Halder W. Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten und das vereinte Deutschland. 4. Aufl. München, 2015. 448 S.

Wieland G. Ahndung von NS-Verbrechen in Ostdeutschland 1945 bis 1990. *Neue Justiz*. 45 (1991) 2. S. 49–53.

Meyer-Seitz Ch. Die Verfolgung von NS-Straftaten in der Sowjetischen Besatzungszone. Berlin 1998. 319 S.

Heinert A. Ein dunkles Kapitel: Sowjetische Sonderhaftanstalten in Ostdeutschland. URL: <https://www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/339546/ein-dunkles-kapitel-sowjetische-sonderhaftanstalten-in-ostdeutschland/>

Kleikamp A. Die Filialen des Gulag auf deutschem Boden. *Die Welt*. 15.07.2015. URL: <https://www.welt.de/geschichte/article144025411/Die-Filialen-des-Gulag-auf-deutschem-Boden.html>

Leide H. NS-Verbrechen und Staatssicherheit. Die geheime Vergangenheitspolitik der DDR. Göttingen, 2005. S. 448 S.

Weinke A. Investigations into Nazi Crimes in the Soviet Zone of Occupation and the RDA. Research Findings and Open Questions. *Revue d'Histoire de la Shoah*. Vol. 214. Iss. 2. July 2021. PP. 209–230.

Broszat M. Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. № 18. 1970. S. 392–409.

Hertfelder T. Opfer, Täter, Demokraten. Über das Unbehagen an der Erinnerungskultur und die neue Meistererzählung der Demokratie in Deutschland. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 65 (2017), Heft 3. S. 365–393.

Frei N. (Hrsg.). Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechen in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg. Göttingen, 2006. 656 S.

Eichmüller A. Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 56 (2008). Heft 4. S. 621–640.

Raim E. Justiz zwischen Diktatur und Demokratie. Wiederaufbau und Ahndung von NS-Verbrechen in Westdeutschland 1945–1949. (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte. Band 96). München, 2013. 1273 S.

Weinke A. «Alliierter Angriff auf die nationale Souveränität»? Die Strafverfolgung von Kriegs- und NS-Verbrechen in der Bundesrepublik, der DDR und Österreich. *Frei N. (Hrsg.), Transnationale Vergangenheitspolitik. Der Umgang mit deutschen Kriegsverbrechern in Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. (Wallstein) Göttingen 2006, S. 37–93.

Weinke A. Gewalt, Geschichte, Gerechtigkeit. Transnationalen Debatten über deutsche Staatsverbrechen im 20. Jahrhundert. Wallstein, Göttingen, 2016. 372 S.

Wild M. Warum Sie (wie die meisten) zu wenig über die Vergangenheit wissen. *Der Spiegel*. 28.08.2022. URL: <https://www.>

spiegel.de/geschichte/ukraine-krieg-und-erinnerungskultur-warum-wir-unseren-historischen-horizont-erweitern-muessen-a-a281fcff-cbb5-4393-a423-40800932f280

Frai N. 1945–1949–1989: Dealing with Two German Pasts. *Australian Journal of Politics and History*. Vol. 56. N. 3. 2010. P. 410–422.

Koselleck R. Formen und Traditionen. Frei N.; Knigge V. (Hrsg.). Verbrechen erinnern. Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord. München: C.H. Beck Verlag 2002. S. 21–32.

Assmann A. Erinnerungskultur: Verganhenheit, die nicht vergeht
Erstellt. *Frankfurter Rundschau*. 28.01.2022.

Jureit U. Gefühlte Vergangenheiten. *Humanistische Union*. 2012. № 2. S. 16–23.

Noack H.-J. Die Deutschen als Opfer. *Der Spiegel*. 13/2002. S. 36–39.

Danyel J. Der vergangenheitspolitische Diskurs in der SBZ/DDR 1945–1989. Cornelißen Ch. (Hrsg.) Krieg – Diktatur - Vertreibung. Erinnerungskulturen in Tschechien, der Slowakei und Deutschland seit 1945. Essen 2005. S. 173–197.

Müller B. Erinnerungskultur in der DDR. URL: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39817/erinnerungskultur-in-der-ddr/>

Wolfrum E. Geschichte der Erinnerungskultur in der DDR und BRD. URL: <https://www.bpb.de/themen/erinnerung/geschichte-und-erinnerung/39814/geschichte-der-erinnerungskultur-in-der-ddr-und-brd/>

Fischer B.-R. Das Bildungs- und Erziehungssystem der DDR – Funktion, Inhalte, Instrumentalisierung, Freiräume. Materialien der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland» (12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages). Hrsg. vom Deutschen Bundestag. Bd.

III: Rolle und Bedeutung der Ideologie, integrativer Faktoren und disziplinierender Praktiken in Staat und Gesellschaft der DDR. Baden-Baden, 1995. S. 852–875.

Ackermann M. Phasen und Zäsuren Erbeverständnisses der DDR. Materialien der Enquete-Kommission «Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland» (12. Wahlperiode des Deutschen Bundestages). Hrsg. vom Deutschen Bundestag. Bd. III: Rolle und Bedeutung der Ideologie, integrativer Faktoren und disziplinierender Praktiken in Staat und Gesellschaft der DDR. Baden-Baden, 1995. S. 768–795.

Staas Ch. Das Ede der Selbstgewissheit. *Die Zeit*. 28. April 2020. URL: <https://www.zeit.de/2020/19/erinnerungskultur-nationalsozialismus-aufarbeitung-deutschland-rechtsextremismus-umfrage/komplettansicht>

Neiman S. Was kann man von den Deutschen lernen? *Die Zeit*. 11/2020. 6. März.

Wild M. Warum Sie (wie die meisten) zu wenig über die Vergangenheit wissen. *Der Spiegel*. 28.08.2022. URL: <https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-krieg-und-erinnerungskultur-warum-wir-unseren-historischen-horizont-erweitern-muessen-a-a281fcff-cbb5-4393-a423-40800932f280>

Sozialdemokratische Antworten auf eine Welt im Umbruch. Berlin, 20.01.2023. 23 s.

Стельмах С. Zeitenwende в «Республіці страху». Німеччина і російсько-українська війна. К.: Видавництво «Горобець», 2023. 156 с.

Bourne J., Liddle P., Whitehead I. The Great World War 1914–45. London: Harper Collins, 2000. 544 p.

Kershaw I. Europe's second Thirty years war. *History Today*. 2005. Vol. 55. No. 9. P. 10–17.

Liddell Hart B. H. A History of the Second World War. London: Pan Books, 1970. 768 p.

Fuller J. F. C. The Second World War 1939–45: A Strategical and Tactical History. New York: Da Capo Press, 1993. 431 p.

Taylor A. J. P. The Origins of The Second World War. London: Hamish Hamilton, 1961. 296 p.

Keegan J. The Second World War. London: Arrow Books, 1990. 608 p.

Beevor A. The Second World War. London: Weidenfeld & Nicolson, 2012. 863 p.

В Британии почтили память жертв нацистских медицинских экспериментов. URL: <https://www.svoboda.org/a/447174.html>

В Лондоне почтили память жертв расстрелов в Бабьем Яру. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/v-londone-pochtyly-pamiat-zhertv-rasstrelov-v-babem-yaru>

Евреи Лондона почтили память жертв Холокоста посадкой деревьев в Гайд-парке. URL: <https://stmegi.com/posts/95819/evrei-londona-pochtili-pamyat-zhertv-kholokosta-posadkoj-derevev-v-gayd-parke/>

В Британии почтили память павших. URL: <https://ru.euronews.com/2022/11/13/ru-uk-remembrance-sunday>

Речь Принца Уэльского Чарльза на Пятом Всемирном форуме памяти Холокоста. Яд Вашем, Иерусалим. URL: <https://ru.worldholocaustforum.org/press/speeches/речь-принца-уэльского-чарльза-на-пято/>

Принц Чарльз принял участие в церемонии к Йом а-Шоа в Британии. URL: <https://jewishnews.com.ua/society/princz-charlz-prinyal-uchastie-v-czeremonii-k-jom-a-shoa-v-britanii>

25. Принц Чарльз встретился с пережившими Холокост. URL: <http://jewseurasia.org/page16/news69790.html>

26. Король Чарльз III и королева Камилла отметили День памяти жертв Холокоста, пообщавшись с людьми, пере-

- жившими геноцид, в Букингемском дворце в Лондоне. URL: <https://tsn.ua/ru/lady/news/obschestvo/oba-v-sinih-lukah-korol-charlz-iii-i-koroleva-kamilla-proveli-vstrechu-v-bukingemskom-dvorce-2253688.html>
27. Памятник женщинам Второй мировой войны. URL: <https://account.travel/place/memorial-to-the-women-of-world-war-ii.html>
28. Logue M., Conradi P. The King's Speech: How One Man Saved the British Monarchy. London: Quercus, 2011. 272 p.
29. Logue M., Conradi P. The King's War: A Commoner, The Crown and Britain's Greatest Struggle. London: Quercus, 2018. 320 p.
30. Larman A. The Windsors at War: The King, His Brother, and a Family Divided. New York: St. Martin's Press, 2023. 660 p.
31. В Портсмуте отмечают 75-летие высадки союзников в Нормандии. URL: <https://www.dw.com/ru/в-портсмуте-проходят-торжества-по-случаю-75-летия-высадки-союзников-в-нормандии/a-49064715>
32. В Нормандии возведут памятник погибшим британским солдатам. URL: <https://www.bbc.com/russian/news-39171585>
33. Память о высадке в Нормандии. URL: <https://ru.euronews.com/2021/06/06/d-day-ceremonies-in-france-and-uk>
34. В Нормандии открыт британский монумент в память о высадке союзников. URL: <https://www.golosameriki.com/a/normandy-commemorates-d-day-with-small-crows-but-big-heart/5918593.html>
35. Portsmouth Naval Memorial. URL: <https://www.liberationroute.com/pois/1626/portsmouth-naval-memorial>
36. Lowestoft Naval Memorial. URL: <https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/2036200/lowestoft-naval-memorial/>

37. Royal Tank Regiment Memorial, Whitehall. URL: <https://www.vivienmallock.co.uk/royal-tank-regiment-memorial/>
38. День победы в Великобритании. URL: <https://www.svoboda.org/a/2036073.html>
39. “Lili Marlene”: the song that united Allied and Axis troops. URL: <https://www.economist.com/prospero/2016/11/11/lili-marlene-the-song-that-united-allied-and-axis-troops>
40. Dame Vera Lynn becomes oldest living artist to have number one album. URL: <https://www.telegraph.co.uk/culture/music/music-news/6183988/Dame-Vera-Lynn-becomes-oldest-living-artist-to-have-number-one-album.html>
41. British Public Attitudes Towards the Second World War. URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/rusi-newsbrief/british-public-attitudes-towards-second-world-war>
42. Англия и Шотландия вышли на поле с красными маками на футболках, несмотря на запрет от ФИФА. URL: <https://sport.segodnya.ua/sport/football/angliya-i-shotlandiya-vyshli-na-pole-s-krasnymi-makami-na-futbolkah-nesmotrya-na-zapret-ot-fifa-769424.html>
43. В Лондоне почтили память еврейских солдат Второй мировой войны. URL: <https://lechaim.ru/news/v-londone-pochtili-pamyat-evrejskih-soldat-vtoroj-mirovoj-vojni/>
44. В годовщину высадки в Нормандии осквернили памятник Черчиллю. URL: <https://mignews.com/news/disasters/v-godovshchinu-vysadki-v-normandii-oskvernili-pamiatnik-cherchilliu.html>
45. German occupation of the Channel Islands. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/German_occupation_of_the_Channel_Islands
46. Cruickshank Ch. G. The German Occupation of the Channel Islands. Guernsey Press, 1975. 370 p.

47. Bunting M. *The Model Occupation: The Channel Islands under German Rule, 1940-45*. London: Harper Collins, 1995. 352 p.
48. Джонсон Б. Фактор Черчилля: Як одна людина змінила історію. Київ: Vivat, 2019. 400 с.
49. The Atlantic Charter renewed. URL: <https://www.neweurope.eu/article/the-atlantic-charter-renewed/>
50. Слоним М. Джонсонюк. Как британский премьер стал лидером антипутинской коалиции. URL: <https://theins.ru/opinions/masha-slonim/250685>

Lewis H. «In the Name of God, Go». Britain's prime minister sees himself as Winston Churchill's heir. But what if he is remembered as another Neville Chamberlain instead? URL: <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/01/boris-johnson-winston-churchill/621294/>

Grice A. Boris Johnson presents himself as the leader of Europe's fight against Russia – but is he really? URL: <https://www.independent.co.uk/voices/boris-johnson-russia-ukraine-putin-b2031877.html>

Ukraine war: West too slow to grasp Russian threat to Ukraine, says PM. URL: <https://www.bbc.com/news/uk-61297478?piano-footer>

«Зоряний час» України: Джонсон процитував Черчилля, передбачаючи програш росії. URL: <https://mind.ua/news/20240759-zoryanij-chas-ukrayini-dzhonson-procituvav-cherchillya-peredbachayuchi-progrash-rosiyi>

Their Finest Hour. URL: <https://winstonchurchill.org/resources/speeches/1940-the-finest-hour/their-finest-hour/>

Corni G. *Italy after 1945: War and Peace, Defeat and Liberation. The Legacies of Two World Wars: European Societies in the Twentieth Century* / eds.: L. Kettenacker, T. Riotte. New York; Oxford, 2011. P. 257–275.

Rochat G. Le guerre italiane 1935–1943: dall'impero d'Etiopia alla disfatta. Turin: G. Einaudi,, 2005. 460 p.

Schlemmer T. L'esercito italiano in guerra contro l'Unione Sovietica. *Gli italiani in guerra: conflitti, identità, memorie dal Risorgimento ai nostri giorni*. Turin, 2008. Vol. IV. T. 2. P. 218-219.

Giusti M. T. La campagna di Russia 1941-1943. Bologna:Il Mulino, 2016. 375 p.

Ceva L. Storia delle forze armate. Torino: UTET libreria, 1999. 555 p.

Hamilton H. Sacrifice on the Steppe: The Italian Alpine Corps in the Stalingrad Campaign 1942-1943. Havertown; Newbury, 2011. 384 p.

Thomassen B., Forlenza R. The Pasts of the Present: World War II Memories and the Construction of Political Legitimacy in Post-Cold War Italy. *Use and Abuse of Memory: Interpreting World War II in Contemporary European Politics* / eds.: C. Karner, B. Mertens. New Brunswick: Routledge 2013. 290 p..

Zunino P. G. La Repubblica e il suo passato: il fascismo dopo il fascismo, il comunismo, la democrazia: le origini dell'Italia contemporanea. Bologna, 2003. 773 p.

Focardi F. Il cattivo tedesco e il bravo italiano: la rimozione delle colpe della seconda guerra mondiale. Rome; Bari: Laterza 2013. 290 p.

Gundle S. The «Civic Religion» of the Resistance in Post- War Italy. *Modern Italy*. 2000. Vol. 5. № 2. P. 113–132.

Schwarz G. Tu mi devi seppellir: riti funebri e culto nazionale alle origini della Repubblica. Turin: UTET, 2010. 295 p.

Bartolini G. The Italian Memory of the Invasion of the Soviet Union in World War II. URL: <https://www.istorex.org/post/bartolini-guido-the-italian-memory-of-the-invasion-of-the-soviet-union-in-world-war-ii-1>

Isnenghi M. *Le guerre degli Italiani. Parole, immagini, ricordi 1848-1945*. Bologna: Il Mulino, 2015. 394 p.

Mondini M. *Alpini: parole e immagini di un mito guerrier*. Rome: Laterza, 2008. 255 p.

Corni G. *Raccontare la guerra: la memoria organizzata*. Milan: Mondadori Bruno, 2012. 280 p.

Mondini M. *Narrated Wars: Literary and Iconographic Stereotypes in Historical Accounts of Armed Conflict. Narrating War: Early Modern and Contemporary Perspectives* / eds.: M. Mondini, M. Rospocher. Bologna: Il mulino; Berlin: Duncker & Humblot, 2013. 277 p.

Dogliani P. *El fascismo de los italianos: Una historia social*. València: Publicacions de la Universitat de València, 2017. 400 p.

De Felice R. *Mussolini l'alleato. La guerra civile, 1943–1945*. Torino: Einaudi, 1997. 768 p.

Del Boca A. *Italiani, brava gente?: un mito duro a morire*. Vicenza: N. Pozza, 2005. 318 p.

Fogu C. *Italiani brava gente: The Legacy of Fascist Historical Culture on Italian. The Politics of Memory in Postwar Europe*. Durham,: Duke University Press, 2006. P. 147–176.

Patriarca S. *Italianità: la costruzione del carattere nazionale*. Rome; Bari: Laterza, 2010. 348 p.

Forlenza R. *Sacrificial Memory and Political Legitimacy in Postwar Italy Reliving and Remembering World War II. History and Memory*, 2012. Vol. 24. № 2. P. 73–116.

Oliva G. *«Si ammazza troppo poco»: I crimini di Guerra Italiani 1940-43*. Milano: Mondadori, 2006. 230 p.

Rodogno D. *Il nuovo ordine mediterraneo: le politiche di occupazione dell'Italia fascista in Europa, 1940-1943* Turin: Bollati Boringhieri, 2003. 586 pp.

Italiani senza onore: i crimini in Jugoslavia e i processi negati 1941-1951 (Documenta) / ed.: Costantino Di Sante, Verona: Ombre corte, 2004. 270 pp.

Capogreco C. S. I campi del duce: l'internamento civile nell'Italia fascista 1940-1943. Torino: Einaudi, 2004. 314 pp.

Gobetti E. L'occupazione allegra: gli italiani in Jugoslavia 1941-1943. Rome: Carocci, 2007. 259 pp.

Conti D. L'occupazione Italiana dei Balcani: crimini di guerra e mito della 'brava gente' 1940-1943. Rome: Odradek, 2008. 278 pp.

Ferenc T. Si ammazza troppo poco: condannati a morte, ostaggi, passati per le armi nella provincia di Lubiana 1941-1943. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino = Istituto per la storia moderna, 1999. 323 p.

Burgwyn J.H. Empire on the Adriatic: Mussolini's Conquest of Yugoslavia 1941-1943. New York: Enigma, 2005. 405 pp.

Franzinelli M. Le stragi nascoste: l'armadio della vergogna: impunità e rimozione dei crimini di guerra nazifascisti 1943-2001. Milan: Mondadori, 2002. 418 pp.

Battini M. Peccati di memoria: la mancata Norimberga italiana. Roma-Bari: Laterza, 2003. 201 pp.

Borgomaneri L. Crimini di guerra: il mito del bravo Italiano tra repressione del ribellismo e guerra ai civili nei territori occupati. Milan: Guerini e Associati, 2006. 256 pp.

Focardi F., Klinkhammer L. Criminali di guerra in libertà: un accordo segreto tra Italia e Germania federale 1949-1955. Rome: Carocci, 2008. 179 p.

Moravia A. La Ciociara. Milano, 2019. 414 pp.

Karner C. The use and abuse of memory interpreting World War II in contemporary European politics. Milton: Routledge, 2017. 284 p.

Sluga G. Italian National Memory, National Identity and Fascism // Italian Fascism: History, Memory and Representation / ed.: R.J.B. Bosworth, Patrizia Dogliani. London, 1999. P. 178–195.

Арон Р. Мир і війна между націями. К.: МП «Юніверс», 2000. 686 с.

Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 272 с.

Шморгун О. Досягнення національної єдності: французька модель. URL: <http://hvylya.net/analytics/history/dosyagnennya-natsionalnoyi-yednosti-frantsuzka-model.html>

Delpard R. La Fabuleuse Histoire du drapeau français. Saint-Paul: éd. L. Souny, 2008. 192 p.

Estaing G. de Les Français, réflexions sur le destin d'un peuple. Paris: Plon, 1967. 340 p.

Gallo M. L'Âme de la France: Une Histoire de la Nation, des origines à nos jours. Paris: Fayard, 2007. 261p.

Discours de Bayeux, 16 juin 1946. Présidant les fêtes organisées par la municipalité de Bayeux en commémoration de la libération de la cité et de sa visite en 1944, le général de Gaulle prononce un discours dans lequel il présente ses vues en matière constitutionnelle. URL: <https://www.charles-de-gaulle.org/wp-content/uploads/2017/03/Discours-de-Bayeux-16-juin-1946.pdf>

Gaulle Ch. de Mémoires de guerre L'Appel : 1940–1942 (tome I). Paris: éd. Plon, 2007. 440 p.

Gaulle, Ch. de Mémoires de guerre – L'Unité : 1942–1944 (tome II). Paris, éd. Plon, 1963. 511 p.

Gaulle Ch. de Le Salut : 1944–1946 (tome III). Paris: éd. Plon, 1999. 567 p.

Lefebvre G. Réflexions sur l'histoire. Paris: François Maspero, 1978. 282 p.

Malraux A. Discours prononcé à l'Institut Charles-de-Gaulle le 23 novembre 1975 pour le cinquième anniversaire de la mort du général de Gaulle. URL: https://www.assemblee-nationale.fr/histoire/Andre-Malraux/discours_politique_culture/mort_de_gaulle.asp?fbclid=IwAR1kKddIv9Np3uTctF6NoPrOf_eaeCxx9gxzKp-Qdx6YJ9xj23c8TAiBZa4

Rouso H. *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since*. London: Cambridge: Harvard university Press, 1991. 392 p.

Pamiec-dyskurs-tozsamosc. *Rozwazania-interdyscyplinarne*. URL: <https://www.wuw.pl/product-pol-12859-Pamiec-dyskurs-tozsamosc-Rozwazania-interdyscyplinarne-EBOOK.html>

Podemski K. *Badania polskiego dyskursu publicznego*. URL: https://www.researchgate.net/publication/277290207_Badania_polskiego_dyskursu_publicznego_II_RP_PRL_i_III_RP

Menz M. *Polska historia szkolna jako dyskurs wiedzy (wybrane przyklady)*. URL: <http://ssp.amu.edu.pl/wp-content/uploads/2016/11/ssp-2015-04-281.pdf>

Wolff-Powęska A. *Polacy-Niemcy. Dwie wizje pamięci historycznej*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=IVgFZ4tc7Iw>

Wolff-Powęska A. *Pamięć – brzemień i uwolnienie. Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010)*: Zysk i s-ka, Poznań. 2011. URL: <https://apcz.umk.pl/KLIO/article/view/KLIO.2013.040>

Szabaciuk A. *Sekurytyzacja dyskursu o przeszłości jako wyzwanie z punktu widzenia stosunków Ukrainy i Polski*. URL: <https://phavi.umcs.pl/at/attachments/2021/1220/132704-szabaciuk-sekurytyzacja-dyskursu-o-przeszlosci.pdf>

Chwedoruk R. *Polityka historyczna w Europie – periodyzacja i wiodące dyskursy*. *Studia Politologiczne* 2015. URL: https://www.ce.uw.edu.pl/wp-content/uploads/2017/11/11.2_chwedoruk_polityka-historyczna-w-europie.pdf

Synowiec A. *Obraz Rosji w dyskursie kulturowo-ideologicznym. Studium wyobraźni zbiorowej na łamach polskiej prasy z lat 1991-2005*. Katowice 2009. URL: <http://www.sbc.org.pl/Content/12768/PDF/doktorat2967.pdf>

Wojna i Pamięć 2021, nr 3. Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku. URL: <https://muzeum1939.pl/wojna-i-pamiec-czasopismo-wydawnictwa-muzeum-drugiej-wojny-swiatowej.html>

Suleja V. II wojna światowa w pamięci Polaków. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Pamiec_i_Sprawiedliwosc/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2002-t1-n2/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2002-t1-n2-s51-58/Pamiec_i_Sprawiedliwosc-r2002-t1-n2-s51-58.pdf

Raport został opublikowany 30 V 2012 r. URL: http://www.msz.gov.pl/pl/p/msz_pl/aktualnosci/wiadomosci/informacja_o_dzialaniach_msz_przeciw_frazie_polskie_obozy,10 I 2013.

List Przewodniczącego Międzynarodowej Rady Oświęcimskiej Prof. Władysława Bartoszewskiego do dziennika «The New York Times», 2005. 5 II. URL: <http://www.msz.gov.pl/resource/b51563fa-8c17-4e07-b390-b1a4993559e6:JCR>, 10 I 2013

Країна оцінила свої збитки. 2022. 01 вересня. URL: <https://zn.ua/ukr/WORLD/polshcha-hotova-ofitsijno-vimahati-vid-nimechchini-reparatsiji-za-druhu-svitovu-vijnju.html>

Niemcy odpowiadają Polsce: Sprawa odszkodowań za wojnę zamknięta. URL: <https://www.prawo.pl/prawo/odpowiedz-niemiec-na-reparacje,518066.html>.

Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych – z upoważnienia ministra - na interpelację nr 29350 w sprawie reparacji wojennych od Niemiec. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. URL: <https://sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=684454A1>

Воєнний стан у Польщі 1981 року нелегально ввела злочинна група на чолі з Ярузельським – вирок суду. 12.01.2012. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1303434vonniy_stan_u_polshch_1981_roku_nelegalno_vvela_zlochinna_grupa_na_chol_z_yaruzelskim_virok_sudu_1069724.html

Інституалізація історичної пам'яті як складова формування національної єдності в країнах світу: досвід для України. Аналітична доповідь. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2018. 60 с.

Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.

Масненко В. Методологічні аспекти дослідження політики пам'яті на окупованих Російською Федерацією українських територіях. *Український історичний журнал*. 2022. № 4. С.47–50.

Проблема історичної пам'яті у всесвітньо-історичному дискурсі (1945–2015 рр.): монографія. Київ: «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2021. 312 с.

Maslowski N. Politika paměti: Mezi minulostí a přítomností. *Slovak Journal of Political Sciences*. Volume 13. 2013. № 4. S. 274–288.

Janáček F. Odboj a jeho paměť. *Cahiers du CEFRES*. N° 6. Dějiny a paměť (ed. Françoise Mayer, Marie-Elizabeth Ducreux). URL: https://www.cefres.cz/IMG/pdf/janacek_1995_odboj_pamet.pdf.

Švaříčková-Slabáková R. Česká generační paměť druhé světové války. *Český časopis historický*. 2019. № 3. S. 637–663.

Kratochvíl A., Soukup J. Paměť válek a konfliktů. Praha: Akropolis, 2016. 428 s.

Šustrová R., Luba Hédlová. Česká paměť: národ, dějiny a místapaměti, Praha: Academia, 2014. 457 s.

Mücke P. Rámce paměti druhé světové války v českých zemích: vzpomínkové práce vojáků druhého čs. Zahraničního odboje. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2013. 226 s.

Mücke P. Místa paměti druhé světové války. Svět vojáků československého zahraničního odboje, Praha: Karolinum, 2014. 281 s.

Pražské povstání 1945. Svědectví protagonistů/Machotka P., Tomeš J. (eds.). Praha : Ústav T. G. Masaryka, 2015. 213 s.

Švaříčková-Slabáková R. Vzpomínání na druhou světovou válku v generační perspektivě. Odnarativ u národního knarativu globálnímu a abstraktizovanému. *Český lid*. 2020. № 107. S. 189–210.

Tematická zpráva «Výukas o udobých dějinnach 2. Stupni základních škol a nastředních školách», květen 2016, Praha: Česká školní inspekce, 26. URL: <https://www.csicr.cz/cz/Dokumenty/Tematicke-zpravy/Tematicka-zprava-%E2%80%93-Vyuka-soudobych-dejin-na-2-stup>

Jakou roli má zvuk v chápání a interpretaci druhé světové války? URL: <https://www.zurnal.upol.cz/nc/zprava/clanek/jakou-rolu-ma-zvuk-v-chapani-a-interpretaci-druhe-svetove-valky/>

Kopeček M. In Search of “National Memory” The Politics of History, Nostalgia and the Historiography of Communism in the Czech Republic and East Central Europe. *Past in the Making: Historical revisionism in Central Europe after 1989*. New edition. Budapest: Central European University Press, 2008. P. 75–96.

Ústav pro studium totalitních režimů a Archiv bezpečnostní chsložek zahájí svojí činnost. URL: <https://www.vlada.cz/cz/media-centrum/aktualne/ustav-pro-studium-totalitnich-rezimu-a-archiv-bezpecnostnich-slozek-zahaji-svoji-cinnost-30715/>

Ústav pro stadium totalitních režimů. Doba nesvobody (1938-1945). URL: <https://www.ustrcr.cz/uvod/doban-svobody-1938-1945/>

Ústav pro stadium totalitních režimů. Audio nebo video záznamy k historickým tématům. URL: <https://www.ustrcr.cz/uvod/audio-nebo-videozaznamy-k-historickym-tematum/>

Ústav pro studium totalitních režimů. Pro školy. URL: <https://www.ustrcr.cz/pro-skoly/>

Ústav pro studium totalitních režimů. Výstava „Počátky teroru“ v Liberci. URL: <https://www.ustrcr.cz/akce/vystava-pocatky-teroru-v-liberci/>

Dějiny ve veřejném prostoru 2022. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PL8y3LNGWcj833C_31JU0E5ibz8zPNlbDv

Ústav pro studium totalitních režimů. Představitelé nacistického represivního aparátu protektorátu Čechy a Morava. URL: <https://www.ustrcr.cz/projekty/predstavitele-nacistickeho-represivniho-aparatu-protektoratu-cechy-a-morava/>

Ústav pro studium totalitních režimů. Od eutanazie k vyhlazování Židů. URL: <https://www.ustrcr.cz/projekty/od-eutanazie-k-vyhlazovani-zidu/>

Ústav pro studium totalitních režimů. Nucená práce v období nacistické okupace území dnešní České republiky. URL: <https://www.ustrcr.cz/projekty/nucena-prace-v-obdobi-nacisticke-okupace-na-uzemi-dnesni-ceske-republiky>

Paměť a dějiny. 2022. Ročník XVI. Číslo 1.110 s.

Paměť a dějiny. 2023. Ročník XVII. Číslo 1.130 s.

Petiční výbor. Věrní zůstaneme v dokumentech. 1938-1941. Stanislav Kokoška (ed.) Praha: ÚSTR, 2021. 228 s.

Plachá P. Zpřetrhané životy. Československé ženy v nacistickém koncentračním táboře Ravensbrück v letech 1939-1945. Praha: ÚSTR – Pulchra, 2021. 496 s.

Plachá P., Sack B. Tento dopis si nechte na památku na mě. Praha – Lipsko: Ústav pro studium totalitních režimů – Nakladatelství Pulchra – Stiftung Sächsische Gedenkstätten/ Gedenkstätte Münchner Platz Dresden – Universitätsverlag Leipzig, 2023. 496 s.

Muzeum paměti XX. století. URL: <https://www.muzeum20stoleti.cz/category/aktuality/>

Paměť národa. O projektu. URL: <https://www.pametnaroda.cz/cs/o-projektu>

Výroční zpráva 2021. Post Bellum. URL: https://www.postbellum.cz/wp-content/uploads/vzpb_2021-digi.pdf

Пост Беллум-Україна / Post Bellum-Ukraine. URL: <https://www.facebook.com/postbellumua/>

Вегер Г. Змінений погляд на власне минуле: ХХ століття в найновіших чеських підручниках з історії. *Історична освіта: європейський та український досвід. Викладання національної історії у школах Центральної та Східної Європи*. Київ: «К.І.С.», 2010. С. 42–56.

Nucená práce 1939–1945. Příběhy pamětníků ve výuce. Příručka pro učitele k online výukovému prostředí. Editorka: Šárka Jarská. Praha: Živá paměť, 2016. 116 s.

Trojan D. Sběrný tábor Radiotrň PVV. *I místo má svou paměť. Po stopách historie mého regionu*. Výběr prací středoškolských studentů v 7. Ročníku dějepisné soutěže EUSTORY. Polanka nad Odrou: Občanské sdružení PANT, 2014. S. 86–93.

Boháčková E., Fričová K. Lucký mlýn v Chodovicích. *I místo má svou paměť. Po stopách historie mého regionu*. Výběr prací středoškolských studentů v 7. Ročníku dějepisné soutěže EUSTORY. Polanka nad Odrou: Občanské sdružení PANT, 2014. S. 36–48.

Gurín M. Podzim 1939 – studentské demonstrace a uzavření českých vysokých škol. URL: www.icv.vlada.cz/cz/tema/podzim-1939--studentske-demonstrace-a-uzavreni-ceskych-vysokych-skol-89577/

Hartmann D. 17. listopad 1939 - 17. listopad 1989 URL: [/www.rozhlas.cz/17listopad/listopad/_zprava/645308](http://www.rozhlas.cz/17listopad/listopad/_zprava/645308)

Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 464 с.

Janáček F. Odboj a jeho paměť. *Cahiers du CEFRES*. № 6. Dějiny a paměť (ed. Françoise Mayer, Marie-Elizabeth Ducreux). URL: https://www.cefres.cz/IMG/pdf/janacek_1995_odboj_pamet.pdf.

Klůč J. Sokolovo – Sokolov: spojitosti ukrajinské vesničky a města v západních Čechách. *I místo má svou paměť. Po stopách historie mého regionu. Výběr prací středoškolských studentů v 7. Ročníku dějepisné soutěže EUSTORY. Polanka nad Odrou: Občanské sdružení PANT*, 2014. S. 94-101.

Zeman P. Pražský hrad v květnu 1945. Svědectví o průběhu Pražského povstání. *Paměť a dějiny*. 2015. № 02. S. 67–76.

Pražské květnové povstání 1945. Válečné zločiny ve škole «Na Pražačce» (5– 8. května 1945). URL: <https://www.ustrcr.cz/uvod/doba-nesvobody-1938-1945/perzekuce-za-nacisticke-okupace/>

Gazdík J. «Zrádci» vlasovci v Praze odvrátili pohromu. Koněv přijel již do osvobozeného města. URL: <https://zpravy.aktualne.cz/zahranici/jaka-byla-role-vlasovcu-v-osvobozeni-prahy/r~66db14a8831e11ea80e60cc47ab5f122/>

Kroupa M. Hrůzy Pražského povstání: umučení esesák na lampě i teenageři se zbraněmi. URL: https://www.denik.cz/z_domova/prazske-povstani-vyroci-boje.html

Šajtar J. Pražské povstání: Kdo v roce 1945 osvobodil Prahu? URL: <https://www.reflex.cz/clanek/historie/101069/prazske-povstani-kdo-v-roce-1945-osvobodil-prahu.html>

V Modřanech se vzpomínalo na Pražské povstání 1945. URL: <http://www.praha12.cz/v-modranech-se-vzpominalo-na-prazske-povstani-1945/d-22293/p1=68>

Začátek května 1945 – květnové povstání a konec druhé světové války na českém území URL: <https://www.ustrcr.cz/kalendar-vyroci/kveten/>

Tolar P. Několik zastavení u pomníků Pražského povstání na Praze 8 a 9. URL: <https://www.csol.cz/z-cinnosti-csol/archiv/2021/nekolik-zastaveni-u-pomniku-prazskeho-povstani-na-praze-8-a-9/>

Leschtina J. Komentář: Ponuré oslavy Pražského povstání. URL: <https://www.seznamzpravy.cz/clanek/komentar-ponure-oslavy-prazskeho-povstani-104576>

Mojžišová V. Německé pracovní tábory a střediska, aneb budování poválečného Československa. III. *Česko-slovenské právněhistorické setkání doktorandů a postdoktorandů (Sborník z konference)*. Ladislav Vojáček, Jaromír Tauchen (eds.). Brno: Masarykova univerzita, 2015. S. 195–204.

Hahn E., Henning Hahn H. “The Holocaustizing of the Transfer-Discourse” Historical Revisionism or Old Wine in New Bottles? *Past in the Making: Historical revisionism in Central Europe after 1989*. New edition. Budapest: Central European University Press, 2008. P. 39–57.

Úlohy ÚPN. §8 zákona č.553/2002 Z.z. o pamäti národa. URL: <https://www.upn.gov.sk/sk/ulohy-ustavu/>

Politici položili vence k pamätníkom, spomínali na obeť fašizmu. URL: <https://www.ta3.com/clanok/149810/politici-polozili-vence-k-pamatnikom-spominali-na-obete-fasizmu>

Kamenec I. Oslobodenecké mýty – prípad Slovensko. *Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí*. Br.: HU SAV, 2009. S. 75–78.

Kamenec I. Štátostrana v totalitnom politickom systéme – jej funkcie a postavenie (HŠLS v politickom systéme vojnového slovenského štátu). *Studia Historica Nitriensia*. 1995. III. S. 141–147.

Kamenec I. Masové porušovanie ľudských práv počas existencie Slovenského štátu v rokoch 1939-1945. *Demokracia a ochrana ľudských práv. Teória, prax, medzinárodná úprava*. [Zost.]: V.

Koganová, D. Leško, G. Mesežnikov. Br.: Ekonomická univerzita, 1996. S. 165–183.

Kamenec I. Slovenský štát v obrazoch (1939–1945). Praha: Ottovo nakladatelství, 2008. 248 s.

Malé dejiny česko-slovenských vzťahov. II. Druhá svetova vojna. Slovenský štát. Protektorát Čechy a Morava. [Zost.] Iveta Radičová a kol. Br.: Nadácia Milana Šimečku, 1994. 151 s.

Kamenec I. Dejiny Slovenska v rokoch 1918–1993 a ich odraz v historickom vedomí spoločnosti. *Malé dejiny česko-slovenských vzťahov VI*. Br.: Nadácia Milana Šimečku, 1996. S. 7–32.

Kamenec I. Hľadanie a blúdenie v dejinách. Úvahy, štúdie a polemiky. Br.: Kalligram, 2000. 408 s.

Kamenec I. Fenomény strachu a alibizmu v kontexte kolaborácie a odboja na Slovensku v rokoch 1938–1945. *Kolaborácia a odboj na Slovensku a v krajinách nemeckej sféry vplyvu v rokoch 1939–1945 / Marek Syrný a kolektív*. Banská Bystrica: Múzeum Slovenského národného povstania, 2009. S. 21–31.

Kamenec I. O hľadaní dobra a zla v dejinách. *Spoločnosť. Politika. Historiografia. Pokrivené (?) zrkadlo dejín slovenskej spoločnosti v dvadsiatom storočí*. Br.: HU SAV, 2009. S. 87–90.

Historik Kamenec: Tiso a Husák majú neprijemne veľa spoločného. URL: <http://www.sme.sk/c/6812776/historik-kamenec-tiso-a-husak-maju-neprijemne-vela-spolocneho.html> (дата звернення – 28.09.2022).

Kurhajcová A. Historical memory research in Slovakia. *Acta Poloniae historica*. № 106. January 2012. S. 77–98.

Пугач Є. Чеська й словацька історіографія про міфи з історії словацької нації. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2012. №21. С. 352–369.

Rychlík J. Interpretácia Slovenského národného povstania v neoludáckej eúlovej historiografii. *Historik a dejiny. V česko-*

slovenskom storočí osudových dátumov / Jaroslava Rogul'ová, Vlasta Jaksicsová a kol. Bratislava VEDA, 2018. S. 117-133.

Slovenské národné povstanie 1944. Česko-Slovenska filmová databaza. URL: <https://www.csfd.sk/film/265167-slovenske-narodne-povstanie-1944/recenzie/>

Umiestnenie a stavba múzea SNP v Banskej Bystrici. Bystrický perm. *Banskobystrická revue pre popularizovanie vedy, umenia a cestovného ruchu*. Ročník XVII. číslo 3. September 2019. URL: [tts://cdn.banskabystrica.sk/2020/10/Bystrický-Permon-03-2019.pdf](https://cdn.banskabystrica.sk/2020/10/Bystrický-Permon-03-2019.pdf)

Múzeum. Pravda. URL: <https://nazory.pravda.sk/komentare-a-glosy/clanok/355547-muzeum/>

Слесаренко А. Михальчук Р. Голокост у чехословацькому кінематографі 1960-х років: мистецький та суспільний аспекти. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Т. 35: До 60-річчя від дня народження професора Олександра Федькова. С. 140–149.*

Obchod na korze (1965). Shop on Main Street. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pKs5LfnPt_A

Holokoust na Slovensku 2. Prezident, vláda, snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939-1945) / ed. Eduard Nižňanský, Ivan Kamenec. Br., 2003. 363 s.

Rišenje židovskej otázky na Slovensku (1938-1945) Dokumenty. Časť 4. / Zost. Hubenak L. Br, 1999. 221 s;

Časť 5. Br: Judaica Slovaca, 2000. 146 s.

Kamenec I., Michela M. Rozhovor s dejinami. Ivan Kamenec o cestách slovenskej histórie s Miroslavom Michelom. Bratislava : HADART. 2019. 160 s.

Bútora M. Vyoraná brázda Ivana Kamenca. Historik a dejiny. V česko-slovenskom storočí osudových dátumov / Jaroslava

Roguľová, Vlasta Jaksicsová a kol. Bratislava VEDA, 2018. S.19–32.

Боровець І. Урок історії Голокосту. *Кіно-театр*. 2022. № 2. URL: <https://ktm.ukma.edu.ua/index.php/ktm/article/view/178/200>

Єгоров Г. Друга світова війна у підручниках історії Франції. *Історія в школі*. 2009. № 11–12.

Ďurica M. Dejiny Slovenska a slovákov. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1996. 274 s.

Stanovisko (kolektivu Historického ústavu SAV) ku knihe M.S. Ďuricy: *Dejiny Slovenska a slovákov. Studia historica Nitriensia*. 1996. Tomus 5. S. 285–291.

Ďurica M. Priblížiť sa k pravde. Bratislava, 1998. 104 s.

Baláž A. Kamencova osemdesiatka. Historik a dejiny. V česko-slovenskom storočí osudových dátumov / Jaroslava Roguľová, Vlasta Jaksicsová a kol. Bratislava VEDA, 2018. S. 553–555.

Haslinger P. Národné alebo nadnárodné dejiny? Historiografi a o Slovensko v európskom kontexte. *Historický časopis*. 2004. Ročník 52. číslo 2. S. 269–280.

Michela M. Pripomínanie a kanonizovanie minulosti. Úvaha na margo niektorých diskusií o dejinách Slovenska. *Forum Historiae. Časopis a portál pre históriu a príbuzné spoločenské vedy*. 2008. Zväzok 2. S. 1–13.

Боровець І. І. Словацька держава 1939-1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку. (наук. ред. С. В. Віднянський). Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори-2006”, 2012. 352 с.

Garda. Sk Cinema. URL: http://www.skcinema.sk/arl-sfu/sk/detail-sfu_un_cat.0-217043-Garda-dokumentarny-film/

POVSTANIE – Slovensko 1939 – 1945. Mojevideo. URL: https://www.mojevideo.sk/video/2a56a/povstanie_slovensko_1939_1945.html

Боровець І.І. Викладання історії у середній школі Словацької Республіки. *Проблеми дидактики історії*. 2016. Вип. 7. С. 170-187.

Lacko M. Prečo si dnes Slováci nesmú pripomínať vlastnú štátnosť. *Samostatnosť Slovenska. 75 rokov. Pamätnica zo spomienkových akadémií v Bratislave a Košiciach 13. a 14. marca 2014.* / Zost. Martin Lacko a Vijtech Kárpáty. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2015. S. 11-17.

Vnuk F. Neuveriteľné sprisahanie. Vojenské a politické akcie proti Slovenskej republike v roku 1944. Trenčín : Vydavateľstvo Ivana Štelcera, 1993. 194 s.

Dies Ater. Nešťastný deň 29 augusta 1944. Výber príspevkov / zost. P. Bielik, B. Kunc, P. Mulík. Bratislava : ERBO, 1994. 186 s.

Lacko M. «Hrdina SNP» kapitán Gonda (Povstalecký príbeh v ružombersej oblasti) Slovenská republika 1939–1945 očami mladých historikov 3. (Povstanie roku 1944). *Zborník príspevkov z tretieho sympózia Katedry histórie Filozofickej fakulty UCM*. Trnava, Lúka 21–22. mája 2004. Trnava: Katedra histórie FF UCM, 2004. S. 233-274.

Osika Š. Spomienky na partizánov v Rajeckej doline. *Slovenské národné povstanie a záver vojny na území Žilinského kraja 1944-1945. Zborník z konferencie organizovanej ŽSK a ÚPN dňa 25 septembra 2014 v Žiline* / zost. Martin Lacko a Michal Malatinský. Žilina: Timeprint, 2014. S. 211–222.

Jesensky M. Psobenie 14. divízie SS Galizien na Považí a Liptove. *Slovenské národné povstanie a záver vojny na území Žilinského kraja 1944-1945. Zborník z konferencie organizovanej ŽSK a ÚPN dňa 25 septembra 2014 v Žiline* / zost. Martin Lacko a Michal Malatinský. Žilina: Timeprint, 2014. S. 147–164.

U Slovacchyni nahorodyly ukrains'kyj narod za uchast' u povstanni 1944 roku i stijkist' u vijni z RF. URL::<https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/29/7365260/>

Lacko M. Obete Malej vojny – osudy hrdinov. *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský.* Krakov-Bratislava: Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939-1945, 2016. S. 162–169.

Valo P. Kriesenie pamiatky Malej vojny po roku 1990. *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský.* Krakov-Bratislava : Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939–1945, 2016. S. 177–185.

Volný J. Udržovanie tradície Malej Vojny v Spišskej Novej Vsi po roku 1990. *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský.* Krakov-Bratislava : Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939–1945, 2016. S. 186–190.

Lacko M. Slovo na úvod. *Malá vojna v marci 1939 a jej miesto v pamäti národa / zostavili Martin Lacko, Michal Malatinský.* Krakov-Bratislava : Spolok Slovákov v Poľsku, o.z. Múzeum ozbrojených zložiek SR 1939–1945, 2016. S. 7–10.

Lacko M. Vznik a doveršenie slovenskej štátnosti. *Samostatnosť Slovenska. 75 rokov. Pamätnica zo spomienkových akadémií v Bratislave a Košiciach 13. a 14. marca 2014. / Zost. Martin Lacko a Vijtech Kárpáty.* Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2015. S. 41–45.

Mičianik P. Obnova vojnového pamätníka a cintorína Slovenskej armády v Lipovci. *Slovensko. Národné spektrum.* 2020. Ročník 42. Číslo 1. S. 49–61.

Lacko M. Slovenská štátnosť a československý odboj (úvaha o národnom rozkole v roku 1944). Slovenské národné povstanie a záver vojny na územi Žilinského kraja 1944–1945. Zborník z konferencie organizovanej ŽSK a ÚPN dňa 25 septembra 2014 v Žiline / zost. Martin Lacko a Michal Malatinský. Žilina : Timeprint, 2014. S. 279–289.

Ivančo M. Denníky a spomienky u východného frontu. 1942–1944 / Zostavil Martin Lacko. Partizánske : O. z. Múzeum ozbrojených zložiek 1939–1945, 2017. 156 s.

Denníky a spomienky slovenských vojakov z východného frontu (1941-1945). II / Zostavil Martin Lacko. Partizánske : O.z. Múzeum ozbrojených zložiek 1939–1945, 2020. 139 s.

Hrozivá podoba medzi Putinom a Hitlerom: Dejiny sa môžu opakovať, ale má to háčik! URL: www.topky.sk/cl/11/1454245/Hroziva-podoba-medzi-Putinom-a-Hitlerom

Eröss Á. “In Memory of Victims”: Monument and Counter-Monument in Liberty Square, Budapest // Hungarian Geographical Bulletin. 2016. Vol. 65. P. 247.

Память «уравновешена»: как венгры отметили 75-ю годовщину падения Будапешта. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2020/02/14/vospominaniya-uravnovesheny-vengry-otmetili-75-yu-godovshchinu-vzyatiya-budapeshta>

В венгерском парламенте установили бюст Миклоша Хорти. URL: <https://korrespondent.net/world/4512312-v-venherskom-parlamente-ustanovyly-buist-mykloscha-khorthy>

Лопатто М. Столетняя обида. Венгры не могут вылечить «травму Трианона». URL: <https://www.svoboda.org/a/30651167.html>

Бетмакаев А. М. Нелиберальная демократия и политика памяти в Венгрии. URL: <http://ashpi.asu.ru/ic/?p=17581>

«Война флагов» в Трансильвании: дипломатический кризис между Венгрией и Румынией. URL: <https://regnum.ru/news/polit/1623491.html>

Власти Словакии не пустили в страну венгерского президента. URL: <https://www.svoboda.org/a/1805060.html>

Верецький перевал. Історія і перспективи конфлікту. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/37177-Veretskyi-pereval.-Istoriia-i-perspektyvy-konfliktu>

Орбан визнав відповідальність Угорщини за Голокост. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/3870049-orban-vyznav-vidpovidalnist-uhorschyny-za-holokost>

Hungary's 500-Year-Old Victim Complex: From the Habsburgs to Hitler, Hungarians have always viewed themselves as at the mercy of history. Is that why they love their strongman prime minister? URL: <https://foreignpolicy.com/2015/10/28/hungarys-500-year-old-victim-complex-nazis-habsburgs/>

Ковач Е. История замедленного действия. Венгерский спор историков 2012 года. URL: <https://urokiistorii.ru/article/51918>

Ткаченко В.М. Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії: монографія. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. 144 с.

51. Політика пам'яті і «битви за минуле»: збірник наукових праць / за заг. ред. чл.-кор. НАН України, д.і.н., проф. Кудряченка А.І. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2022. 238 с.

52. Вознюк П.Ф. Фактор поразки в національній історії та колективній пам'яті. *Консолідуючий потенціал політики пам'яті: загальні закономірності та національні особливості*: збірник наукових праць / за заг. ред. член-кор. НАН України, д.і.н., проф., Кудряченка А.І. Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2020. С. 227–239.

Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (ICE). URL: <https://www.uek.ch/en/>

Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War: Switzerland, National Socialism, and the Second World War. Final Report. Pendo Editions, Zurich, 2002. 597 p.

Introductory speech by Jean-François Bergier at the press conference of

22nd March 2002. *Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (ICE)*. URL: <https://www.uek.ch/en/>

Declaration of the Federal Council on the occasion of the publication of the final report of the «Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War» (22nd March 2002). *Independent Commission of Experts Switzerland – Second World War (ICE)*. URL: <https://www.uek.ch/en/>

Bergier J.-Fr. *Histoire économique de la Suisse*. Lausanne. Payot, 1984. 376 p.

Kreis G. *Die Schweiz im Zweiten Weltkrieg*. Haymon Verlag, Innsbruck/Wien 2011. 192 s.

Kreis G. *Switzerland and Art Traffic 1933-1953* / Oliver Rathkolb (editor). *Revisiting the National Socialist Legacy. Coming to Terms with Forced Labor, Expropriation, Compensation, and Restitution*. Studienverlag Innsbruck-Wien-Bozen-München, 2002. P. 135-147.

Picard J. *Die Schweiz und die Juden 1933–1945*. Zürich, 1994. 559 s.

Picard J. *Die Vermögen rassistisch, religiös und politisch Verfolgter in der Schweiz und ihre Ablösung von 1946 bis 1973. Die Schweiz und die Vermögen verschwundener Nazi-Opfer*. Bern 1993. S. 271–324

Ludi R. *Reparations, Victims, and Trauma in the Wake of the Holocaust* / Norman J.W. Goda (Hg.), *Rethinking Holocaust Justice. Essays across Disciplines*, New York, 2017. P. 211–234.

Ludi R. *What Is so Special about Switzerland? Wartime Memory as National Ideology in the Cold War Era* / Richard N. Lebow/ Claudio Fogu/Wulf Kansteiner(Hg.). *The Politics of Memory in Post-War Europe*. Durham & London, 2006. P. 210–248.

Ludwig C. *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz seit 1933 bis zur Gegenwart*. URL:<http://thata.net/ludwigberichtzuchfluechtlingpolitik1957dtvollst.pdf>

Stadelmann Jürg, Krause S. «Concentrationslager» Büren an der Aare 1940-1946. Baden, 1999. 134 s.

Tanner J. Finanzwirtschaftliche Probleme der Schweiz im Zweiten Weltkrieg und deren Folgen für die wirtschaftliche Entwicklung nach 1945. *Probleme der Finanzgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*. Published by Dietmar Petzina. Berlin, 1989. P. 77-98.

Tanner J. Memory, Money, and Law. How to Come to Terms with the Injustices and Atrocities of the Second World War / Mô Bleeker and Jonathan Sisson (Eds): *Dealing with the Past. Critical Issues, Lessons Learned, and Challenges for Future Swiss Policy*. Bern (SwissPeace), 2004 [KOFF – Series 2004/2]. P. 77–87.

Dejung Ch. Dissonant Memories: National Identity, Political Power, and the Commemoration of World War Two in Switzerland. *Oral History*. Autumn 2007. P. 57–66.

Dejung Ch. „Switzerland must be a Special Democracy“, Sociopolitical Compromise, Military Comradeship and the Gender Order in 1930s and 1940s Switzerland. *Journal of Modern History*. 82 (2010). P. 101–126.

Burgermeister N., Peter N. Intergenerationelle Erinnerung in der Schweiz: Zweiter Weltkrieg, Holocaust und Nationalsozialismus im Gespräch. Springer VS, 2013. 344 s.

Urner K. Let's Swallow Switzerland!: Hitler's Plans Against the Swiss Confederation. Lexington Books, 2001. 256 s.

Trachsler D. Gute Dienste – Mythen, Fakten, Perspektiven. *Bulletin zur Schweizerischen Sicherheitspolitik*. 2004. S. 33–64.

Bonjour E. Geschichte der schweizerischen Neutralität: In 18 b. Basel: Helbing u. Lichtenhahn. B. 4: 1939-1945. 1970. 488 s.

Ormes S. A Masterable Past? Swiss Historical Memory of World War II. An Honors Thesis. 2011. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/303944158.pdf>

Печиборщ В.Ю. Політика «збройного нейтралітету» Швейцарії у роки Другої світової війни (1939–1945): військово-політичний та соціально-економічний аспекти : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Печиборщ Вікторія Юріївна; Дипломат. акад. України при М-ві закордон. справ України. Київ, 2017. 218 с.

The History of Switzerland. URL: <https://www.eda.admin.ch/aboutswitzerland/en/home/politik-geschichte/geschichte-der-schweiz.html>

Jost Hans Ulrich. Bedrohung und Enge (1914-1945). *Geschichte der Schweiz und der Schweizer*. Schwabe Verlag Basel, 2004. 1054 s.

Heiniger M. Dreizehn Gründe Warum die Schweiz im Zweiten Weltkrieg nicht erobert wurde. Limmat, 1989. 268 s.

Печиборщ В.Ю. Контраверсійні теми в історії Швейцарської Конфедерації періоду Другої світової війни (історіографічний аналіз праць Незалежної комісії експертів Швейцарії – «Друга світова війна»). *Сторінки історії*. Вип. 39. Київ: НТУУ «КПІ», 2015. С. 126-134.

Lambelet J.-Ch. Kritische Würdigung des Bergier-Berichts „Die Schweiz und die Flüchtlinge zur Zeit des Nationalsozialismus“. *Sweizer Monatshefte : Zeitschrift für Politik, Wirtschaft, Kultur*. Band (Jahr): 80 (2000). Heft 3. URL: <https://www.e-periodica.ch/cntmng?pid=smh-002%3A2000%3A80%3A%3A704>

СКЛАД АВТОРСЬКОГО КОЛЕКТИВУ

Кудряченко Андрій Іванович – член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», завідувач відділу теорії та методології всесвітньої історії (вступ, п. 2.1, висновки).

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Інституту з наукової роботи, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 1).

Боровець Іван Іванович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (п. 3.2, п. 3.3).

Віднянський Вадим Степанович – науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 3.2, п. 3.3).

Вознюк Петро Федотович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 2.2, п. 3.4).

Ільїн Володимир Васильович – доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 2.4).

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 2.3).

Миклашук Ігор Миколайович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 1).

Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 3.5).

Потехін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 2.2).

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 3.5).

Рудич Сергій Феліксович – кандидат технічних наук, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 3.5).

Срібняк Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 2.3).

Стельмах Сергій Петрович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 2.1).

Ткаченко Василь Миколайович – член-кореспондент НАПН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 3.1).

Чекаленко Людмила Дмитрівна – доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (розділ 1, п. 3.1).

Чуткий Павло Сергійович – молодший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 3.4).

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (п. 2.4).

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**ПАМ'ЯТЬ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ:
історичний дискурс європейських країн**

Монографія

Керівник авторського колективу:

член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І.

Науковий редактор:

член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. Кудряченко А.І.

Технічний редактор: к.політ.н. Розумюк В.М., к.політ.н. Вознюк П.Ф.

Дизайн та верстка: Кірсенко С.М.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 18,14.
Зам. 23-087.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.